

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Тијана П. Зебић

**ВИЗУЕЛНИ ИДЕНТИТЕТ ПИРОТА У XIX
ВЕКУ**

докторска дисертација

Београд, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Tijana P. Zebić

**VISUAL IDENTITY OF THE TOWN OF
PIROT IN THE 19TH CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade 2020.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

Проф. др Ненад Макуљевић, редовни професор
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Проф. др Ненад Макуљевић, редовни професор
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Ана Костић-Ђекић, доцент

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Владимир Јовановић, научни саветник

Историјски институт Београд

Датум одбране:

ВИЗУЕЛНИ ИДЕНТИТЕТ ПИРОТА У XIX ВЕКУ

РЕЗИМЕ

Предмет истраживања докторске тезе Визуелни идентитет Пирота у XIX веку усмерен је ка испитивању визуелног идентитета града Пирота током XIX века. Основни циљ истраживања је разумевање односа времена и трансформације визуелног идентитета града на примеру Пирота као и анализа и реконструкција предмета визуелне културе који су уобличени током одређеног временског периода и условљени различитим утицајима. У првом реду проучавање османско-српског Пирота представља комплексан феномен савремене историје уметности и студија визуелне културе, будући да је он парадигма укрштања и конфликта култура. Настојаћемо да се допринесе потпунијем познавању културне прошлости града Пирота тако што ће бити наглашени целокупни комплексни културни токови, без намере да се напише сваки предмет и објекат визуелне културе тог простора који је утемељио просторно-визуелни идентитет савременог града. Тако ће се остварити увид у карактеристичне токове, појаве и феномене у обликовању визуелне културе града, првобитно у оквиру Османског царства, а након тога и слободног српског града који за циљ има установљавање новог националног идентитета након ослобођења. Циљ овако замишљене студије јесте и употпуњавање слике о османско-балканском трговачком граду XIX века на примеру Пирота, као и представљање до сада непознатих података и аутентичних уметничких целина.

Кључне речи: Пирот, XIX век, културна историја, визуелни идентитет, визуелна култура, османско-балкански град.

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја уметности и визуелне културе новог века

УДК: 71/77:930.85(497.11 Пирот)"18"(043.3)

VISUAL IDENTITY OF THE TOWN OF PIROT IN THE 19th CENTURY

ABSTRACT

The subject of the research of the doctoral thesis Visual identity of the town of Pirot in the 19th century is directed towards the examination of the visual identity of the city of Pirot during the XIX century. The main goal of the research is to understand the relationship between time and the visual identity of the city transformation on the example of Pirot, as well as the analysis and reconstruction of visual culture objects which are shaped over a period of time and conditioned by different influences. In the first place, the study of Ottoman-Serbian Pirot is a complex phenomenon of contemporary art history and the study of visual culture, since it is a paradigm of intersection and conflict of cultures. We will try to contribute to a more complete knowledge of the cultural past of the city of Pirot by emphasizing the entire complex cultural trends, without intending to list every object of visual culture of that area that founded the spatial-visual identity of the modern city. This will provide insight into the characteristic trends, phenomena in shaping the visual culture of the city, initially within the Ottoman Empire, and afterwards in the liberated Serbian city, which aimed to establish a new national identity after the liberation. The aim of this study is to complete the picture of the Ottoman-Balkan trading city of the XIX century on the example of Pirot, as well as to present unknown data and authentic artistic units.

Key words: Pirot, XIX century, cultural history, visual identity, visual culture, Osman-Balkan town.

Field of Research: History of Art

Area of Expertise: History of Art and Visual Culture of the Modern Period

UDK: 71/77:930.85(497.11 Pirot)"18"(043.3)

Садржај

УВОДНА РАЗМАТРАЊА	7
ВИЗУЕЛНОСТ ОСМАНСКО- БАЛКАНСКОГ ПИРОТА.....	21
Османски Пирот.....	21
Инфраструктура и водотокови	35
(Не)ред османско-балканског Пирота.....	40
Институција вакуфа	43
Џамије	47
Месциди.....	54
Текија	56
Мектеби.....	60
Ханови и каравансараји.....	61
Конаци.....	69
Мензулана.....	78
Имарети.....	79
Хамами.....	80
Чесме	88
Чаршија	89
Сахат-кула.....	92
ОДРАЗ ТАНЗИМАТСКИХ РЕФОРМИ У ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ ПИРОТА.....	105
Црквене слободе: подизање градских храмова.....	111
Црква Христовог Рођења- Стара црква- Пазарска црква.....	117
Црква Успења Пресвете Богородице- Саборна црква- Црква у Тијабари	160
Нови облик становања хришћанског становништва као последица реформи.....	194
Кућа Малог Ристе- Христићев конак	197
Кућа Манојла Панајотовића Бела Мачка.....	206
Кућа Стојана Божиловића Белог	208

Трговина и занати	211
ОСЛОБОЂЕЊЕ ПИРОТА: УРБАНИЗАЦИЈА И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ	245
Слободан град и европеизација	245
Јавна здања од националног значаја	252
Зграда Окружног начелства	256
Зграда Пиротске гимназије	257
Зграда Општинског суда	262
Основне школе: на Пазару и у Тијабари	264
Споменик ослободиоцима Пирота у Српско-турском рату 1877. године у Тијабари	268
Јевреји у Пироту: еминентни поданици Царства и уважени грађани српске државе	280
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	307
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	317

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Историја и култура Пирота је обележена присуством и наизменичном доминацијом различитих религија и државних система, етничких група и нација. Саставни део прошлости овог града представљају различити културни концепти и сусрети култура који су били праћени адаптацијом и изградњом нових урбаних простора и јавних здања. Град је у првим деценијама XIX века имао одлике османско-балканске вароши у саставу Османске империје. Услед одређених слобода које су танзиматским реформама тридесетих година XIX века обезбеђене немуслиманима у оквиру Османског царства, град доживљава промене визуелног идентитета које су оличене у изградњи два православна храма и изгледу приватних кућа хришћана. Након ослобођења Пирота 1878. године визуелни идентитет се поново мења услед припајања града Кнежевини Србији, будући да се створила потреба за изградњом националних институција. Фокус истраживања је на смештању појединих објеката и предмета визуелне културе у реконструисан простор града уз истицање контекста у којима они настају у циљу изучавања целокупне слике изгледа града. Истраживање визуелне трансформације подразумева проучавање целокупне визуелне културе у датом просторном и историјском контексту, као и друштвених и историјских предуслова и оквира који су је креирали. Пажња ће бити усмерена на културолошке и визуелне карактеристике града које се кроз периоде мењају, што је условљено деструкцијом османског наслеђа и трансформацијом његовог културног идентитета.

Досадашња научна истраживања нису дала значајан допринос проучавању трансформације визуелног идентитета града Пирота разматрајући променљиве контексте током XIX века и акцентујући везу између промене културног модела и изгледа града. Најзначајнија студија која третира промену изгледа града јесте *Заборањени Пирот* издата децембра 2017. године од стране Музеја Понишавља у Пироту. Музеј Понишавља током последње деценије скоро на годишњем нивоу објављује корисне публикације мањих формата које у свом фокусу истраживања имају град Пирот, а ауторке су етнолог Сашка

Велкова и историчарка Мила Панајотовић и то најчешће у пару. У студији *Заборављени Пирот* наводе се различита раздобља у којима се град развијао са акцентом на рушењу и као што и сам наслов говори забораву старина током 60-их и 70-их година 20-ог века уз веома богату галерију визуелних материјала. Најзначајнији сегмент дела *Заборављени Пирот* представља веома прецизно позиционирање несталих објеката у просторе у којима су се они некада налазили у оквирима савременог Пирота што умногоме олакшава реконструисање некадашњег идентитета града. До ове студије за многе објекте није било сасвим јасно где су се изворно налазили, а захваљујући локалним истраживачима који најбоље познају град у коме живе и раде многе од недоумица су разрешене. Истраживања која су посвећена Пироту се у највећој мери свде на историјске прегледе Пирота и околине (Костић 1973; Панајотовић 1982; Лилић 1994; Петровић 1996), али сама трансформација града у односу на историјске концепте није појединачно третирана, осим у кратким студијама које у свом фокусу имају урбанизацију града (Крунић 1979; Ћирић 1973) и *стари* Пирот (Ћирић 1969). Основно полазиште у историографији су најпре радови два предана историчара који су оставили велики број студија које се односе на проучавање југоисточне Србије и пиротског краја (Лилић 1989, 1992, 1993, 1994, 1994, 1994, 1994, 1994, 1994, 1995, 1996, 2000, 2000, 2000, 2001, 2001, 2002, 2002, 2006, 2008, 2011; Стојанчевић 1968, 1977, 1986, 1992, 1994, 2000). Када је реч о историји Османског царства и његовом функционисању највредније публикације код нас остварене су у делима историчарке Османског царства Олге Зиројевић (1966, 1990, 1980, 2007). Постоје студије које посматрају географске аспекте града (Ћирић 1965; Станковић 1997), етнолошку прошлост града (Николић 1974; Панајотовић 1986; Панајотовић 2007), заштиту споменика културе (Влатковић 2012; Радовић 1979; Ћирић 1969) или историју школства (Николић 1924; Војчић 2003, 2009; Николић, Раденковић, Живковић 1979; Живковић 1986; Лилић 2000), које нису у директној вези са темом, а доносе мноштво корисних информација. Најновија публикација која третира градитељску баштину Пирота у XIX и првој половини XX века издата је од стране Етнографског музеја у Београду 2017. године, а њен аутор је Мирјана Менковић. Ова публикација доноси преглед сачуваних објеката градитељске баштине града употребом до сада објављених радова без опсежног истраживања и доношења нових сазнања са бројним визуелним материјалима. Од

изузетног значаја су аутори Татјана Катић (2008,2010,2011,2012,2012), Драгана Амедоски (2008, 2010, 2012, 2014) и Срђан Катић (2014) када је реч о објектима из периода Османске владавине који данас нису сачувани, како у Пироту тако и у географским местима идентичног ранга. Они често наступају удружено и пружају увид у функционисање исламских вакуфа и у периоду пре XIX века и својим истраживањима доприносе реконструкцији начина развијања града, као и топографског смештања објеката у одређене савремене просторе града.

Важан извор за проучавање Пирота представљају и дела путописаца који су, покренути својим интересовањима, посматрали град, његову културу и његово становништво и бележили своја запажања, која значајно доприносе схватању односа простора и постојећих објеката (Михаиловић 1928; Лилић 1994; Каниц 1987; Челебија 1954; Велкова, Панајотовић 2012). Иако је сваки путопис пре свега субјективни доживљај, он садржи важна писана сведочанства, а често и визуелне представе.

Незаобилазна референца је опус Илије Николића (1976, 1981), који је кроз свој радни век био примарно окренут прикупљању многобројне архивске грађе, која је објављена и умногоме олакшава истраживање пиротског краја. Тефтер Нишавске митрополије, који је такође приредио Илија Николић, вођен је од 1834. године, када је подигнута Пазарска црква у Пироту, па све до појаве Бугарске егзархије 1872. године, представља незаобилазан, поуздан и богат извор о црквеној историји пиротског краја.

Важна тема која ће бити укључена је присуство јеврејске сефардске заједнице у Пироту. Њиховим присуством у овом граду до сада се бавио мали број истраживача (Велимировић 1979; Лебл 2015; Панајотовић, Велкова 2015, Zebić 2021), а поред тога неопходно је истаћи њихову улогу у креирању визуелног идентитета града.

Домаћи аутори се нису истицали у проучавању живописа и иконописа на подручју Османског Балкана, осим истраживача Ненада Макуљевића (2005,2006,2008,2012, 2015) и његових студената А. Костић (2017), И. Женарју (2016), И Зарић (2010), чији се радови третирају као важна методолошка упоришта за проучавање балканске сакралне уметности у XIX веку, док важне референце за проучавање представљају дела истраживача из

Бугарске (И. Гергова 1991, 1993, 2004, 2009, 2016; Е. Попова 2005; А. Василиев 1965, 1976; Е. Генова 2012; А. Кујумџијев 2014, Н. Тулешков 2007, 2011)

Када је у питању анализа градских православних храмова они ће бити посматрани као сложени механизми одговорни за масовну продукцију визуелне културе и јачање вере међу хришћанским поданицима (Макуљевић 2006, 2008, 2015; Женарју 2016; Костић 2017). Локалне заједнице и истакнути појединци својим напорима подижу и украшавају храмове, а зографски модел осликавања храмова има истакнуто место у уметничкој пракси, како у културној историји Пирота и околине, тако и широм Османског царства (Макуљевић 2004.). Стављање у фокус ове теме допринеће новим сазнањима насупрот вишедеценијској маргинализацији зографског стваралаштва у науци и указати на значај визуелних представа које су извршиле велики утицај на савременике (Макуљевић 2008).

Визуелни идентитет Пирота у XIX веку је неопходно издвојити као засебан феномен. Проучавање визуелне културе и идентитета града до сада нису били предмет целовите научне студије, што као задатак себи претпоставља докторска дисертација Визуелни идентитет Пирота у XIX веку. Ова теза ће третирањем визуелне културе која у различитим контекстима твори визуелни идентитет Пирота допринети бољем познавању културне историје овог града. Осим тога, допринос проучавања ће се истовремено огледати у новим сазнањима о култури Османске империје и Кнежевине и Краљевине Србије у наведеном периоду. Хронолошким оквиром истраживања биће обухваћен период XIX века, а зарад потпунијег разумевања задатог феномена по потреби ће бити размотрене претходне деценије, као и оне које следе. Предложени методолошки поступак за израду докторске дисертације Визуелни идентитет Пирота у XIX веку почиваће на приступу карактеристичном за рецентне историјско-уметничке и културно-историјске студије, што подразумева проучавање уметности као дела визуелних студија, у којима се предмети проучавања историје уметности групишу опширном категоријом визуелне културе. Тиме се омогућава шире поље проучавања и укључивање занемарених области ликовног стваралаштва у токове истраживања. У методолошком средишту налазе се студије визуелне културе и науке о слици – *Bildwissenschaft* (Bredekamp 2005; Rampley 2012; Lehmann 2014), које обухватају проучавање свих форми визуелног напуштајући границе

између високе и ниске ликовне уметности. За проучавање трансформације града Пирота и његове визуелне културе велики значај имају и студије простора – *Raumtheorie* (Dünne & Günzel 2006), које истичу важност простора у перцепцији појединих визуелних остварења, јер се мењањем локације може променити и њихово значење. Теза прати Пирот кроз XIX век посматрајући градски простор са његовим визуелним особеностима, доминантним сликама града (Линч 1974) и хронологију његових трансформација. Идентификовање структуралних оквира визуелне праксе подразумева утврђивање система у којима она настаје, а механизам настанка визуелне културе условљен је бројним актерима, што показује искуство новије историје уметности. Кроз метод студија визуелне културе структурално ће бити тумачена функција и улога обликовања слика града. На овај начин предмети које је традиционална историја уметности занемаривала биће ревалоризовани и посматрани према принципима који почивају на тумачењима проучаваног феномена одређеног сложеним појмом визуелне културе (Bal & Bryson 1998; Mizroeff 2002; Bredekamp 2003; Van Alphen 1994; Mitchell 1986; 2002; 2005; Schwartz & Przyblyski 2004; Rampley 2005; Richardson 2006; Vaetens 2012). Посматрани феномен биће најпре одређен основним параметрима попут хронолошког оквира, који обухвата период XIX века, као и кроз простор устројен административним оквиром османске и српске државе виђеним кроз националну друштвено-политичку и културну историју у XIX веку (Макуљевић, 2006; 2014). Проучавање визуелног идентитета Пирота у XIX веку ослањаће се на посматрање османско-српског града кроз представљање и тумачење визуелности и креирања градског идентитета Београда од 1815. до 1878. године (Макуљевић 2014), док се анализа трансформације градског идентитета након ослобођења ослања на утемељену спону између визуелне културе и националне идеје (Макуљевић 2006). Од велике важности за разумевање визуелне културе Пирота су и нове османске студије које су показале сложеност културе и друштва Османске империје (Çelik 1986; Faroqhi 2003; 2006) што има посебан значај за прво поглавље тезе.

Ова теза између осталог настоји да доведе у питање однос према Турцима као архинепријатељима и да докаже да је развој града Пирота заправо био на врхунцу управо у временима њихове владавине. У свести српског народа Турчин је и актуелни архинепријатељ што је јасно показала и студија *Новости из прошлости* објављена 2010.

године која у свом фокусу има анализу анкета грађана којима су постављана основна питања из светске и националне историје.¹ У одговору на питање како описују период турске власти 76% испитаника заокружило је да тај период види као вековни турски јарам, док је 23% пригрлио рационалнији одговор да је Османско царство, као и сва друга велика царства, имало своје успоне и падове.² У јавном дискурсу присутан је негативан однос према временима Османске владавине који је креиран пре свега путем основног образовања. Интересанте су и даље анализе одговора на питања будући да убедљив проценат испитаника (63%) верује да су Турци уништавали споменике иако је сасвим сигурно и њима познато да још увек постоје многобројни средњовековни манастири који су очували и живопис.³ Исто тако, велики број испитаника не верује да је православље било посебна вера у Царству што очигледно указује да постоји потреба да се Османско царство искључиво посматра у негативном контексту, као и да се игнорише јасан податак да су Срби у највећем проценту задржали своју веру. Чињенице које говоре о трајању Империје и односима који су у њој владали потврђују да се овај део историје српског народа не може посматрати једнолично. Наиме, период Османске власти у свим балканским земљама има посебно историјско место. Он је гранична линија, историјски усек који служи као имагинарна граница и вечити непријатељ. Турци су она историјска поштапалица која омогућава оријентацију у времену и представљају менталну границу између старе и нове ере код Срба. Они имају важну историјско- психолошку улогу и представљају неку врсту оправдања и ирационално решење које служи у тражењу одговора на било који реалан проблем. Алиби кроз фразу 500 година под Турцима увек је ту за одговоре на најбаналнија питања иако би требало да буде јасно да је 200 година модерне државне независности могло утицати на промене. Како запажа проф. Др Дубравка Стојановић: *Чини ми се, када би нам неко узео Турке, били бисмо принуђени да*

¹ Анкета под називом Новости из прошлости. Познавање историје и ставови грађана према догађајима из прошлости била је доступна грађанима Републике Србије марта месеца 2010. године

² Д. Стојановић, Р. Вучетић, С. Петровић Тодосијевић, О. Манојловић Пинтар, Р. Радић, *Новости из прошлости, Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, прир. В. Димитријевић, Београд 2010, 29.

³ Д. Стојановић, Р. Вучетић, С. Петровић Тодосијевић, О. Манојловић Пинтар, Р. Радић, *Новости из прошлости, Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, прир. Војин Димитријевић, Београд 2010, 30.

се суочимо са собом самима и са сопственим пропустима.⁴ Интересантно је и чињеница да су се и сами Турци након 1923. године и оснивања Републике Турске желели дистанцирати од Османског царства због промене идентитета.⁵ Османско царство, специфично и успешно у свом функционисању, није могло опстати вековима на веома разуђеној територији да је истина само онаква каква је општеприхваћена у јавном дискурсу. Управо то доказује и Пирот као парадигма османско-балканске вароши која се у потпуности развија за време Империје у складу са заступљеним културним моделом који је у њој владао.

Теза под називом Визуелни идентитет Пирота у XIX веку биће подељена на неколико поглавља и одговарајућа потпоглавља. Поглавља су одељена хронолошки на три значајна временска периода која су обележила трансформацију града. У структури рада који почива на визуелном материјалу који прати изнете тезе предвиђен је списак и порекло илустрација, затим списак коришћених извора и литературе, као и листа скраћеница.

Најпре ће бити дефинисан предмет проучавања и место једног османско-балканског трговачког града у проучавању визуелне културе XIX века. Уводно поглавље разматраће досадашња истраживања и сазнања до којих се дошло проучавањем трансформације Пирота од османско-балканског до града унутар Кнежевине (1878) и Краљевине Србије (1882). Након тога предвиђено је да буду изнесена објашњења основних методолошких и теоријских полазишта истраживања, уз објашњење структуре самог рада. На самом почетку поглавља *Визуелност османско-балканског Пирота* биће изнет преглед историје града да би се стекла шира слика о условима у којима се град развијао. Град Пирот је под Османску власт пао 1454. године и захваљујући свом повољном географском положају и месту које се развило на некадашњем *Via Militaris*-у, а касније Цариградском друму, вековима је био трговачка варош, а такав статус има и почетком XIX века. Као типична османска трговачка варош он је морао имати одређене просторе и објекте који су чинили свакодневни живот поданика Османског царства и који су омогућавали размену робе и

⁴ Д. Стојановић, Р. Вучетић, С. Петровић Тодосијевић, О. Манојловић Пинтар, Р. Радић, *Новости из прошлости, Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, прир. В. Димитријевић, Београд 2010, 28.

⁵ Више у : *World War I and the end of the Ottomans, From the Balkan Wars to the Armenian Genocide* Ed. Hans Lukas Kieser, Kerem Öktem and Maurus Reinkowski, London –New York 2015, Асман, Облици заборавља, Београд 2018, 132-133.

услуга. Будући да објекти са почетка XIX века нису физички сачувани, потребно је извршити реконструкцију њиховог изгледа и простора у којима су се они налазили. Такође је потребно направити реконструкцију простора у којима су живели поданици царства различитих народности и анализирати њихове међусобне односе посматрајући објекте које су користили, попут цркава, џамија, тврђаве, синагоге, и дефинисати њихово место у визуелној култури града. У поглављу које је насловљено *Одраз танзиматских реформи у визуелној култури Пирота* биће третиран период танзиматских реформи који је донео велике промене у визуелном идентитету града. Неки од објеката који су настали у овом периоду су и данас сачувани, тако да ће се пре свега они наћи у фокусу истраживања. Град је добио две монументалне православне цркве у градском језгру, у којима су оличене слободе које су стечене танзиматским реформама, а представљају само један део веома богате верске обнове и сакралне топографије пиротског краја. Две сакралне грађевине у граду држале су народ на окупу и имале су улогу јавног, националног, друштвеног и верског нуклеуса пре легитимних јавних институција које су формиране убрзо након ослобођења. Слобода је била оличена и у изгледу приватних кућа хришћанских поданика царства, те ће у том контексту бити посматран репрезентативни Конак Малог Ристе, који данас има улогу завичајног музеја- Музеј Понишавља.

У поглављу *Ослобођење Пирота: урбанизација и српски национални идентитет* биће потцртана урбанизација града Пирота након ослобођења 1878. године која је довела до регулације улица и развоја архитектуре јавних здања по узору на европске центре. Старе куће су замењене новим унапред осмишљеним стамбеним блоковима. Будући да је било потребно национално утврдити град који је недавно ослобођен вишевековне турске владавине, било је неопходно формирање монументалних јавних институција и јавних споменика који би красили нове градске тргове, да би константно подсећали на тријумф и настанак нове државе. Изглед јавних грађевина у креирању визуелне културе имао је задатак да створи другачији идентитет и обезбеди припадност националним токовима у склопу нове државе, у коју би град требало да буде инкорпориран. Монументалност националне институције је требало да ода утисак суверене државе, а архитектонски склопови су у перцепцији посматрача томе знатно допринели. Упркос многим материјалним остацима који сведоче о Пироту као типичној османско-балканској вароши

XIX века, остваривање те идеје је било успешно. Ови различити слојеви наслеђа омогућавају да се сагледа колико креирање нове нације и одабир новог идентитета и културног модела могу утицати на урбанизацију и архитектуру градског ткива.

Важна заједница која је живела у старијем делу Пирота – Пазару била је јеврејска заједница, те ће у овом поглављу након третирања већ поменутих односа између Османлија и хришћана бити разматрани и утицаји Јевреја на визуелну културу града, будући да су поједини објекти који су припадали члановима заједнице одиграли значајну улогу у прелазном периоду од османско-балканске вароши до српског града. Наиме, прва двоспратна зграда од чвршћег материјала је изграђена 1883. године. Ова зграда је била гостионица, чији је власник био Арон Бехар Рабен. У њој су последњих деценија XIX века биле смештене институције попут Пиротске гимназије, Окружног суда, прве штампарије и Пореске управе Пирот док нису постојали наменски подигнути објекти у којима би биле смештене наведене националне институције.

У последњем поглављу које је намењено за закључна разматрања биће сажете и резимиране основне поставке претходних поглавља које сублимирањем доводе до закључака о промени културног модела и визуелног идентитета кроз трансформацију града Пирота од османско-балканске вароши до ослобођеног и национално утврђеног српског града.

*

Пирот је природни и културни центар горњег Понишавља и Лужнице и лежи на географским координатама 43°9'30" северне географске ширине и 22°6' источне географске дужине по Гриничу. Простор територијалних утицаја Пирота са околином према Јовану Цвијићу, налази се у централном делу Балканског полуострва и то у његовом североисточном граничном делу. Цвијић је, наиме, издвојио централну област Балканског полуострва, облика трапезоида, у чијим угловима леже: Скопље, Косовска Митровица, Ниш и Софија.⁶ Гранична линија централне области на североисточној страни пружа се

⁶ Ј. Цвијић, Главне особине централних области Балканског полуострва, *Говори и чланци*, Београд 1921, 113-124.

развојем Нишаве и Тимока, избија на Бабин зуб, а затим наставља делом Старе планине у правцу Бугарске. Долина Нишаве са градским центрима Нишом и Пиротом улази у састав централне области. Пирот и пиротски мезорегионални простор, према томе, својим положајем испољавају и исказују особине централне балканске области и улазе у њен састав. Пиротски регионални простор био је у XIX веку већи од данашњег. Гравитациони утицаји Пирота у то време, са јачом или слабијом снагом, улази у простор средњег Понишавља (Бела Паланка), Буцак (Кална), Знепоља (Трн) и комштичко-калотиначког краја (горње Понишавље и Висок).⁷ Оваква ојачана снага гравитационих утицаја Пирота у наведеном времену произилазила је из околности да на подручју гравитационих утицаја Пирота и суседних градова (Ниша и Софије) није постојала државна граница, као и из чињенице да економска снага Пирота у то време, није много заостајала за наведеним суседним градовима.⁸ Осим положајем у регији његових регионалних утицаја и положајем регије уз североисточни руб централне области Балканског полуострва, Пирот је одређен и својим саобраћајним положајем. Најважнија одлика саобраћајног положаја Пирота је његов смештај у долини Нишаве, на интеррегионалној и интерконтиненталној саобраћајници Европа- Блиски исток, као и његов смештај на погодном месту где се поменута саобраћајница укршта са регионалним путевима, што је, географски и историјски изазвало појаву и постојање Пирота. Уска долина Нишаве стешњена је са североистока огранцима Старе планине и Сврљишких планина, а са југозапада Влашком планином и Сувом планином.

Због свог повољног географског положаја на *Via Militaris*-у, а касније Цариградском друму -Стамбол ђол-у и путу за Истанбул град Пирот представља значајну комуникативну тачку и место сусрета.⁹ Постојање насеља на месту данашњег Пирота забележено је још у античким временима.¹⁰ Римска постаја *Mutationes Turres* на трансбалканском путу *Via Militaris* свакако је имала и извесну војничку улогу. Само име *Turres*- куле и остаци тих

⁷ Основна школа Вук Караџић 1815-1975, Пирот 1975, 5-6.

⁸ Уочи ослобођења Пирот има око 9.500 становника, Ниш 17.000, а Софија 23.000

⁹ Цариградски друм, најпознатији друм на Балкану назван још и Моравски друм, *Regia, Strata publica di Constantinopoli*, Трајанов друм: К. Костић, *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку*, Београд 1899, 388; 390-391.

¹⁰ Више: П. Петровић, Понишавље у античко доба, *Пиротски зборник 8/9*, Пирот 1979, 177-184.

кула данас наводе на то. Тај карактер војног утврђења наметао је и географски и топографски положај самог места: граница великих римских провинција Мезије и Тракије.¹¹ Позиција Пирота између два велика града Ниша и Софије, античких Naissus и Serdica апсолутно је одређивала и оквире његовог развоја. До коначног насељавања Словена на Балканском полуострву почетком VII века Понишавље је у целости постало део новоформиране провинције средоземне Дакије. Касније је Пиротски град потпао под власт оснажене бугарске државе, а када је образована Самуилова држава у другој половини X века обухватила је и све тадашње српске земље. Оживљавањем византијске власти на Балкану почетком XI века, обновљен је и геополитички и економски значај Цариградског друма који се пружао од престонице на Босфору преко Пирота и Ниша до Београда. Цар Василије II одредио је 1020. године границе Охридске архиепископије, чиме је Понишавље подељено између нишке и средачке епископије, а подручје данашњег Пирота нашло се на самој граници двеју епархија.¹² У време Византије постојала је тврђава Quimedavi, док у XII веку арапски путописац Ирдис на овом месту помиње град Atrubi.¹³ Он је 1154. године завршио своје изузетно значајно дело за европску картографију- географски коментар *Kitabu al Rogger* и карту света *Tabula Rogeriana*. Србија је у савезу са Угарском освојила Ниш и Пирот крајем XII века и продрла до Софије. Већ 1190. године Византија је повратила Поморавље и Понишавље. У XIII веку Пиротски крај је пао под власт Бугарске. Средином XIV века Душаново царство простирало се преко Скопља и Пелопонеза на југу, све до Кавале на југоистоку. У сукобима између Османског царства и Србије крајем XIV века Пирот је као гранична тврђава одиграо важну улогу. Након тога он више није имао улогу линије одбране и због тога је надаље могао да се развија као трговачки град.

Зидано утврђење познато као Момчилов град саграђено је уз десну обалу Бистрице на издвојеној стени код узвишења Сарлах. Пиротски град на стени, уздигнутој у равници с десне стране Расиначке реке, која уједно опкољава тврђаву са северозападне стране многи

¹¹ Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1996, 33.

¹² К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 12.

¹³ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, 185.

путописци XV и XVI века помињу као град постављен на саставу двеју река.¹⁴ Та друга река била је Нишава, која је текла североисточном страном града. Насупрот овим рекама, са њихове друге стране простирала се широка бара коју такође спомињу путописци, а која је много касније санирана. Постављање тврђаве на подводном терену, а не на њему блиском брду могло би се објаснити подизањем на већ постојећим остацима старијег објекта.¹⁵ Могао би се сагледати смисао оваквог постављања, ако се узме у обзир чињеница да је за оно време значајни пут, који се одвијао од Цариградског друма и водио на север ка тимочком басену и старопланинским превојима, био на првом месту притешњен, с једне стране брегом Сарлахом, а са друге непроходном мочваром и градским бедемима, чије су куле према њему и оријентисане.¹⁶ Горњи град се датује у последње деценије XIV века, средњи у период владавине Деспота Стефана Лазаревића, а Доњи град са три капије је обновио Рахим Паша 1804. године.¹⁷ Данас остатке средњовековне тврђаве називају Момчиловим градом, а по предању се војвода Момчило сматра ујаком Краљевића Марка. Конзерваторско-рестаураторске радове на Пиротском граду, праћене археолошким истраживањима, обавили су у периоду од 1970-1986. године Завод за заштиту споменика културе у Нишу и Музеј Понишавња у Пироту. У наведеном периоду археолошки су испитани Горњи град, изузев источне и западне истурене куле, а обновљена је Улазна капија, Донжон кула и Западна кула, Западни зупчасти бедем и двокрако степениште, док су остали делови конзервирани и припремљени за реконструкцију. Од фортификација реконструисана је Капија и јужни бедем, а конзервирани су и Северни бастион, Источна кула и део преградног бедема у Доњем граду. Циљ археолошких ископавања био је утврђивање вертикалне и хоризонталне стратегије.¹⁸

¹⁴ Б. Лилић, Урбани садржаји југоисточне Србије до ослобођења од Турака 1878. године, *Просторно планирање у Југоисточној Европи*, Београд 2011, 429.

¹⁵ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 39.

¹⁶ Н. Петровић, Пиротски град, посебан отисак из *Старинара- органа Археолошког института САН*, V-VI, Београд, 1954-55, 299.

¹⁷ М. Менковић, *Градитељска баштина Пирота у 19. и првој половини 20 века*, Београд 2017, 7.

¹⁸ Б. Дељанин, П. Пејић, Пиротски град, Археолошка ископавања у 1985. години, *ГСАД 3*, 1986; Исти, Пиротски град, Археолошка ископавања средњег града у 1986. години, *ГСАД 4*, 1988; Исти, Пиротски средњи град, *АП*, 26, Љубљана 1985, 1986, 179.

Средњи век није оставио трага у самом граду јер су тврдо грађени објекти тог времена грађени на појединим истакнутим или усамљеним местима. Град је у средњем веку неодвојиво повезан са околним подручјем, много више него у потоњим временима. Иако је средњовековни град био просторно, бедемима омеђен, он је део аграрног подручја којем припада, које војно штити и надзире. Утврђени град је стога окосница једног насеља, језгро једног краја и прибежиште у случају рата. Он сам за себе, посматран издвојен од околине нема своју историју, већ га је потребно сагледати заједно са целом области која га окружује.¹⁹ О независности овог краја у односу на средњовековну српску државу сведоче Темачки и Погановски манастир у ближој околини Пирота. Манастир Темска посвећен је Светом Ђорђу, смештен је на левој обали реке Темштице 20 km од Пирота, а подигнут је у XIV веку. Манастир Поганово се датује у последњу деценију XIV века, налази се у долини реке Јерме на око 20km југоисточно од Пирота, добио је назив по оближњем селу, а посвећен је Светом Јовану Богослову. Трагове живота у градској целини оставља тек потоње доба османске владавине XIX века у начину образовања урбаног ткива града као и у моделима објеката градског инвентара у виду добро очуваних типова кућа.²⁰

Градови су услед ратних прилика били рушени и опет изграђивани. Они су на почетку османске владавине имали поглавито војнички карактер са привредним насељима прикљученим уз тврђаве.²¹ Након тога, они градови који нису имали улогу пограничног места одакле се царство бранило или нападао непријатеље у циљу проширивања својих територија, развијали су се као занатски и трговачки центри, поготово уколико су због свог положаја на комуникативним путевима били добро повезани са остатком царства.

Пирот се управо развио у трговачки град због свог повољног положаја. Ово потврђују и подаци да су у оквиру вакуфа Мехмеда II постојали и дућани.²² Такође, 1498. године у Пироту је забележено пословање тројице дубровачких трговаца, односно једне трговачке компаније коју су чинили Радоје Стјепановић и Милиша Радичевић, док је Михо Жила

¹⁹ Ј. Калић, Пиротски крај у средњем веку, *Пиротски зборник* 8/9, Пирот 1979, 185.

²⁰ Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1996, 33.

²¹ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 39.

²² Султан Мехмед II Освајач (1432-1481) који је Пирот освојио 1454. године подигао је џамију уз коју су били и дућани

пословао одвојено и своју робу испоручивао дубровачким трговцима у Видину.²³ Између прве двојице дошло је до спора, а истрага која је потом покренута показала је да су они поседовали куће, дућане, винограде и друге поседе, доста дужника и разгранате послове. Након што је имовина подељена, Стјепановић је наставио да послује у Пироту.²⁴ Премда су наведени трговци поседовали некретнине и већ развијене послове и трговачку мрежу, претпоставља се да су у Пирот морали доћи бар деценију пре спора који се појављује у документима, као и да је Пирот у то време био повољно место за трговину.

²³ Б. Храбак, Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII века, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1951, 114-116.

²⁴ Б. Храбак, Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII века, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1951, 114-116.

ВИЗУЕЛНОСТ ОСМАНСКО- БАЛКАНСКОГ ПИРОТА

Османски Пирот

У муслиманском свету реч која је генерално утврђена као појам за потпуно развијени град јесте *şehir*.²⁵ *Шехир* садржи фортификације, тврђаву- *kale*,²⁶ у којој је смештена османска администрација, стража, гарнизон, као и хришћане којима су поверене посебне дужности.²⁷ Означава веће отворено градско насеље, насељено углавном муслиманским становништвом са више џамија и осталих потребних установа попут школа, текија, хамама, каравансараја и чаршије. На Балкану се сваки *şehir* развио из касабе.²⁸ Отворена градска насеља делила су се према вери на џемате, а затим на махале- четврти. Оваква насеља су махом била подграђа утврђених места.²⁹ Шехери су се састојали из два дела: пословног и стамбеног. Први је обухватао чаршију са тргом и сплетом кривудавих улица и уличица са дућанима трговаца и заната груписаним по врстама заната. У пословном делу града налазе се и за муслиманско насеље карактеристичне јавне грађевине: монументалне џамије, безистани, ханови, караван-сараји, сахат-куле, текије, хамами, шадрвани, чесме и себиљи. Уз џамије су најчешће и мектеби и медресе. Џамија или месџид чине средиште сваке махале, а кривудава улице са чесмама на угловима су благо поплочане речним облутцима.³⁰ Целокупна изградња стамбеног дела тежила је томе да куће буду изложене сунцу и окружене зеленим баштама кроз које протиче вода.³¹ Значајну улогу у развоју градова одиграли су вакуфи који представљају задужбине појединаца.³² Уколико изузмемо касарне, војне и стратегијске објекте у Османском царству све културне и јавне институције, социјалне помоћи и јавне службе осниване су и одржаване на систему

²⁵ N. Todorov, *The Balkan city 1400-1900*, Seattle and London, 1983, 20.

²⁶ Кале је посебан назив који означава тврђаву и сам утврђени град. N. Todorov, *The Balkan city 1400-1900*, Seattle and London 1983, 20.

²⁷ N. Todorov, *The Balkan city 1400-1900*, Seattle and London 1983, 20.

²⁸ О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007, 49.

²⁹ О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007, 49.

³⁰ О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007, 53.

³¹ О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007, 53.

³² М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963; А. Фотић, Улога вакуфа у развоју оријенталног града: Београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа, *Социјална структура српских градских насеља XII- XVIII*, Смедерево- Београд 1992, 149-159.

вакуфа. Другим речима, све школе, џамије, улице, мостови, чесме, шадрвани, водоводи, имарети, добротворне и друге установе из свих области људских делатности биле су задужбине добротворитеља. Они су осим што су објекте подизали остављали и велику покретну и непокретну имовину за њихово даље одржавање. Ктитори су осим самих султана били пре свега чланови његове породице, затим највиши државни достојанственици, представници власти на локалном нивоу попут кадија и санџак-бегова, обични људи, ослобођени робови, а и жене.³³

Османско царство представља мултиетничку и мултиконфесионалну државу која је на великој површини функционисала готово шест стотина година. Током времена имала је своје успоне и падове, а слабљење њене моћи осећа се од шездесетих и седамдесетих година XVIII века и рата са Русијом. Овај рат условио је и потоњег султана Селима III (1789-1807) да размишља о озбиљнијем раду на реформама Царства.³⁴ Његов наследник Махмуд II (1808-1839) своју вадавину још више је посветио реформама имајући визију да ће на тај начин спасити царство названо *Болесник на Босфору*. Многи народи од којих су најбројнији муслимани, хришћани и јевреји живели су у оквирима империје, не увек у потпуној хармонији,³⁵ али без сукоба који је представљао преовлађујући фактор у њиховој егзистенцији. У оквиру Османског царства које је обухватало разуђену територију, живеле су различите етничке и језичке групе. Ретко ко је од њих живео изоловано и одвојено по чисто етничком принципу. Турци, као доминантна већина, често су у појединим регионима били у позицији мањине. Немуслиманима- зимијама³⁶ било је дозвољено да живе у складу са њиховим религијским обичајима, све док ти обичаји нису утицали на муслимане и угрожавали их. Сведочење зимије на суду посматрало се као сведочење пола човека, али су у складу са тиме добијали и преполовљене казне.³⁷ Немуслимане нису

³³ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 153 и 168; О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007, 54.

³⁴ Више у: Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808, Cambridge 1976.

³⁵ V. Jovanović "Good" Turks and "Evil" Ones: Multiple Perspectives on the Turkish Community Reflected in Serbian Sources of the Early Nineteenth Century, *El Prezente Studies in Sephardic Culture* vol. 3, 2013, 77-94.

³⁶ *Zimna*- гаранција заштите која потиче још од раног ислама, више у: B. Braude, B. Lewis, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Sarajevo, Beograd 2017, 73-101.

³⁷ Н. Georg Majer, *The Functioning of a Multi-ethnic and Multi-religious State: The Ottoman Empire*, *Ислам, Балкан и велике силе XIV-XX век*, Историјски институт САНУ, Београд 1997, 61.

могли да буду део војне службе³⁸ и плаћали су порезе, а одлучујући фактори који су утицали на положај у друштву били су познавање турског језика, ислам као одабрана религија и способност појединца.³⁹ Порекло појединца није играло значајну улогу и уколико би он испуњавао наведене критеријуме имао би могућност да буде истакнут члан заједнице. Сама чињеница да је царство успело да траје више векова говори о томе да су поданици царства који су се у много чему разликовали живели једни поред других, заједно једни са другима, у сарадњи, као и да су поштовали правила и законе које је царство чијим су оквирима припадали прописивало. Османско царство било је дакле, исламска, теократска, а истовремено мултиетничка и мултирелигијска држава. Историја не познаје другу водећу исламску државу са тако бројним немуслиманским поданицима. То је чињеница која је у сваком погледу веома утицала на функционисање османске државе будући да су Османлије верским заједницама дали одређен степен аутономије и тиме створиле одређене услове за суживот.⁴⁰ У Османском царству, као и у свим дотадашњим исламским државним творевинама, правни систем се заснивао на верском праву, једном од најважнијих чинилаца *шеријата*. Шеријат је свеобухватан појам који означава исправан начин живота муслимана. Самим тим, шеријат одређује и начин живота немуслимана, у оном смислу у коме покрива међусобне односе муслимана и немуслимана. Заснован на Курану и сунни,⁴¹ био је изнад сваког владара или државе. Османска држава, као и све претходне исламске државе, морала је да прихвати шеријат као један општи друштвени и правни оквир понашања, без могућности да га владар и други органи власти према потребама обликују, развијају и допуњују. Османско царство је за државну школу изабрало ханефитску, по много чему најотворенију од четири званично признате сунитске школе тумачења шеријата. У европском делу Царства у потпуности је примењивано ханефитско учење, па је због тога је у свим исламским државама морао да постоји, у

³⁸ Прелазак из рајинског у војнички сталеж био је теоријски забрањен, али га је сама власт повремено допуштала, у складу са војним потребама: А. Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 43.

³⁹ S. Faroqi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 65-66.

⁴⁰ Више у: В. Braude, В. Lewis, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Sarajevo, Beograd 2017.

⁴¹ Суна представља Пророково понашање, деловање, његове речи, доцније забележене у хадисима (казивањима), док Куран представља Божије речи које је овом свету пренео Мухамед током своје посланичке мисије

мањој или већој мери, и други, световни закон који није представљао паралелни правни систем већ систем чија је улога била да допуни и уреди одређене области.⁴² Такав се закон у Османском царству називао *канун*. Кануни су били инструмент рационалног управљања државом и поданицима. Османлије су тај допунски правни систем временом развиле у мери која до тад није била позната у исламском свету, по цену супротстављања шеријату у неким правним областима, како би царство такве структуре могло што успешније да функционише унутар својих граница. Тешко је замислити на који начин би Османско царство уопште могло функционисати без развијеног световног законодавства. Једна од важних карактеристика кануна састоји се у томе што је добрим делом почивао на неписаном обичајном праву и остацима кодификованог законодавства затеченим на освојеним територијама. Канун је био попут филтера кроз који су пролазили локални обичајни закони- *адети*. У почетку владавине новоосвојеном облашћу прихватао се велики део наслеђеног правног система те области, да би га временом потиснуо важећи законик Царства. Приватни живот немуслимана у Османском царству, одређивали су дакле многи шеријатски и канунски прописи. Шеријат дозвољава немуслиманима да буду поданици исламске државе, с тим што је њихов статус јасно дефинисан појмом *зима*.⁴³ Овај појам представља неписану врсту уговора између муслимана и *народа књиге*⁴⁴ тј. припадника монотеистичких религија попут Јевреја и хришћана, којим се јамчи право на живот, имовину, личну слободу, као и слободу вероисповести. Они који прихвате такву поставку добијају статус зиме, а за узврат морају плаћати главарину (цизију или харач) и беспоговорно поштовати све законе царства у коме живе. Постојање оваквог односа је заправо доприносило да се јасно осети доминација и превласт ислама у односу на друге религије широм царства, као и да се направе јасне разлике између једне *праве* и *лажне* вере, заправо сваке друге осим ислама. Самим тим, заједнице које нису припадале

⁴² А. Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 35.

⁴³ Према османском изговору арапског термина al-zimma; о зими више у: Cl. Cahen, "Dhimma", EI; С. Е. Bosworth, "The Concept of Dhimma in Early Islam", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*; А. Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958; В. Braude, В. Lewis, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Sarajevo, Beograd 2017, 73-102.

⁴⁴ Арапски: ahl al-kitab; османски: ehl-i kitab

исламским аутоматски су се нашле у подређеном положају. Зима је давала оквир којим се онемогућавао социјални успон немуслиманске елите.⁴⁵

Шеријатске норме у пракси уколико се примењују дословно могу бити веома ограничавајуће за немуслимане, међутим у Османском царству је често долазило до одступања од њихове буквалне примене. Предаја пореза; поштовање муслимана уз уклањање с пута и уступање места; гошћење муслиманских путника до три дана; забрана изградње нових цркава и манастира, гласног јавног богослужења и истицања верских обележја, употреба клепала и звона и сахрањивање у близини муслимана; забрана преобраћања (муслимана) и спречавање добровољног преласка у исламску веру; забрана подражавања муслимана у одевању, фризури, говору; забрана промене начина облачења утврђеног за одређену верску заједницу; забрана јахања и ношења оружја; забрана продаје недопуштених намирница и пића муслиманима; забрана подизања кућа виших од муслиманских; забрана склапања брака између немуслимана и муслиманке; неприхватање сведочења против муслимана на суду само су неке од забрана које су према шеријату биле прописане, али не у потпуности примењиване током трајања царства.⁴⁶ Примена ових забрана такође је зависила и од конкретног времена у хронолошким оквирима, као и од места тј. географске позиције. С друге стране, зимије су уз право на слободе у виду личне, верске и имовинске биле равноправне са муслиманима у областима имовинског и облигационог права, док су у оквирима цркве и судства стицали одређена права и аутономију.⁴⁷ Различите верске заједнице зимија широм Османског царства задржале су право да, преко своје црквене организације решавају послове из верског права. У оквиру сопствене верске заједнице, уз помоћ црквеног суда или других локалних ауторитета, немуслиманци су, могли да се договарају о решавању свих оних проблема који се ни на који начин нису дотицали интереса државе и муслиманске заједнице. Уколико се оно што је зимија чинио на било који начин, чак и посредно, тицало макар и једног муслимана,

⁴⁵ О положају немуслиманца ише у: *Christians and Jews in the Ottoman Empire*; В. Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World. The Roots of Sectarianism*, Cambridge 2001; А. Cohen, *Jewish Life under Islam. Jerusalem in the Sixteenth Century*, Cambridge, Massachusetts and London 1984.

⁴⁶ А. Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 37.

⁴⁷ А. Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 37-38.

такав чин је по правилу морао да одобри представник османских власти. Немуслиманске групе су могле да бирају поглаваре у оквиру своје верске заједнице, али је тај избор морао бити одобрен на Порти.⁴⁸ У већини хришћанских верских заједница патријарси и епископи (митрополити) добијали су берате у којима су јасно била назначена њихова права, повластице, али и обавезе. Верско-судска аутономија одређене заједнице је на тај начин била под строгим контролом државе.

Шеријат не познаје поделу на друштвене сталеже. Постоје две категорије, аскери-султанове слуге или војни сталеж и раја-поданици који плаћају дажбине без обзира на вероисповест.⁴⁹ Културне разлике између номада с једне и староседеоца са друге стране биле су много важније од етничких подела, као што је и религија била важнија па је због тога држава делила своје поданике према вероисповести.⁵⁰ Статус зимије је поданику гарантовао слободу и он ни под којим условима није могао бити претворен у роба. Статус роба се према шеријату веома разликовао од статуса зимије. Шеријат признаје само две врсте робова: робове рођене од робова и ратне заробљенике. Занимљиво је да зимијама није забрањивано да говоре својим језиком и да користе своје писмо. Штавише, могло би се рећи да су на многе начине охрабривани да сачувају своју традицију, како би се разликовали од муслимана. Хришћани и Јевреји су имали право да говоре својим језиком на османском суду, да подносе документе писане на свом језику као легалне судске доказе, чак и у споровима с муслиманима. Држава је притом обезбеђивала сталног судског тумача.⁵¹ Уз то, они су могли да штампају своје књиге и тргују њима, за разлику од муслимана којима је тај технички изум био недвосмислено забрањен као „некорисна новотарија“.⁵² Осим разлике у језику и писму, наглашена разлика у визуелном смислу

⁴⁸ А. Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 38.

⁴⁹ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 87; А. Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 42.

⁵⁰ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 65.

⁵¹ А. Фотић, *Уговори на „другим“ језицима и османски шеријатски суд (XVI–XVIII vek)*, *Balkanica XXXII–XXXIII/2001–2002 (2003)* 175–182.

⁵² Више у: S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 127-130; 162; А. Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 35.

представљала је правила одевања за поданике царства. Она је јасно била видљива у костиму. Зимија је морао бити обележен на неки начин и није смео личити на онога који исповеда једину и праву веру. Хришћанима је било забрањено да носе зелену, белу и црвену боју, као и скупocene, квалитетне и увозне материјале.⁵³

Статус зимије у Османском царству је истовремено подразумевао одређени ниво заштите, али исто тако и понижења. Подређени положај морао је бити недвосмислен и присутан у свакодневном животу поданика. Ограничења су била најригорознија у местима где су муслимани били бројни, тачније у урбаним срединама, док потреба за очитим разликама није постојала у местима где није било муслиманског становништва што би се односило углавном на руралне пределе. Важнији део идентитета од етничке припадности била је припадност селу или граду.⁵⁴ Са друге стране, оно што је посебно важно нагласити поданици Османског царства су уживали много више права од оних која су им могла бити наметнута дословном применом шеријата. Шеријат није увек био примењиван, а локалне муслиманске власти нису нужно и по сваку цену инсистирале на спровођењу ограничавајућих законских одредби. Формално, све до почетка реформског раздобља названог танзимат, статус немуслимана био је одређен шеријатским оквирима и кануном, султанском вољом. Хатишерифом од Гилхане из 1839. године отпочело је организовање модерног законодавства и сужавање примене шеријата. Тада је први пут, бар у формалном смислу на папиру, проглашена грађанска једнакост између муслиманских и немуслиманских поданика царства.

Премда ово поглавље третира период Османске владавине почетком XIX века, тачније период који је претходио Танзиматским реформама, у кратким цртама ће бити предочена историја развоја Пирота од тренутка пада под Османску власт 1385/86. године. Опис града се у писаним изворима готово не помиње до краја XIV века, као ни назив Пирот. Коста Костић сматра да је разлог томе тај што је Цариградски друм водио јужним ободом пиротског поља па је у широком луку обилазио град остављајући га даље са леве стране.⁵⁵

⁵³ А. Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 66.

⁵⁴ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 65.

⁵⁵ К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 12-13.

У турским пописима Софијског санцака XIV века једна белешка каже да је султан Мурат I (1362-1389) дао дервишима мезру,⁵⁶ чије се име може читати као Бостање.⁵⁷ Мезра је дата као вакуф, припадала је Шехиркеју и на њој су постојале стара и нова воденица, а некада су је настањивали и хршћани.⁵⁸ Град Пирот и његова околина је до половине XV века ушао у османски управни систем. У царству изразитог војничког карактера какво је било Османско, основне правно-територијалне јединице биле су уједно и војне и отуда назив санцак или лива.⁵⁹ Војни намесник- санцак бег је од султана добијао санцак као симбол своје власти. Санцаци су се даље делили на нахије (најнижа управна јединица) које су се у новоосвојеним областима називале и вилајетима и субашилуцима.⁶⁰ Нахија⁶¹ има своју одређену територију и у том смислу одговара старијим природним поделама на целине као што су биле средњовековне жупе.

Пиротска нахија, најмања административно територијална јединица и Пиротска каза (кадилук), административно правна јединица, ушле су у састав Софијског санцака, који је био део Румелијског пашалука, али и његово седиште до краја XIV или почетка XV века. Пашалук је представљао највећу војно- управну јединицу која је обухватала већи или мањи број санцака. Њен намесник је носио титулу везира или паше што је довело до назива пашалук, а други називи за ову јединицу јесу елајет и беглербеглук,⁶² док се подела на кадилуке није подударала са поделом на нахије. Кадилук је обухватао већи или мањи број нахија, у зависности од броја муслиманског становништва. Кадија који је представник султанове судске власти у својству судије примењивао је канун- султански закон-државни закон и шеријат- верски закон. Такође, био је надлежан и за спровођење султанових административних и финансијских наредби. У попису Софијског санцака из 1447. године помињу се нахије Шехиркеј, Висока и Знепоља, док је Пиротска нахија

⁵⁶ Мезра је напуштено имање, њива

⁵⁷ Бостање се такође може читати и као Постање или Пустиања, као и Бостан (повртњак): С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 10,91; Олга Зиројевић, *Око имена Шехиркеј*, *Историјски часопис* 27, Београд 1980, 234.

⁵⁸ О. Зиројевић, *Око имена Шехиркеј*, *Историјски часопис* 27, Београд 1980, 234.

⁵⁹ На турском, односно арапском језику значи застава, О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007, 23.

⁶⁰ О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007, 23.

⁶¹ На арапском језику страна, крај, околина

⁶² О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007, 25.

образована након освајања, а Пиротска каза се помиње у историјским изворима у другој половини XV века.⁶³

На кратко време град осваја деспот Стефан Лазаревић и Пирот постаје саставни део деспотовине од 1413. до 1425. године.⁶⁴ Након што је деспот Ђурађ Бранковић добио Србију са 24 града међу којима се нашао и Пирот са Горњим Понишављем⁶⁵ 1444. године, султан Мехмед II Освајач у својим освајањима ка Европи долази до Пирота 1454. године када он постаје османска касаба⁶⁶ и од тада се развија у оквирима Османског царства у складу са њеним друштвено- економским условима.

Пирот је и пре коначног пада под власт Османлија био насељен муслиманским становништвом, а познато је да су у време Мурата I⁶⁷ овде боравили дервиши који су одиграли значајну улогу у колонизацији и насељавању новоосвојених територија.⁶⁸ Путописци у првим деценијама XV века помињу да у граду није велика бројност турског становништва.⁶⁹ Један попис доганџија из последње четвртине XV века бележи у Пироту само три муслиманске и једну хришћанску кућу.⁷⁰ Крајем века муслиманско становништво постаје бројније што се уочава и кроз прве пописе са почетка владавине султана Сулејмана Величанственог.⁷¹ У том периоду забележено је:⁷²

⁶³ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, Београд 1970, 39;108; С. Новаковић, *Законски споменици*, Београд 1912, 695, Јованка Калић, *Пиротски крај у средњем веку, Пиротски зборник 8/9*, Пирот 1979, 197.

⁶⁴ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 15.

⁶⁵ С. Петровић, *Историја града Пирота*, прир. Б. Лилић, Пирот 1996, 10; Н. Филиповић, Неколике белешке око Смедерева, *Ослобођење градова у Србији од Турака 862-1867*, Београд 1970, 136-137; М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, Београд 1958, 59.

⁶⁶ Термин *kasaba* је у османским документима коришћен за означавање урбаног насељеног места које још није досегло обличје сасвим развијеног града и одакле је управитељ града боравио иза зидина тврђаве. N. Todorov, *The Balkan city 1400-1900*, Seattle and London 1983, 20.

⁶⁷ Мурат I Худаведигјар (1326-1389) био је османски султан од 1359- 1389. Прво освајање Пирота било је од његове стране 1385/86 године.

⁶⁸ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, 186.

⁶⁹ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 129.

⁷⁰ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, 186.

⁷¹ Сулејман Величанствени (1494-1566), назван још и *Кануни-* законодавац био је османски султан од 1520-1566. године. Захваљујући његовим освајачким походима, границе Османског царства су биле највеће у току његове владавине, а реформе у правном систему унутар државе допринеле су уређености администрације.

⁷² О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, 18- 7-188.

Године пописа	Муслимани- број кућа	Хришћани- број кућа	Исламизирани- број кућа	Неожењени	Удовице
Од 1520.	142	23	40	23 муслимани	3
1544.	164	26	26	1 хришћани	
1570.	197	35	42	7 хришћани 5 муслимани	

Табела 1.

Пред крај XVI века дошло је до опадања муслиманских 141 и 16 неожењених, а пораста хришћанских кућа 74 од којих су 6 држале по једну баштину и два неожењена.⁷³ Поред њих, био је уписан и џемат Рома муслимана који је бројао 9 кућа и два неожењена, док број исламизираних износи 39.⁷⁴ Број махала је у XVI веку најпре износио 5, а након тога 7, док попис из 1637. године бележи 6 махала.⁷⁵

Град Пирот припада корпусу османско-балканских градова, који су се развијали кроз различите културе које су се смењивале, а свој врхунац достиже за време Османске владавине.⁷⁶ Стари балкански градови развијали су се на пространој територији- велики део Балканског полуострва као и западни део Мале Азије.⁷⁷ Ова територија се поклапа и са простором Византије што је и навело Јована Цвијића да овај тип града назове турско-

⁷³ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, 188.

⁷⁴ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, 188.

⁷⁵ ПА, ф. 75, кутија 1

⁷⁶ Пре свега, наговестићу и образложити употребу одабраног термина османско- балкански град. Наиме, у литератури која третира овакву форму града у склопу Османског царства најчешће наилазимо на одредницу *оријентална* варош или *оријентални* град. Ова одредница заступљена је у старијој научној литератури. Придев оријенталан је поетски и није довољно прецизно географски одређен. Он у себи носи и нека друга значења која су у уској вези са оријентализмом, што је проширен појам у односу на конкретан географски и историјски као што је османско-балкански. Дакле, ова кованица директно и прецизно реферише на простор Балкана током трајања Османске империје и због недвосмисленог значења биће коришћена кроз тезу. На неколико места биће пак наведени епитет оријенталан/ни и односиће се на град Пирот, али то је у случају када се наводе други аутори; Б. Којић, *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976, 7.

⁷⁷ Б. Којић, *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976, 7.

византијски или прави балкански тип.⁷⁸ Он варош балканског типа описује на следећи начин: *гомила дућана и кућа дуж кратких, вијугавих и махом прљавих улица. Веће вароши имају безистане и велике базаре. Јако збијени дућани су махом од дрвене грађе, а затварају се дрвеним ћепеницима; када се ћепеници отворе, у дућанима се све види и сва је роба изложена. Познат је, даље, онај седећи начин рада и очекивања муштерија по ћепеницима и око мангала. У већим варошима је чаршија подељена на делове разних заната.*⁷⁹ Након одласка Турака са ових простора гасе се карактеристике османско-балканског града са тежњом да се подигну нови градови налик на европске.

Град Пирот се отиснуо од гребена Сарлаха у равницу пиротског поља. Када су га освојиле Османлије било је потребно колонизовати и развити град. Према називима махала, положају цамија, купатила или гробља може се претпоставити развој површине градског ткива. Најстарије језро османског града била је данашња Драгошева улица. На то језгро били су надовезани стамбени делови: почетак улице Саве Ковачевића, улица Доситеја Обрадовића, део улице Српских владара до улице Драгољуба Миленковића (где је некада била периферија и турско гробље), улица Књаза Милоша, Словеначка улица и улица Николе Тесле. Елитно насеље било је Галата Махала.⁸⁰

Нишава сече и дели град на два дела: Пазар и Тијабару. Што се тиче дела Тијабара, он је могао постојати истодобно са делом Пазар као сателитско насеље читлучких подложника које се почело низати дуж локалних саобраћајница према Књажевцу и Берилловцу.⁸¹ Назив града на левој обали Нишаве Пазар означава да је на тој страни била чаршија. Међутим, велики простор Трга републике у Тијабари представљају велики трговачки центар који се развио крајем XIX века. Очеvidно је да у почетној фази развоја градске територије нису била потребна два трговачка центра. То указује на то да се део Тијабара, ако и није настао касније свакако развио касније од Пазара, када су повећање броја становника и пораст трговачког значаја захтевали дуплирање трговачких зона.⁸²

⁷⁸ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I*, Београд 1922, 313.

⁷⁹ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I*, Београд 1922, 313.

⁸⁰ Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1996, 35.

⁸¹ Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1996, 35.

⁸² Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1996, 35.

Значајне информације о Пироту проналазимо код многобројних путописаца који описују сопствена путовања. Углавном су то била посланства која су путовала Цариградским друмом са запада ка султану, па су пролазећи кроз Пирот бележили своје доживљаје и утиске. Оријенталистички дискурс неретко прожима њихове погледе, а однос између Окцидента и Оријента је однос снаге, доминације и различитих ступњева сложене хегемоније.⁸³ Начин на који су посматрали град произилази из личних погледа и субјективног осећаја, али и поред тога доносе мноштво корисних сведочанстава о изгледу града, његовој култури и становништву. Путопис представља утиске путника током путовања преточене у речи, а страни путописи су веома значајни за националну историографију будући да је количина путописа на језицима хришћанских народа знатно мања у XV, XVI, XVII и XVIII веку. Пролазећи кроз многе промене у развоју, постајући део разних жанрова или издвајајући се из њих, путопис се може изучавати и као културно-историјска расправа препуна фактографских података од којих је створена ауторова слика света. Он постаје чинилац у препознавању и стицању идентитета, али и жанр који је незаобилазан у проучавањима *слике о другом*.⁸⁴ *Слика другог* обично је ту да би слика о нама била боља, али истовремено је потребна и наша идеална слика да би се други додатно унизио. Један од аутора који је из Европе путовао на исток јесте Шарден крајем XVII и он је говорио; *Азија значи учмалост, а Европа је свет који се мења*.⁸⁵ Поред многобројних негативних погледа на Пирот са становишта попут Шардена путописци доносе многобројна вредна сведочанства која у многоме олакшавају реконструкцију простора и објеката који данас не постоје у свом изворном облику.

Најстарији и најопширнији топографски опис Пирота можемо пронаћи у путопису Бертрандона де ла Брокијера који је кроз овај град прошао 1433. године.⁸⁶ Он бележи да је

⁸³ Е. Саид, *Оријентализам*, Београд 2008, 14; N. Makuljević, The Picture of the Balkans between Orientalism and Nationalism, Europe and the Balkans, *Decades of Europeanisation*, ed. Tanja Zimmermann/ Aleksandar Jakir, Wurzburg 2015, 107-108.

⁸⁴ Ц. Тодоров, *Ми и други*, Београд 1994.

⁸⁵ М. Deveze, *Leurope et le monde a la fin du XVIII siecle*, Paris 1970, 3.

⁸⁶ Француски посланик који је под изговором поклоњења светим местима ишао у тајну политичку мисију коју му је поверио Филип Добри: К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 15; М. П. Ђонов, *Европа отново открива Българите XV-XVIII век*, София, 1980, 31; Бистра А. Цветкова, *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век*, София 1975, 55-56.

град био под турском влашћу и на северној падини брда Сарлаха.⁸⁷ Такође говори да је град невелики и неутврђен, да се поред њега налази тврђава, као и да је становништво већински хришћанско у односу на муслиманско премда не износи бројчане процене.⁸⁸ У путописној литератури он први пут помиње Пирот под тим именом.⁸⁹

Конкретне податке о изгледу Пирота доноси османски путописац Евлија Челебија,⁹⁰ који је априла 1660. године из Једрена кренуо ка Вараду. Помиње Пирот као седиште кадилука у рангу од 150 аспри.⁹¹ Пре свега са дивљењем описује изглед тврђаве под којом је извор, а у чијој је непосредној близини лучни мост, Ахмед-дедино турбе, као и један хамам.⁹² “У Пироту има укупно хиљаду кућа приземних и на спрат. Покривене су ћерамидом и окружене пространим двориштима, виноградима и баштама. Од свих кућа су најлепше су куће Махмуд-аге Пироћанца и Али-аге Нишлије.”⁹³ Челебија наводи да Пирот има седам основних школа, два амама, један хан, довољан број џамија⁹⁴ и око две стотине дућана.⁹⁵

⁸⁷ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 129; С. Христов, Пиротскијат округ и његово наслеђе, *Зборник за народни умотворина, Наука и книжнина*, књ 11, Софија 1849, 266.

⁸⁸ *А затим уђох у један планински крај који је леп и лак за јахање и дођох у другу једну равницу где има једна варош, звана Пирот, подигнута на реци, која се зове Нишава, али на једном крају има градић, коме је са једне стране река, а са друге једна велика баруштина. И доста је мало место, близу једне планине на северу. И у реченој вароши је само мало Турака:* Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 129.

⁸⁹ О. Зиројевић, *Око имена Шехиркеј, Историјски часопис 27*, Београд 1980, 234.

⁹⁰ Евлија Челеби или Евлија Ефенди, али његово пуно име је Евлија Ибин Дервиш Зили. *Челеби* односно *ефенди* су конвенционални сталешки називи који су се у то време давали образованим људима, а који значе господин. У својој Сијахатнама је дочарао скоро читав XVII век Османске империје. Потиче из старе породице из Кутахије у Анадолији која се у Цариград преселила након заузећа. Његова породица имала је чврсте везе са двором, а он је сам био део двора где му је омогућено и школовање. Био је хафиз (знао је Куран напамет), пријатног изгледа, мелодичног гласа. Он 1630. године, као двадесетогодишњи младић почиње да путује што је чинио до краја живота. Захваљујући свом рођаку Мелек Ахмед- паши чији пратилац постаје он путује Балканом.

⁹¹ Овај износ представља ознаку ранга кадилука, Е. Челебија, *Путопис-Одломци о Југословенским земљама I*, Сарајево 1954. 66.

⁹² Е. Челебија, *Путопис-Одломци о Југословенским земљама I*, Сарајево 1954. 67.

⁹³ Е. Челебија, *Путопис-Одломци о Југословенским земљама I*, Сарајево 1954. 67.

⁹⁴ Кикле који је Пирот посетио две године раније, јуна 1658. године прецизније наводи да Пирот има четири џамије. Он такође наводи да је у Пироту порушен град са кулама и двоструким зидовима, Е. Челебија, *Путопис-Одломци о Југословенским земљама I*, Сарајево 1954. 67; С. Велкова, М. Панајотовић, *Путописци о Пироту и пиротском крају*, Пирот 2012, 30, М. Кикле, *Један француски путописац у нашој земљи 1658, Гласник историског друштва у Новом Саду*, Нови Сад 1934.

⁹⁵ Е. Челебија, *Путопис-Одломци о Југословенским земљама I*, Сарајево 1954. 67.

Рају места које је посетио је означио као Бугаре и навео како њихове жене иду откривене главе, да косу плету на посебан начин и да носе неку чудну врсту капа.⁹⁶

Постоји много различитих мишљења о пореклу назива града Пирот,⁹⁷ док су га путописци који су пролазили овим крајем називали Шаркој, Шехиркој, Шехиркеј, Sareck, Schardiu, Zarchin.⁹⁸ У званичним османским документима и наративним изворима искључиво је забележено Шехиркеј- *Şehirköy*.⁹⁹ Будући да се Пирот у званичним документима помиње уз префикс *Шехир*, као и да ова одредница у муслиманском свету директно реферише на потпуно развијен град јасно је да је он у периоду Османске владавине то и био и стога је потребно реконструисати топографију свих оних објеката који су чинили свакодневицу поданика царства. Осим објеката који су чинили развијени град, инфраструктура околине града такође је била значајна.

⁹⁶ Евлија Челебија је под *Бугари* вероватно мислио на хришћанско становништво не нужно само на Бугаре, Е. Челебија, *Путопис-Одломци о Југословенским земљама I*, Сарајево 1954. 67;111.

⁹⁷ Топоним града везује се за чињеницу да се данашњи град налази на месту старе римске станице *Turges* (кула), на путу од Ниша и Ремесијане ка Софији. У време Византије, простим преводом латинског назива на грчки језик у значењу речи "кула", град добија име Пиргос, а захваљујући склоности Словена да стара затечена имена градова, уз мале измене, прилагоде свом говору, настало је име Пирот. Постоји и мишљење да је Пирот, можда, добио назив и од речи „руг“ која на грчком знаћи ватра, огањ, „ругос“ што значи црвен, као и тумачење у вези са глаголом „рејо“ који значи пробијати се кроз нешто, место значајно на путу. Понекад су у пиротском крају, у Барју, гореле ватре, настале од запаљеног барског гаса, па је можда и отуда назив Пирот. Постоји и мишљење према којем је можда Пирот добио назив од грчке речи „ругетос“-врућица, гозница, ватра, маларија. И ова претпоставка је мпгућа, будући да је мочварно Барје било легло маларије. О пореклу назива Пирот: О историји Пирота, К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973. 11; В. Ђорђевић, О пореклу назива Пирот. Пирот – Ћилимград, *Пиротски зборник 10*, Пирот 1979, 187-190; Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 7-10; М. Витковић-Жикић, *Пиротски ћилими*, Београд 2001, 39; Ј. Ћирић, Још једном о пореклу назива Пирот, *Пиротски зборник 4*, Пирот 1972, 182; Још једно од мишљења за настанак имена града везује се за живот дервиша у њима. Шејхлеркеј- село шејхова или шејховско село, а временом се прешло на поједностављен назив Шаркој/Шарђој. Будући да извори омогућавају праћење боравка дервиша на подручју Пирота од последњих година владавине Мурата I до краја XIV , уз могућност да је у одређеним временима Пирот бивао и напуштен, па се утолико лакше ово насеље могло назвати именом његових јединих житеља- шејхова и дервиша. О. Зиројевић, *Око имена Шехиркеј, Историјски часопис 27*, Београд 1980, 235.

⁹⁸ Sarckoi, Zscharakyn, Scherdiu, Hischarko, Sackarkoi, Sareck, Schargoy, Tschargoy, Serstsoye, Cherquiou, Zarchun, Sackerkoi, Scheher Kiöi, Asarkioi, Ascharchioi, Pirot, Epiro, Pirothum, Piroch, Pirota, Puro, Pinor итд.

⁹⁹ У време Византије Quimedava: К. Костић, *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку*, Београд 1899. 432.

Инфраструктура и водотокови

За време вишевековне турске владавине у пиротској кази подигнуто је неколико кула на турским спахилуцима,¹⁰⁰ као што је Бркичева кула у Крупцу, кула у Трњани, у непосредној близини Пирота у Туштин делу (извору речице Боклуце), на месту званом Бањска у близини Пиротског града.¹⁰¹

Уређењу путева и мостова Турци су придавали посебан значај. За време Митхад-паше –50 их година XIX века извршено је померање Цариградског друма на север, а биле су подигнуте и поправљане бројне мензулане и већи број ханова. Друго померање Цариградског друма извршено је између 1860. и 1862. године, када је пут *повучен на север за неких 100 метара на дужини, полазећи од Пирота ка Цариграду.*¹⁰² За време Турака постојао је још један пут који је водио из белопаланачке у пиротску котлину. Он је ишао из Пирота преко Бистирце, северно подножјем Асарлука и Момчиловца, преко Будин-Дела, Темштице, поред Црноклишта и даље северном страном белопаланачке котлине.¹⁰³

У близини села Станичења,¹⁰⁴ на 1,5 километара удаљености, извесни Турчин Бег оправио је стари римски мост на реци Темштици на путном правцу Пирот-Бела Паланка, који је по њему добио назив Бегов мост, а поправљен је и мост на реци Бистирци, као и три мостића на реци Боклуце (Кадијин мост, Камени мост и Решитов мост). Од Турака су остала и два моста на Нишави и мост на Градашничкој реци.¹⁰⁵ О Беговом мосту пише Мирко Живановић: *и данас постоје два моста из римског доба. Оба су изграђена од чврстог материјала и на два свода. Један се налази у Пироту испод Пиротског градића, а други је*

¹⁰⁰ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1934, 39; К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 15.

¹⁰¹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија, Нови крајеви*, Београд 1884, 7; 28.

¹⁰² М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1934, 46.

¹⁰³ Овим путем ишао је и Ами Бује: К. Костић, *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку*, Београд 1899, 432.

¹⁰⁴ Село Станичење налази се 10км северозападно од Пирота. У селу се налази црква Св. Николе, најстарија црква у Понишављу. У питању је једнобродна грађевина с краја 13. века, која је живописана 1331/32. године. На сачуваном ктиторском натпису пише: *извољењем Оца и свршењем Сина и поспешењем Светога Духа, сазда се и ослика овај храм Св. Николе о трошку Арсенија и Јефимије и Константина (...) у дане благоверног цара Ивана Асена, а код господина Белаура године 1331-1332.* Током радова на источном краку Коридора 10 у близини села је пронађена античка некропола, као и ранохришћанска базилика са криптом.

¹⁰⁵ Б. Лилић, *Урбани садржаји југоисточне Србије до ослобођења од Турака 1878. године, Просторно планирање у Југоисточној Европи*, Београд 2011, 424.

на Темачкој реци код села Станичење. Овај мост је везивао кулу испод села са вероватно неким каменоломом с десне стране Темачке реке, а служио је и као веза са Темачким градом.¹⁰⁶ Мост је зидан од камена пешчара са два свода са распоном од по 25 метара. Основе и лучна конструкција моста потичу из римског периода.¹⁰⁷ На основу пописа вакуфа пиротског кадилука позната је задужбинарска делатност килерџибаше Халил-бега, непосредног старешине дворјана на двору султана, који је својим увакуфљењем простора у Пироту проширио и побољшао његову урбану структуру 1530. године. Наиме, ради се о увакуфљењу махалског простора који би данас одговарао простору око улице Вука Караџића. У овом простору је Халил-бег изградио хамам и месцид, али и каравансарај и десет дућана у самој вароши и дрвени мост преко реке Нишаве.¹⁰⁸ За коришћење моста, односно за прелазак преко моста на другу страну плаћана је мостарина која је коришћена за поправку и одржавање истог.¹⁰⁹ У попису Софијског санџака из 1544. године регистрован је дрвени мост преко Нишаве, око кога је формирана и махала са 26 муслиманских и 23 хришћанска домаћинства, а регистровано је и три удовице, 4 нежењена мушкарца и један представник турске коњице- акинџија.¹¹⁰ Млечанин Катарино Зен прелази преко овог моста 1550. године.¹¹¹ Лефевр 1611. године бележи да је мост дугачак до 60 корака, а широк два корака, што би оквирно одговарало димензијама од 35x1,5m.¹¹² Вакуф Халил-бега и његове грађевине издржавале су се од закупа самих објеката, земљишта и дућана, што је подразумевало плаћање особља, куповину потрепштина и поправку самих здања.

За живот у граду у коме живи претежно муслиманско становништво посебан значај имају воденице и градски водотокови. Према подацима из Царског дефтера из 1530. године постојале су две воденице у близини Пирота уз Нишаву које су биле у власништву

¹⁰⁶ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 39-40;45.

¹⁰⁷ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 138-139.

¹⁰⁸ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 58.

¹⁰⁹ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 60.

¹¹⁰ Т. Катич, Д. Амедоски, Съкратен регистър на пиротски кадилџк от 1530. година, *Известия на др̀жавните архиви* 99/200, София 2010, 167.

¹¹¹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1973, 181.

¹¹² Б. А. Цветкова, *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век*, София 1975, 184-186.

дервишког реда.¹¹³ Ове воденице описане су као стара и нова и имале су по један воденички камен, а приход је износио 180 акчи.¹¹⁴ У истом документу помиње се власник воденица у близини села Станичења, Ахмед –бег, који је припадао дервишком реду. Ова воденица имала је три жрвња и била је веома значајан објекат о чему сведочи и податак да је њихова поправка била приоритетна у односу на друге трошкове што је све плаћано од прихода локалног становништва.¹¹⁵ Ханс Дерншвам и Лубенау говоре да је вода у Нишави код Ниша покретала и вртела један велики точак за купатила, као и да је он са обе стране имао неку вртсу кутија које су захватале воду и исипавали је са стране у жлебове тако да је вода отицала до просторија купатила.¹¹⁶ Лубенау 1578. године помиње да је исти принцип видео и код Пирота.¹¹⁷ Питер Манди 1620. године је боравећи у Пироту забележио да из оближње стене поред тврђаве извире вода *довољно снажна да покрене велику воденицу*.¹¹⁸ На акварелу Лудвига Кубе из 1896. године забележена је зграда воденице испод тврђаве као приземна грађевина већих димензија. На Нишави код Великог моста са стране Тијабаре на месту старе воденице изграђена је нова са два витла 1851. године и била је у власништву Мехмед-аге Хацихасановића, племића из Асим бегове махале, који своју воденицу оставља синовима.¹¹⁹ Податак о постојању воденица у XIX веку проналазимо и у турској државној салнами 1872/73. године где их је пописано осам.¹²⁰ Према годишњем лекарском извештају 1883. године кроз Пирот се од Нишаве одвајало пет млазева за воденице.¹²¹ Нишава је кроз Пиротско поље меандрирала, чинећи део кроз Пирот нестабилним и несигурним тако да су поплаве биле редовна појава.

¹¹³ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 56-57.

¹¹⁴ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 60.

¹¹⁵ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 61.

¹¹⁶ М. Ђонов, *Немски и австријски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, Софија 1979, 231.

¹¹⁷ М. Ђонов, *Немски и австријски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, Софија 1979, 462; О. Зиројевић, Рејнолд Лубенау о Београду и Србији 1578, *Годишњак града Београда* 13, Београд 1966, 57.

¹¹⁸ М. Тодорова, *Англијски пътеписи за Балканите (крај на XVI- 30-те год на XIX в.)*, Софија 1987, 75.

¹¹⁹ АС, МУД-П, ф. 17, р. 9/1892

¹²⁰ Б. Лилић, *Пирот и околнина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 78.

¹²¹ *Пирот и срез Нишавски, 1883-1893*, грађа II, прир. Илија Николић, Пирот 1982, 13.

Велике речне завоје Нишава је правила код градског стадиона и код Јендек мале.¹²² Речни завоји су током надилажења воде код већих падавина ширили, плавећи приобално неуређено земљиште, баште и зграде воденица и дућана чак односећи дрвене мостове. Туштина извире у месту Рогозу из крашког врела Кавак, 2,5км од центра Пирота на коти 372,34м. Она је једним делом текла кроз Нову Малу, а другим делом преко Стамбол капије (улица Српских владара 144) на Такићеву воденицу одакле је текла посред Пазара и надаље позната као градска речица Боклуце.¹²³ У варошко насеље улазила је иза данашње зграде Педагошке академије, текла делимично кроз данашње улице Ћирила и Методија, некадашње улице Јанка Веселиновића на чијем је месту изграђена стамбена четврт Чешаљ, па кроз улицу Николе Тесле, завијала код Ветеринарске станице и уливала се у Нишаву код моста Газела.¹²⁴ Мита Ракић га овако описује: *Посред чаршије спроведен је с истока на запад једним јазом од Нишаве с краја вароши један поточић, који пере чаршију и носи опет у Нишаву нечистоту варошку. Због ове услуге који чини варошки поток назван Боклуца, турско име које, може се већ мислити, није ни мало фино.*¹²⁵ Приликом великог водостаја Нишаве и Боклуце је плавило своју околину.¹²⁶ На овој градској реци била су три већа моста: Кадијин мост- на месту данашње стамбене зграде на углу улица Ћирила и Методија и Вука Караџића, Камени мост- на месту спајања улице Ћирила и Методија са Црвеним тргом и Рушитов мост- на месту стамбене зграде у улици Кнеза Милоша. Сва три наведена моста била су од камена- бигра са по једним сводом. Мирко Живановић бележи да је на Кадијином мосту стајала година обнове 1890.¹²⁷ Налазио се у близини Кадијиног конака и Турског начелства. Рушитов мост назван је по свом градитељу Рушит- бегу, а његово имање које је било у непосредној близини моста помиње

¹²² Улица 7. Јули па све до чесме на Крупачком путу, Ј. Ћирић, *Географија Пирота: аспект примењене географије, Део 1*, Пирот 1965, 16.

¹²³ Боклуце од турског боклук што значи ђубре. Служила је као колектор отпадних вода из оближњих кланица и купатила и мањих уличних токова, један од њих текао је од шадрвана код Национала кроз некадашњу Драгошеву улицу и у Боклуце се уливао код Каменог моста. Јован Ћирић наводи да је ова речица почетком XIX века представљала чисти речни ток у коме су људи ловили рибу и ракове: Ј. Ћирић, *Географија Пирота: аспект примењене географије, Део 1*, Пирот 1965, 85.

¹²⁴ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 97.

¹²⁵ М. Ракић, *Из Нове Србије*, Лесковац 1987, 185.

¹²⁶ Последњу забележену поплаву Боклуце је имало 1915. године: Ј. Ћирић, *Географија Пирота: аспект примењене географије, Део 1*, Пирот 1965, 126.

¹²⁷ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 45.

се у изводу прихода Начелства округа пиротског као продато након ослобођења 1880. године.¹²⁸

При колонизацији градова од стране освајача учесници похода награђивани су парцелма од најмање пола хектара, па је стога блок сличне величине могао бити својина неколико спахија, а свако је имао директан приступ својој земљи. У извесном моменту настала је потреба за дељењем земљишта наследницима јер ако читлучка привреда није дала спахијама довољно средстава за куповину нових земљишта за потомство, морало је наступити дељење првобитних великих парцела. Управо код тог уситњавања грађевинског земљишта настао је проблем прилаза у унутрашњост блока, парцелама које су остале ван контакта са периферним улицама. Како нико није хтео да равна кућу према улици, напротив улица је избегавана ради изолације породичног живота блок се није могао пресећи новим пролазом. За приступ унутарњим парцелама био је довољно увођење кратких затворених уличица- ћорсокака који су уштедели трошкове поплочавања, калдрмисања, као и земљиште које би се утрошило за просецање улица. Улице су *слепе* у два смисла: без пролаза и без прозора и на оно мало споредних зграда, уграђених на самој линији улице. Облици нових парцела прилагођавали су се могућностима прилаза из ћорсокака, а њихово дно образовало се до самих капија. Такав склоп је судећи под утицајем предрасуда да је планско само оно што је под лењиром, правилно ишпартано у поретку ортогонале шаховског поља, изгледао неплански и хаотичан. Заправо та хаотичност представља рафинисано свесно хтеће оделити се, изоловати се у своме дому, како од улице тако и од суседа и у миру уживати у интимности породичног живота. Недостатак попречних или подужних пролаза кроз блок онемогућава транзит становника суседних блокова што гарантује интиму јер је цео блок намењен искључиво становницима који у њему живе.¹²⁹ Уколико се узме у обзир постављање кућа у односу на стране света, границе парцела или уличну линију, јасно је да је произвољност смештања кућа изражена само у односу према линији улице. Посматрањем начина лоцирања највећег броја кућа у односу према страни света очевидна је униформисана тенденција- верским прописом наложено муслиманима вишекратно дневно метанисање и клањање према светом граду

¹²⁸ АС, МФ-К, ф. XI Р. 17/1880.

¹²⁹ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 199.

Меки. На нашој географској ширини тај правац је тачно југоисток. Како не би дошло до забуне код смера клањања, цео објекат се окреће у том правцу. У случају географског положаја наше земље, тај религиозни правац поклапа се са хелиотермичком осовином-најбољом оријентацијом куће за максимално осунчавање стамбених просторија. Дакле, у привидном хаосу важи једна законитост- примена принципа добре оријентације што би значило да је осим верских потреба лоцирање зграда диктирано законом оријентације.¹³⁰

Целокупан хаос и привидни неред разбацаних зграда у блоку последица је свесне примене извесних принципа и није реч о стихији произвољности или анархији нереда. Иза привидне анархије стајала је дугорочна, разложна и осмишљена политика која је била спровођена у султаново име.¹³¹ Специфична структура градског ткива градова *оријенталног* типа била је дакле последице спонтане примене извесних стандардизованих жеља. Те жеље су управо жеља за изолацијом породичног живота, као и жеља да објекат буде усмерен ка одређеној страни света. Две наведене тежње биле су спонтани плански регулатор уређења и развоја *оријенталних* градова.¹³² Извори такође говоре да је настанак градова, много више био резултат осмишљене државне политике условљене војно-административним, комуникационим, стратегијским, привредним и другим државним потребама, него што је то било просто реализовање побожне воље конкретног задужбинара.¹³³

(Не)ред османско-балканског Пирота

Најстарији део савременог Пирота јесте Пазар, заправо његов северни део заокружен данашњим улицама Саве Ковачевића и Доситејевом. Од почетка XIX века, како се број становника увећавао, ширио се долином Нишаве у правцу Тврђаве ка пространој долини. Урбанизација Пирота у Османској империји текла је у складу са исламском традицијом,

¹³⁰ Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1996, 39.

¹³¹ А. Ханџић, Вакуф као носилац одређених државних и друштвених функција у Османском царству, *Анали Гизи- хусрев бегове библиотеке*, IX-X, 1983, 113-120; А. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću: uloga države i vakufa*, Sarajevo 1977, 133-168.

¹³² Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1996, 40.

¹³³ А. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću: uloga države i vakufa*, Sarajevo 1977, 134.

око чаршије са пространим тргом и мрежом улица са дућанима настале су махале, и то од изградње џамије око које би се сазидало неколико десетина кућа, мектеб и медреса, турбе и јавна чесма. Немуслиманско становништво је следило тај принцип, делимично откупљивањем делова поседа Турака у граду, а делом и уређивањем сопствених простора у складу са истим принципом. Куће за становање су оваквом организацијом изградње бивале двоструко изоловане; зид је ограничавао поглед на сопствено двориште, а саобраћај у махали је био минималан и одвијао се само до и од куће са окућницом. Анализа оријентације куће унутар дворишта код муслиманских домаћинстава открива да правац оближње улице није играо никакву улогу, већ да је то био правац у којем се клања, у нашим крајевима тачно ка југоистоку. Оно што је посетиоцима са Запада и потоњим генерацијама деловало као стихија, произвољност или неред, заправо је била последица спонтане примене стандардизованих захтева: жеље за изолацијом породичног живота и потребе да стамбена зграда буде оријентисана у тачно одређеном правцу, тако да је урбанистичко планирање дословно спровођено без планера и плана, без комуналног апарата и одређених средстава.¹³⁴ Породичне куће у то време су биле од ћерпича, чатмаре или плетаре, покривене ћерамидом или каменим плочама, са прозорима окренутим ка дворишту, на кат или на бој, са селамлуком, харемлуком, хамамом, диванханом у горњем, оцаком у доњем делу, без обзира да ли су припадале хришћанима или муслиманима.¹³⁵

Махале су сачињавале поједине верске заједнице па су сходно томе настајале око џамија/месцида, цркава и синагога. У махалама широм царства је становало од 5 до 100 породица, најчешће око 30-40.¹³⁶ Схематски приказ административне поделе османског града на Балкану открива јасну поделу на махале сачињене од појединих верских заједница, као што су муслиманске махале, које су се образовале око џамија/месцида, затим на махале православних хришћана, које су биле груписане или одвајане према занимању или друштвеним слојевима којима су припадали, латинлук- махалу католика разних народа, јеврејску махалу¹³⁷ и *циганске* махале подељене на Роме муслимане и Роме

¹³⁴ Д. Ђирић, *Старе махале и сокаци, Пиротски зборник 2*, Пирот 1969, 204.

¹³⁵ Б. Лилић, *Историја Пирота и околине I*, Пирот 1994, 128.

¹³⁶ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 186.

¹³⁷ Веома је важно направити дистинкцију између јеврејских гетоа и јеврејских махала на простору Балкана. На Балкану су се махале формирале да би одређене заједнице које су у њима живеле имале олакшане услове

хришћане.¹³⁸ Будући да су могле бити формиране према занимању или друштвеним слојевима којима су припадали њени становници, неке махале биле су угледније од других, како по структури становништва тако и по објектима који су били тржишно вреднији од других.¹³⁹ Оно што је карактеристично за османска насеља је да су куће биле окружене зеленилом, двориштима, вртovima и виноградима.¹⁴⁰ Исламски принцип приватности жена, односно приватност породице, знатно је утицао на формацију урбане структуре стамбеног дела града.¹⁴¹ Непосредно након освајања Пирот је засигурно добио џамију која представља суштински елемент сваког муслиманског града. Њен ктитор је вероватно био и први освајач града, султан Мурат I Худавендигјар. Првенствено се око ове џамије постепено развијала махала, а будући да већина џамија има дворишта са чесмама и шедрванима претпоставка је да су окруживала и ову џамију с обзиром на неопходности постојања воде ради вршења обредног прања. Џамија је као духовни и физички центар доминирала насељем, а као саборна богомоља имала је за циљ да окупи заједницу муслимана у одређеном делу града.

Архитектура је била најцењенија уметност у Османском царству до раног XIX века.¹⁴² У османским градовима постојале су две врсте градње и основна подела била је службена и вернакуларна архитектура. Монументална архитектура у служби државе била је грађена од скупљих и чвршћих материјала, док је профана архитектура највише користила дрво као основни материјал, као и материјале који су били лако доступни у одређеним крајевима. Службена архитектура свој успон доживљава паралелно са најмоћнијим деценијама царства, а њена улога је управо да се у објектима од државног, верског и јавног значаја огледа моћ на првом месту појединца који је подиже, а затим и Османског царства које тај појединац заступа. Историчари уметности направили су поделу на

за животу у односу на своје свакодневне религијске потребе. У Европи су јевреји били формално затварани у гето и кретање им је било ограничено.

¹³⁸ Т. Поповић, Структура турског града-чаршија и махале, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, Историјски институт САН, Зборник радова, књига 14, Београд 1997, 81.

¹³⁹ Т. Поповић, Структура турског града-чаршија и махале, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, Историјски институт САНУ, Зборник радова, књига 14, Београд 1997, 81.

¹⁴⁰ Ђ. Петровић, Свакодневни живот у српским градовима у првој половини XVI века, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 29-30, Нови Сад 1993-1994, 217-218.

¹⁴¹ Z. Çelik, *The Remarkings of Istanbul, portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, 8.

¹⁴² S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 161.

раздобља у оквиру службеног стила где је архитектура XVI века означена као златно доба, док се у каснијим вековима препознају европски утицаји чинећи стилове еkleктичним. Што се тиче вернакуларних творевина у архитектури нису дефинисане њихове посебне одлике у односу на епохе, већ се препознају одређене разлике због специфичне топографије и разноликости материјала. Истраживачима је далеко теже да класификују ову врсту архитектуре будући да сачувани примери нису бројни, те се због тога њихово дефинисање и свело на тумачење употребе различитих материјала у односу на поднебље где је одређена грађевина подигнута.¹⁴³ Некада је долазило и до коришћења јефтинијих материјала и када је у питању вакуфски објект у циљу што брже градње, а такође и зато што су њихови задужбинари, локални великодостојници били људи са ограниченим капиталом.

Институција вакуфа

Вакуфи који представљају муслиманску задужбину која служи исламским верским, културно-просветним и милосрдним циљевима,¹⁴⁴ одиграли су кључну улогу у формирању и развоју нових насеља у склопу Османског царства.¹⁴⁵ Градови тј. урбане средине су у Османском царству представљали главни ослонац државе, посебно на балканском простору где је немуслиманско односно хришћанско становништво било бројније. Поред тога што је град био упориште органа централне власти, он је имао и војни, комуникациони, привредни и идеолошки значај.¹⁴⁶ Вакуфи су задужбине засноване на прописима шеријатског права и представљају стару установу која је уведена још у време Мухамедовог проповедништва. Већ у VII и VIII веку, још пре појаве Османлија у исламском праву постављени су оквири такве организације.¹⁴⁷ У Курану нема изричитог

¹⁴³ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 163.

¹⁴⁴ Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српско-хрватском хрватско-српском језику*, Сарајево 1973, 637.

¹⁴⁵ Више у: В. Мутафчиева, За рољата на вакъфа в градската икономика над Балканите под турска власт (XV-XVШв), *Известия на института за Историја*, 10 (1969), 121-145; А. Фотић, Улога вакуфа у развоју оријенталног града: Београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа, *Социјална структура српских градских насеља XII- XVIII*, Смедерево- Београд 1992, 149-159.

¹⁴⁶ А. Фотић, Улога вакуфа у развоју оријенталног града: Београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа, *Социјална структура српских градских насеља XII- XVIII*, Смедерево- Београд 1992, 149-159.

¹⁴⁷ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 168.

помена о вакуфу, али у исламској традицији постоје подаци. Из традиције се види да је Мухамед подвео ову установу под прописе Курана који се односе на милостињу (садака). Ту се нарочито позива на пропис који гласи: *Ви нећете постићи побожност све док не поделите милостињу од онога што вам је најдраже. А све што уделите, бог за то зна.*¹⁴⁸ У том смислу, вакуф треба схватити као врсту милостиње, а дељење милостиње је верска дужност. Осим давања милостиње из руке у руку, имовина се такође може дати у вакуф тако да се са главницом не може располагати већ само са приходима. Мухамед је своје следбенике подстицао да оснивају вакуфе тако што је и сам своје некретнине увакуфио и наменио приходе за издржавање страних посланика и путника намерника.¹⁴⁹ Како би вакуф испунио све услове пуноважности потребно је да има способног добротвора, предмет, сврху и форму вакуфа. Добротвор мора бити способан, не сме бити малолетан, душевно болесно и слабоумно лице, смртно болестан, расипник, презадужено лице и роб.¹⁵⁰ Не прави се разлика између мушкараца и жена, разлика у половима нема утицаја на пословну способност, као ни брак. Удата жена задржава своју самосталност и може без дозволе свог мужа располагати својом имовином и дати је у вакуф.¹⁵¹ Предмет вакуфа могу бити покретне и непокретне ствари, као и потрошне и трајне. Добротвор може дати само ствари које се налазе у његовој својини, а које је стекао на дозвољен начин.¹⁵² Нека од непокретних добара су оранице, ливаде, шуме, воћњаци, баште, плачеви, занатске радње, дућани, ханови, воденице, ступе, табачке радионице, грађевине које ће служити за обављање молитве, верске наставе и у разне социјалне сврхе.¹⁵³ Уз задужбину су остављане и покретне ствари попут новца, књига, оруђа, посуђа, намештаја, стоке и робова.¹⁵⁴ Учинити добро и богоугодно дело сматра се основном сврхом сваког вакуфа, а то се може постићи кроз неколико циљева. Они се могу разврстати на верске, просветне,

¹⁴⁸ Куран III-92.

¹⁴⁹ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 11.

¹⁵⁰ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 20-21.

¹⁵¹ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 21.

¹⁵² У сврху вакуфа не може се дати она имовина која је стечена насиљем, преваром или на други шеријатом недозвољен начин, нпр. коцком: М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 25.

¹⁵³ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 22.

¹⁵⁴ Стока, оруђе, посуђе и намештај остављани су као инвентар уз неко пољопривреднодобро, занатску радњу или зграду која служи за верске, просветне и социјалне сврхе. У вакуфу могу бити само оне ствари које су у промету међу муслиманима, што би значило да нпр. свиње и вино не могу чинити вакуф: М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 22-23.

милосрдне, социјалне и привредне. У верске спадају џамије, месциди, мусале и текије, у просветне мектеби, медресе и библиотеке, у милосрдне имарети, мусафирхане и каравансараји, социјалне хамами, мостови, воденице, чесме, себиљи, бунари, шедрвани, цистерне, гробља, сахат-куле, а привредне безистани и ханови.¹⁵⁵ Вакуф се може засновати на два начина: изјавом воље пред кадијом и сведоцима (тесцил) и тестаментом (васијет) или изјавом последње воље.¹⁵⁶ Оснивање вакуфа сматра се као једна врста уговора о поклону, а кадија саставља задужбинску повељу или вакуфнаму/вакуфију.¹⁵⁷ У тренутку када кадија као султанов судски представник потврди вакуфнаму, она постаје закон за свакога, од добротвора до султана. Вакуфска имовина може се употребити само у оне сврхе које су у повељи назначене. Овде важи правило да је воља добротвора закон и да у повељи наведене одредбе треба строго поштовати и тачно испуњавати. У њима се ништа не сме мењати, накнадно допуњавати или изостављати чиме се обезбеђивала неприкосновеност воље задужбинара и стабилност вакуфа као установе. Сваки вакуф као посебна задужбина мора имати свог управника- мутевлију. Турска је решавала вакуфска питања у првом реду по прописима шеријатског права, по прописима изведеним из Курана и традиције (сунет). То је био главни извор турског права од почетка XIV па све до почетка XX века.¹⁵⁸ Поред тога, временом се развијао правни систем доношењем одређених прописа који су углавном садржани у законима (канунима) и царским наредбама (ферманима). О вакуфима је током XIX века донето неколико закона 1860, 1863 и 1870 године.¹⁵⁹

У Османском царству осим стратегијских и војних објеката, све остале културно-социјалне и јавне институције осниване су и грађене по систему вакуфа као задужбине разних добротинитеља који су уз то што су их подизали остављали покретну и непокретну имовину за њихово даље одржавање. Информације о вакуфима у Пироту имамо из пописа вакуфа пиротског кадилука у XVI веку, али и расправама и препискама општинске власти

¹⁵⁵ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 32-44.

¹⁵⁶ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 44

¹⁵⁷ Најчешће се користи израз вакуфнама који је превођен на више начина: задужбинска исправа, задужбински устав, задужбински статут, задужбинско писмо и задужбинска повеља који се сматра најисправнијим: М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 45-46.

¹⁵⁸ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 7.

¹⁵⁹ Више: М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 7.

с краја XIX века. Конкретна архивска грађа која би говорила о временима између наведена два века сигурно се налази у архиву у Истанбулу, али нажалост тренутно није доступна нашим истраживачима. Будући да се у литератури која говори о времену између XVI и XIX века помињу објекти који су по правилу вакуфи сигурно је да су постојали, међутим информације о њиховим задужбинарима нису познате. Средства која су издвајали оснивачи вакуфа била су намењена за свакодневне потребе одржавања самог вакуфа, као што су набавка молитвених асура, воска, евентуалне поправке и плате службеника џамије попут имама, хатиба, муџезина, послужитеља и других. Оснивачи вакуфских објеката били су султани, чланови њихових породица, највиши државни великодостојници, локални представници власти попут бегова, кадија и војних заповедника, али и обични људи. Према попису вакуфа из 1530. године сазнајемо да се Пирот посредством вакуфа почео формирати као муслиманско насеље одмах након кратког освајања од стране султана Мурата I Худавендигјара између 1385-1386. године. Наведено је да је султан напуштено и разрушено место *мезру* Бостање увакуфио за дервиша Кара- Абдала.¹⁶⁰ Мезра се налазила у близини водотокова и утврђења односно у делу Пирота од тврђаве *Кале* до данашњих улица Кнеза Милоша и Николе Тесле. Принадлежности овог вакуфа су наследним путем прелазиле у руке других дервиша, личних потомака или верских великодостојника истог реда.¹⁶¹ На поменутој мезри су се налазиле две воденице, стара и нова са годишњим приходом од 180 акчи, текије и дућани уз само утврђење.¹⁶² Вакуф који се помиње као Бостан, Бостање односно мезра Буситан обновљена је 22. јануара 1770. године са годишњим приходом од 180 акчи,¹⁶³ а последњи помен јесте судска расправа о њему и његовом власнику у првој половини месеца шевала 239-1822. године.¹⁶⁴ У поменутом хуџету се конкретно помиње продаја земље која се назива *Ада*, између окуке *Нишаве* и *тиобарске ћуприје*, која је припадала наследницима једног календера из *Галата махале*, а

¹⁶⁰ Д. Амедовски, С. Катић, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014, 14.

¹⁶¹ Д. Амедовски, С. Катић, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014, 14.

¹⁶² Д. Амедовски, С. Катић, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014, 14.

¹⁶³ Р. Тричковић, Торлак, Пиротска буна 1836, *Зборник радова*, Пирот 1997,90.

¹⁶⁴ Шевал 239-1822. јесте од 30. маја до 6. јуна 1824. године; АС, МНП-П, ф 17. р. 9/1892

налазил се у оквиру наведне мезре, односно вакуфа.¹⁶⁵ Према регулационим плановима Пирота из 20-их година прошлог века споменути простор назван *Ада* вероватно се налазио између Великог моста на Нишави, саме Нишаве и доњег тока речице Боклуце, на коме су њиве, баште и шљивари.¹⁶⁶ Када је султан Мехмед II коначно освојио Пирот 1454. године он задржава право на постојећи вакуф, ширећи његове границе према истоку.¹⁶⁷ Овај вакуф се издржавао од закупа дућана и земљишта, али се издвајало и од годишњег харача пиротског кадилука.¹⁶⁸ Драгана Амедовски и Срђан Катић наводе да су на вакуфском земљишту изграђени верски објекти и дућани и је његов наследник султан Бајазит II наставио са задужбинарском делатношћу и земљиште на коме су се налазили дућани поред тврђаве Кале увакуфио за џамијског службеника муарифа Цареве џамије.¹⁶⁹ Обновио је оштећене објекте, на првом месту Цареву џамију око које је већ била формирана махала. Остаци вакуфа срушени су око 1928. године.

Џамије

Најбројнији јавни вакуфски и верски објекти у исламском свету биле су џамије.¹⁷⁰ Оне представљају богомоље припадника мухамеданске вере које нису божије куће ни места где се приносе жртве већ само простори за окупљање верника ради заједничке молитве. Будући да је Балкан припадао провинцији Османског царства на његовом тлу нису бројне монументалне џамије већих размера.¹⁷¹ Углавном су то поткуполне џамије, са тремом пред улазом и минаретом десно од њега, без спољних декорација. Постојала су и нека друга решења, такође малих димензија, без купола наткривене сводовима или кровом на четири воде, а у на самом почетку је било карактеристично претварање цркава у џамије.

¹⁶⁵ АС, МНП-П, ф 17. р. 9/1892

¹⁶⁶ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 55.

¹⁶⁷ Скоро до данашње улице Вука Караџића, С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 55.

¹⁶⁸ Д. Амедовски, С. Катић, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014, 14.

¹⁶⁹ Д. Амедовски, С. Катић, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014, 14

¹⁷⁰ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 26.

¹⁷¹ Највећа је Гази-Хусреф-бегова џамија у Сарајеву из 1531, године: Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 19.

Ктитори џамија били су из најразличитијих друштвених слојева. Подизане су за рачун султана и највећих великодостојника, али су већином ктитори били управљачи и племићи. Пракса је такође била да становништво својим добровољним прилозима подигне или обнови џамију.¹⁷² Материјали од којих су поткуполне џамије грађене су махом прецизно обрађен камен, ломљени камен и опека. Оно што је коришћено као принцип византијске градње и када су у питању џамије јесте зидање опеком и покривање оловом. Такође, коришћење бондручне конструкције у обради зидова је било веома заступљено.¹⁷³ Архитектура поткуполне џамије је једноставна. Зидови грађени на квадратној основи уз помоћ тромпи или пандантифа прелазе у осмоугаону основу тамбура на коме лежи купола у облику полулопте, грађена у концентричним редовима камена или опеке. Висна поткуполног простора обично је два пута већа од дужине стране основе. Пред улазом је трем на четири стуба покривен са три мање куполе. Десно од улаза је минарет, а фасаде су ретко оживљене плитким нишама и слепим аркадама. Спољашња декорација је акцентована око прозорских отвора и портала. Унутрашња декорација је богатија и користила се како сликана тако и пластична.

Царева џамија у Пазару

Татјана Катић сматра да је најстарији исламски верски објект у Пироту била вероватно џамија коју је саградио Мурат I Худавендигјар (1362-1389) одмах након освајања града 1385/86 године.¹⁷⁴ Претпоставља се да ове џамије нема у изворима јер је порушена након што је пиротски крај припао српској деспотовини од 1413-1425. године. Након коначног пада Пирота после 1454. године султан Мехмед II подиже нову џамију под својим именом проширивши границе свог вакуфа. Како би задовољио верске потребе муслиманског живља, он џамију подиже на Пазару, у главном делу вароши, за чије је одржавање обезбедио извесну суму од харача који је прикупљан у селима пиротског кадилука и новца

¹⁷² Дунав V/1869, 1. фебруар 1870, бр 447, стр 893.

¹⁷³ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 59.

¹⁷⁴ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 56.

од закупа земљишта на којем се налазио одређен број дућана.¹⁷⁵ Познато је да је неколицина османских султана била веома укључена у планирање подизања џамија, дакле не само у њихово наручивање већ и у праћење и контролу радова. Један од султана који се генерално интересовао за изградњу богомоља које је наручивао био је Мехмед Освајач.¹⁷⁶ Грађевине су подупирале легитимност владара најпре у очима више класе, раје, али и странаца који су са различитих страна посећивали царство. Од тренутка када је настала наведена џамија представљала је центар свих значајних дешавања и саборну исламску богомољу Пирота.¹⁷⁷ Око џамије Мехмед хана или Цареве џамије како се најчешће назива, у Пироту формирала се махала која се помиње у извештајима и пописима вакуфа. Она је према попису из 1530. године бројала 24 домаћинства, имала је једног неожењеног мушкарца једног хатиба и једног мујезина.¹⁷⁸ Након што је угарска војска 1454. године похарала Ниш и Пирот и спалила целу област,¹⁷⁹ вероватно је и џамија горела будући да се у даљим пописима наводи да је претрпела пожар.¹⁸⁰ Џамија је обновљена средствима од издржавања вакуфа од стране Мехмедовог сина Бајазита II (1481-1512), а као џамија Мехмеда II или Царева џамија биће позната до њеног коначног рушења у прошлом веку. Царева џамија је у периоду од 21.5.1491. до 14.6. 1492. године Софијском вилајету дневно давала 9 акчи што годишње износи 3240 акчи прихода.¹⁸¹ У оквиру Царског дефтера из 1530. године у попису вакуфа пиротског кадилука помиње се као једина џамија поред још четири месцида.¹⁸² Рејнолд Лубенау, 1578. године наводи да Пирот има већинско хришћанско становништво и да је у граду само једна џамија.¹⁸³ Ратовање између аустроугарске и турске војске током 1690. године довело је до разарања пиротске вароши.

¹⁷⁵ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 57.

¹⁷⁶ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 177.

¹⁷⁷ Налазила се на месту данашње зграде Центра и паркинга испред, у некадашњој улици Војводе Мишића, односно излазила је на улицу Бранка Радичевића: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 60.

¹⁷⁸ Т. Катич, Д. Амедоски, *Съкратен регистър на пиротски кадилък от 1530. година*, *Известия на државните архиви* 99/200, София 2010, 166.

¹⁷⁹ О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007, 8.

¹⁸⁰ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 59.

¹⁸¹ Турски извори за бугарската историја VII/XXVI БАН София 1986, 34.

¹⁸² Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 58; М. Kiel, Şehirköy/ Şarköy, Pirot, T.D.V. *Islam Ansiklopedisi*, 38, Istanbul, 454-456.

¹⁸³ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 15.

Када је након војних операција турска војска поново заузела Пирот, за поправку оштећених џамија, палисада, капија и месцида одређени су људи из џебеџијског и тобџијског оџака са по једним чаушем, а државна благајна је издвојила 100.000 акчи за трошкове изградње.¹⁸⁴ Након ослобођења Пирота 1878. године називана је и *Батал*¹⁸⁵ џамија због напуштености и неупотребљивости.¹⁸⁶ За сада није познато да постоје фотографије изгледа џамије, она се појављује као споредни елемент на неким од фотографијама где у панорами најчешће доминира њен минарет (слика). На основу тих фотографија где је она сасвим у другом плану и једва видљива наслућује се да није била грађена од чврстог материјала, није имала куполу већ кров на четири воде покривен ћерамидом. Квадратне основе, са зидовима изведеним највероватније у бондрук техници и уклесаним натписом изнад улаза о њеном ктитору и деловима Курана. Минарет који је био десно од ње био је начињен од камена са унутрашњим спиралним степеницама које су водиле до шерефета одакле је мујезин позивао вернике на молитву. Мујезин Хаци-Мустафа помиње се 1861. године као сведок у хуџету који је заправо тестамент Мехмед-аге Хацихасанагића.¹⁸⁷ Џамија је вероватно била ограђена, а површина простора на коме је почивала износила је 453,56м².¹⁸⁸ Према устаљеном правилу у дворишту су се налазили помоћни објекти, гробље, чесма или шадрван- адбестхана- место где се узимао адбест.¹⁸⁹ Овај извор воде могао је бити и на улици испред улаза у џамију, док је вода из чесме отицала у речицу Боклуџе. Није позната тачна локација шадрвана у Пироту, али се претпоставља да се он налазио испред данашњих огласних паноа Дома културе где су се током 1968. године приликом копања канализације појавили остаци у виду темеља.¹⁹⁰ Џамија се, као што је наведено, издржавала од вакуфских прихода, дућана које је

¹⁸⁴ Т. Катић, *Турско освајање Србије 1690*, Београд 2012, 46.

¹⁸⁵ Батал џамија постојала је и у Београду и тај назив понела је такође зато што је дуго времена била ван употребе. Џамију је 1585. године саградио Ејнехан-бег: Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 28-31.

¹⁸⁶ И. Николић, *Пиротска гимназија 1879-1979*, Пирот 1979, 11.

¹⁸⁷ Мехмед-аге Хацихасанагић помиње се као власник воденице на Нишави, Илија Николић, *Пирот и срез нишавски 1801-1883 I*, Пирот 1981, 155-156.

¹⁸⁸ Записник одборских седница Суда општине пиротске 29.10.1930. године

¹⁸⁹ А. Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1939, 11; Д.

Амедоски, Лесковачки вакуфи у периоду османског освајања до краја XVI века, *Историјски часопис, књ. LVII*, Београд 2008, 141.

¹⁹⁰ Слобода, 13.1.1968. број 881, 8.

поседовала и издавала. Поред тога била је даривана и од стране становништва. У дворишту џамије био је гроб турског дервиша који је обилазио велики број ходочасника.¹⁹¹ Након одласка Османлија трећи разред основне школе био је смештен у једну од зграда у дворишту џамије до 1884. године, у другој згради налазио се други, трећи и четврти разред, а у трећој згради која је излазила на главну улицу- Софијски друм, биле су смештене две учионице првог разреда.¹⁹² Џамија је такође служила за смештај два разреда основне школе и судских власти.¹⁹³ Током српско-бугарског рата 1885. године Царева џамија је била војни магацин¹⁹⁴ у коме је бугарска војска чувала своје коње,¹⁹⁵ а српска војска брашно.¹⁹⁶ Функцију војног магацина џамија је задржала до 12.9.1924. године, док је имаће са дућанима било у власништву општине који су издавали и продавали.¹⁹⁷ У периоду од 1924. до 1930. године трајали су преговори између Моравске дивизијске области и Команде пиротског војног округа о размени земљишта на коме се налазила џамија за празан простор у власништву Општине Пирот. Интерес Општине био за размену био је заснован на убеђењу да је овај простор погодан за проширење пијаце. Планирано је да се материјал од џамије која је према процени комисије била склона паду искористи за градњу магацина код Градића.¹⁹⁸ Замена земљишта извршена је 29.10.1930, а џамије више на овом месту није било.¹⁹⁹

¹⁹¹ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 46.

¹⁹² И. Николић, *Основна школа Вук Караџић*, Пирот 1975. 23-24.

¹⁹³ И. Николић, *Пиротска гимназија 1879-1979*, Пирот 1979, 11; Ј. Ћирић, *Топографија Пирота*, прилог за енциклопедију, *Пиротски зборник 32/33*, Пирот 2007/2008, 183.

¹⁹⁴ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 217.

¹⁹⁵ И. Николић, *Грађа II*, Пирот 1982, 166.

¹⁹⁶ В. Ђорђевић, *На српско-бугарској граници 1885, Отаџбина*, књига VI, свеска 61, Београд 1887, 53-54.

¹⁹⁷ МПП, Д. Ћирић, *Из комуналне историје Пирота*, Џамије, рукопис; Светозар Лилић је за 5800 динара лицитирао два плаца леденице код џамије 3.10.1924, а Бошко Пешић за 3250 динара 10.11.1924.; издају се три општинска локала до џамије браћи Радовановић и месару Јовану Пешићу 1927, Миливоју Антићу је Општина уступила празан простор иза џамије за смештај празних сандука 10.2.1927, Записник одборских седница Суда општине пиротске; У списку Ванредни приходи у изводу прихода Начелства округа пиротског за друго полугође 1879. године стоји да је продато 4 џамијска дућана, АС, МФ-К. ф. XI, р. 17/1880.

¹⁹⁸ Записник одборских седница Суда општине пиротске 12.8.1924.

¹⁹⁹ Површина војнодржавног простора порушене џамије од 453,56м² по 40 динара по квадрату мењана је за општинско земљиште код касарне Трећи пешадијски пук површине 16.763,40м² за 1,5 динар по квадрату: Записник одборских седница Суда општине пиротске

Скендер-бегова/ строшена цамија у Тијабари

Будући да се број припадника муслиманске заједнице увећавао, како због нових досељавања тако и због конвертита јавила се потреба за још једном цамијом. Нова цамија била је задужбина Скендер- бега, сина Ибрахимовог, који је у Пироту био познат и као Скендер- баба. Око ње се формирала нова махала у тада празној и ненасељеној Тијабари, што је уједно и први помен насељавања овог дела Пирота.²⁰⁰ Цамија се налазила између улица Николе Пашића, Трга Републике, Кнеза Лазара и Београдске.²⁰¹ Блок је био величине 100mх100m и озидан бодручним зидом са петнаест мањих лучних отвора.²⁰² Земљиште око цамије било је намењено за гробље, као и за градњу домова муслимана.²⁰³ Цамија је била дебелих зидова од тесаног камена, са више неједнаких и малих прозорских отвора. Имала је куполу и минарет. Улаз је био са јужне стране на којој се налазио и трем са надстрешницом. Године 1870. виђенији пиротски Турци скупљају добротворне прилоге како би се Скендер- бегова цамија која је у том тренутку била склона паду оправила.²⁰⁴ Месни начелник Халил- бег у намери да се сачува успомена на име оснивача цамије поклонио је 4.000 гроша, а следећи његов пример виђенији пиротски грађани поклонили су 20.000 гроша.²⁰⁵ Након тога приступило се обнови цамије. Осим новчане помоћи, цамији је један од градских првака Сами-ага завештао пекару и виноград.²⁰⁶ У српско-турском рату 1877. године срушен је минарет цамије па ју је локално становништво тада прозвало *Строшена* (истрошена, поломљена, срушена) цамија. Након овог рата у цамију је била смештена женска, а касније и мушка основна школа вероватно све до Првог

²⁰⁰ Д. Амедовски, С. Катић, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014, 9; М. Kiel, Şehirköy/ Şarköy, Piro, T.D.V. *Islam Ansiklopedisi*, 38, Istanbul, 454-456.

²⁰¹ Ј. Ђирић, *Географија Пирота: аспект примењене географије, Део 1*, Пирот 1965, 79, *Основна школа Свети Сава 1825-2000*, Пирот 2001, 18.

²⁰² *Основна школа Свети Сава 1825-2000*, Пирот 2001, 20.

²⁰³ Д. Амедовски, С. Катић, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014, 9.

²⁰⁴ Дунав V/1869, 1. фебруар 1870, бр 447, стр 893.

²⁰⁵ Дунав V/1869, 1. фебруар 1870, бр 447, стр 893.

²⁰⁶ Дунав V/1869, 1. фебруар 1870, бр 447, стр 893.

светског рата будући да Владимир Николић помиње постојање школе на овом месту 1911. године.²⁰⁷ Строшена џамија је до темеља срушена пред крај Првог светског рата.²⁰⁸

Владимир Николић такође помиње још једну џамију код некадашње канцеларије среза нишавског (данашњег хотела Гали) у улици Чика Јове Змаја.²⁰⁹ У непоредној близини налазило се турско гробље на потезу између данашњих зграда Архива и Суда. Овај простор на коме су се налазила џамија са гробљем је вакуфског порекла. У близини овог гробља помиње се још једна џамија, а последња коју Николић наводи јесте она у Мечкином сокаку за махале Мечкин сокак и Таталибаба.²¹⁰

*

Почетком XVII века изграђено је још неколико џамија, али њихов тачан број није познат. Луј Жедеон Турчин 1623-1625. године дивио се џамијама које је саградио султан,²¹¹ док је Евлија Челебија забележио да град има довољан број џамија.²¹² Током рата 1683-1699. Пирот је рушен па су том приликом и џамије оштећене. Симпер Нигел 1699-1700. тврдио је да су аустријанци срушили три џамије.²¹³ До 1740. године и проласка Јохана Кемпелена кроз Пирот изграђено је још 6 џамија.²¹⁴ Ами Буе 1836-1838 није записао број ових богомоља, већ је само навео да су у питању мале џамије.²¹⁵ Феликс Каниц је 1864. године избројао 8 џамија у Пазару²¹⁶ што се поклапа и са податком из опште државне салнаме да је у Пироту 1872/73 године било осам џамија у Пазару и једна у Тијабари.²¹⁷ Већина џамија нестала је током српско-турских ратова и у периоду након ослобођења. Двадесети

²⁰⁷ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 58.

²⁰⁸ *Основна школа Свети Сава 1825-2000*, Пирот 2001, 20.

²⁰⁹ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 58.

²¹⁰ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 58; МПП, Легат Душка Ђирића, *Из комуналне историје Пирота*, без године.

²¹¹ Будући да Луј Жедеон у истој реченици помиње и друге градове, могуће је да се множина односи и на џамије у другим поменутиим градовима, Б. А. Цветкова, *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век*, Софија 1975, 211.

²¹² Е. Челебија, *Путопис-Одломци о Југословенским земљама I*, Сарајево 1954. 66.

²¹³ М. П. Ђонов, *Немски и Австријски пътеписи за балканите XVII- средата на XVIII век*, Софија 1986, 210.

²¹⁴ М. П. Ђонов, *Немски и Австријски пътеписи за балканите XVII- средата на XVIII век*, Софија 1986, 305.

²¹⁵ Б. А. Цветкова, *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век*, Софија 1975, 355-356.

²¹⁶ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 208.

²¹⁷ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 78.

век дочекале су две највеће џамије, Царева џамија у Пазару и Строшена џамија у Тијабари. Разлог зашто су успеле да опстану до ових времена треба тражити у недостатку просторија за магацинске просторе и основно образовање хришћанске деце, тако да су ови објекти сасвим нестали када су се за ове потребе пронашле адекватније просторије.

Месциди

У попису становништва 1525. године поред главне џамије у Пироту забележено је још четири месцида.²¹⁸ Месциди су мање махалске богомоље у којима се не клања *џума намаз* (молитва петком у подне) и заједничке молитве о Бајраму.²¹⁹ Реч месцид употребљава се у арапском језику за ознаку богомоље уопште, али је она међу османлијама позната као џамија мањих димензија.²²⁰ Оне су окупљале становнике непосредне околине, без посебног позивања како би испуњавали свакодневне верске, друштвене и образовне потребе. Око поменута четири месцида формирале су се махале са истим називима: Халил-бегова махала и месцид, Ахмед-бегова махала и месцид/ Асил-бегова махала и месцид, махала са Друге стране или Галата махала са својим месцидом и махала код Градског моста или Шехирли махала.²²¹ Два месцида су и названа по својим ктиторима, а то су Халил-бег и Ахмед/Асил-бег, војни заповедници.²²² Будући да се 90-их година XV века помиње само једна џамија у Пироту, а да је постојање месцида забележено 1525. године они су морали настати у интервалу од краја XV до треће деценије XVI века. Халил-бегов месцид налазио се у истоименој махали око данашње улице Вука Караџића, односу на простору поред зграде Хитне помоћи или некадашњег турског начелства.²²³ Све грађевине које су припадале овом војсковођи су се издржавале и одржавале од закупа

²¹⁸ Д. Амедоски, Лесковачки вакуфи у периоду османског освајања до краја XVI века, *Историјски часопис*, књ. LVII, Београд 2008, 142.

²¹⁹ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 26; Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 55.

²²⁰ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 26-27.

²²¹ Т. Катич, Д. Амедоски, Съкратен регистър на пиротски кадилџк от 1530. година, *Известия на др̀жавните архиви 99/200*, София 2010, 167.

²²² Два имена се помињу код различитих аутора: Ахмед-бег – Т. Катих, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник 32/33*, Пирот 2007/2008, 57; Д. Амедовски, С. Катих, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014; Асил-бег – М. Kiel, Şehirköy/ Şarköy, Pırot, T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, 38, Istanbul.

²²³ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 62.

самих објеката, земљишта и дућана које је поседовао Халил-бег, а за потребе куповине асура и лојаница и издржавање службеника самог месцида.²²⁴ У неком тренутку је уз месцид подигнут и минарет па је грађевина надаље називана џамија Халил- бега. Познато је да је у другој деценији XIX века Елсејид Ибрахим био хаџи- имамхатиб у Халилбеговој џамији, односно проповедник имам који је држао проповеди петком и Бајрамима у џамији.²²⁵ О постојању гробља у дворишту ове џамије сведочи турски надгробни камени споменик са натписом пиротског кадије из 1729/30 године, пронађен 1890. године у дворишту Наде Стојановић Дебарлијине у улици Вука Караџића.²²⁶ Месцид Ахмед- бега или Асил- бега изграђен је у истоименој махали на простору од Калеа до центра, односно на парцели на којој се касније налазио Мустафа- агин конак.²²⁷ Овај месцид је такође имао дограђен минарет.²²⁸ Ахмед- бег био је потомак вође дервишког реда, носилац титуле деде, власник ковачког, сукнарског и обућарског дућана у вароши, повртњака испод Градића и баште и воденице у селу Станичењу.²²⁹ Сахрањен је код Калеа, а након његове смрти није познато шта се дешавало са вакуфским добром јер се не помиње у пописима 1570. године. Чињеница је да је џамија опстала јер се помиње да је током XIX века постојала џамија у оквиру имања Мустафа-агиног конака што се подудара са позицијом некадашњег месцида. На улици испред ове џамије налазила се абдестхана.²³⁰ Шехирли махала- махала код Градског моста, називана и Градска махала,²³¹ била је једини простор у вароши где су поред 26 муслиманских домаћинстава становали и хришћани у 23 домаћинства.²³² Када се узме у обзир број верских службеника према пописима,

²²⁴ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 59.

²²⁵ А. Шкалjiћ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Сарајево 1966, 320; Елсејид Ибрахим се помиње као сведок у купопродајним уговорима међу пиротским турцима: Илија Николић, *Пирот и срез нишавски 1801-1883*, Грађа I, Пирот 1981, 26.

²²⁶ Споменик се налази у Музеју Понишавља, заведен је под инвентарни број 195, а музеју је предат 6.5.1948. године.

²²⁷ Данас је на том месту кафић Лиса: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 63.

²²⁸ Из тог разлога се помиње као џамија, налазила се у улици Маршала Тита 14, на месту куће Чедомира Милошевића, Д. Ђирић, Мустафа агин конак, *Пиротски зборник* 3, Пирот 1971, 73.

²²⁹ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 58.

²³⁰ Д. Ђирић, Мустафа агин конак, *Пиротски зборник* 3, Пирот 1971, 73.

²³¹ Српске новине, 2. Август 1879, бр 170, стр 743- огласи- лицитације.

²³² Претпоставља се да се ова махала налазила на тадашњој периферији, на крају вароши уз Нишаву код данашње Славонске улице: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 63.

претпоставља се да је постојао махалски месцид.²³³ Галата махала се налазила између речице Боклуце и Нишаве.²³⁴ Он је имао месцид који је такође прерастао у џамију и око које је било турско гробље, а налазио се на месту данашњих локала на Тргу Слободе.²³⁵ Наводе потврђује и Владимир Николић који помиње постојање џамије на месту старе поште, у кући Тодора Стаменовића.²³⁶ У непосредној близини налазио се конач дервиша Алије.²³⁷ У попису из 1544. године појављује се још један месцид у склопу нове махале дервиша Шејх Бали Халифе који је у њој изградио и текију.²³⁸ Скендер- бег је осим џамије у Тијабари подигао и два месцида 1585. године. Ови месциди су се налазили у другом делу града, Пазару, један у Халилбеговој махали, кварту од улице Вука Караџића до Педагошке академије и улице Данила Киша. Други се налазио до Хошкадемовог бунара, на месту данашње зграде Хитне помоћи.²³⁹

Текија

Текије су спречицичне исламске сакралне грађевине у којима живе дервиши, припадници муслиманске верске секте основане још за живота Мухамеда.²⁴⁰ Од тог времена постоји подела на две основне групе: они који обреде врше јавно и оне који их врше тајно. Оне служе за вршење обреда (зикр) појединих дервишких редова.²⁴¹ Протоком времена поделе су се усложњавале тако да су се дервиши међусобно разликовали и по начину вршења обреда, седећи или стојећи, гласно или тихо, по оделима која су носили, као и по боји турбана. Свака текија имала је своје редовне дервише, оне који су свој живот заветовали текији, као и оне који су долазили у текију на молитву, а иначе се бавили било којом световном дужношћу. Одређени дервиши су били одређени да за своју текију прикупљају

²³³ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 63.

²³⁴ У данашњој улици Саве Ковачевића: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 63.

²³⁵ МПП, Легат Душка Ђирића, *Из комуналне историје Пирота*, без године

²³⁶ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 58.

²³⁷ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 63.

²³⁸ М. Kiel, Şehirköy/ Şarköy, Pırot, T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, 38, İstanbul, 454-456.

²³⁹ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 19.

²⁴⁰ И. Цвитковић, *Речник религијских појмова*, Нови Сад 2009, 410.

²⁴¹ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 27.

милостињу. Старешина и чувар текије звао се шеих и он је имао своје одаје у оквиру текије. Текије су као и друге грађевине подизане из вакуфа који их је издржавао. Величину текије одређивало је богатство вакуфа тако да су уз неке подизане и друге грађевине попут коначишта за путнике и имарета. Текије су имале двориште где су сахрањивани истакнутији дервиши. Када би у дворишту био сахрањен шеих, обично би изнад његовог гроба било подигнуто и турбе.²⁴² Место на коме је подизана текија било је условљено пријатним природним амбијентом.²⁴³ Углавном су грађене на самом улазу у насељено место и често су представљале први изграђени објекат у новоосвојеном месту. На градњу текија утицала је османска стамбена архитектура са својим основним материјалом- дрветом. Најчешће су изграђиване у бондручној конструкцији. Због не тако трајних материјала од којих су грађене, до данас није сачуван велики број из времена османлија. Било је и оних богатијих које су грађене од камена, али њихова архитектонска концепција није била устаљене форме. Главна просторија звала се семахана, обично засрта ћилимима и у њој су дервиши вршили обреде, а уколико је имала и михраб, у овој просторији су се обављале и заједничке молитве.²⁴⁴ Олга Зиројевић током разматрања порекла назива Пирот/Шехиркој/Шаркој истиче да назив Шехиркеј заправо може да упућује на место шејхова односно дервиша.²⁴⁵ У том смислу топоним Пирот може водити порекло од назива за старешину једног дервишког реда- пир.²⁴⁶ Чињеница да се први пут Пирот и помиње као место где султан поклања дервишима мезру може да се доведе у везу са називом топонима, међутим будући да је типологија места које има префикс шехир веома прецизно дефинисана, Пирот/Шехиркој носи назив захваљујући конфигурацији места као што је објашњено у уводном делу овог истог поглавља. Дервишки ред се од првих помена до осме деценије XIX века одржавао у Пироту што се може пратити преко сумарних пописа у XVI веку и пописа земљишта након ослобођења 1878. године. Кроз пописе помињу се титуле које се несумњиво везују за дервишке редове бекташија и календера попут пир, деде, баба и шејх, као и неколико нишана који се чувају у Музеју

²⁴² А. Цермановић- Кузмановић, *Текија*, Београд 2004, 407-408.

²⁴³ А. Цермановић- Кузмановић, *Текија*, Београд 2004, 407-408.

²⁴⁴ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 70-71.

²⁴⁵ О. Зиројевић, *Око имена Шехиркеј*, *Историјски часопис* 27, Београд 1980, 234.

²⁴⁶ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборањени Пирот*, Пирот 2017, 87.

Понишавља и сведоче о њиховом боравку у овом граду.²⁴⁷ Султан Мурат I је крајем XIV века поклатио дервишима мезру уз Нишаву, на којиј су радиле две воденице. На тој мезри дервиши су саградили своју текију.²⁴⁸ Претпоставља се да је првобитна текија уништена током рата 1454. године и да је нову текију након тога изградио Шејх Бали Халифе јер се на истој мезри помињу две воденице, стара и нова са годишњим приходом од 180 акчи, текије и дућани уз само утврђење.²⁴⁹ Након XVI века помињу се две текије на истом месту које су биле у употреби до ослобођења што би значило да је у Пироту константно живео одређени број дервиша и њихових потомака. Мирко Живановић доноси податак да је до ослобођења Пирот имао једног дервиша и неколико хоџа.²⁵⁰ Припадници дервишког реда календера Фејиз син Ибрахимов и Мехмед Амаишагић, управник текије Баба Хасан и имање дервиша Алије помињу се 1824. и 1826. године, као и после ослобођења 1881. године у купопродајним уговорима. На акварелу Феликса Каница из 1860. године, као и на разгледницама са краја XIX века, текије на Калеу биле су опасане оградом са великом улазном капијом са јужне стране, док је плац на северној страни излазио на водоток Боклуце. Плац на Калеу на коме су биле текије након ослобођења купио је Миладин Величковић који се жали на одлуку Начелства округа пиротског које му забрањује да растура камење са ограде плаца на коме су постојале дервишане.²⁵¹ На основу дописнице из 1916. године коју је син Миладинов Ђорђе М. Величковић послао својој супрузи на кућну адресу породичне куће до *Градића Пирот* потврђује се да је убицирање текија код улазне Стамбол капије на Калеу исправно.²⁵² Ова локација потврђује опште објашњење да су текије грађене на улазу у град/касабу и представљале први изграђени објекат. Попис из 1544. године пружа податак да је вођа дервиша Бали Халифа у периоду од 1525.-1544. године изградио нову текију и месцид јер се око наведених објеката формирала махала с

²⁴⁷ Ахмед-бег Пир Анги, Ахмед-деде и Шејих Бали Халифе у XVI веку, дервиш Кара Абдал у XVIII веку и дервиш Алија, Фејзи календер син Ибрахимов, Мехмед календер Амаишагић, Таталибаба и баба Хасан у XIX веку: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 87.

²⁴⁸ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник 32/33*, Пирот 2007/2008, 57.

²⁴⁹ Д. Амедоски, С. Катић, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој)1570/71, *MISCELLANEA*, vol. XXXV, 2014, 14.

²⁵⁰ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 67.

²⁵¹ АС, МУД-П, ф. VII, р. 3/1884.

²⁵² М. Панајотовић, *Тамо далеко*, Пирот 2015, 58.

тим што досадашња истраживања нису дала одговор на којој локацији су се налазили ови објекти. Према подацима које пружа Турска државна салнама у Пироту је 1872/73. године било три текије, код Милићевића деценију касније, као и код Каница 1889. године помиње се једна текија мање што би значило да је током тих десетак година једна нестала.²⁵³ У оквиру Цареве џамије налазило се турбе где је велики број верника долазио на поклоњење. Ово турбе Живановић погрешно назива текијом, али када се обрати пажња на форму и функцију објекта где велики број муслиманских верника долази на поклоњење јасно је да је у питању гробница неког знаменитог дервиша.²⁵⁴ Постоји претпоставка да је уз Цареву џамију постојала текија, међутим до сада овакви наводи нису доказани.²⁵⁵ У свом путопису Евлија Челебија помиње Ахмед-дедино турбе које је убицирано испод пиротске тврђаве.²⁵⁶ Титула *деда* упућује на врховног поглавара бекташија, а Татјана Катић наводи да је Ахмед-бег има дервишко порекло као син дервишког вође Пир Ангија.²⁵⁷ Челебија помиње мост на коме је један лук и да је заправо турбе у близини тог моста. Оно што није сасвим јасно јесте одакле је Челебија дошао будући да се до Стамбол капије долази бигреним мостом са три лука у маварском стилу,²⁵⁸ док је пут кроз Књажевачку капију водио преко каменог моста са четири лука од којих је данас остао само један. Није познато колико је лукова имао мост који је водио од Нишке капије на улазу у тврђаву јер су вероватно Нишка капија са југозападним и северозападним бедемом Доњег града срушени и оштећени у Српско-бугарском рату 1885. године.²⁵⁹ Светислав Петровић је 1947. године Музеју Понишавља предао камен са рељефом, након што га је пронашао испред тврђаве.²⁶⁰ Претпоставља се да је ова плоча заправо део надгробног споменика неког

²⁵³ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 78, М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Нови крајеви, Београд 1884, 233; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 208.

²⁵⁴ Више о поклоњењима и обредима: S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 203-205.

²⁵⁵ Илија Николић наводи да је уз џамију постојала турска зграда дебелих зидова и ниских прозора који су гледали на турско гробље, а која је 1884. године коришћена за потребе женске основне школе на Пазару: *Основна школа Вук Караџић 1815-1975*, Пирот 1975, 23-24.

²⁵⁶ Е. Челебија, *Путопис- одломци о југословенским земљама*, Сарајево 1954, 67.

²⁵⁷ Т. Катић, *Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века*, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 58.

²⁵⁸ Н. Петровић, *Пиротски град*, *Старинар*, Нова серија, књига V-VI, Београд 1954/55, 302.

²⁵⁹ П. Пејић, *Пиротски град кроз векове*, Пирот 1996, 43.

²⁶⁰ 1948. година, стара Улазна књига музејског материјала, инвентарни број 193 или 194

верског великодостојника и да је део гробнице Ахмед-деде. У већ поменутој државно салнами наведена су и два светилишта (zizaretgah): Тахтави Бабе и Гази Искендер-бега.²⁶¹ Тахтавибаба или како је у Пироту забележено Таталибаба, био је поглавар текије бекташија на шта упућује наставак *баба* у његовом имену. Сокак са његовим именом налазио се у насељу Танаско Рајић.²⁶² За овог и суседног Мечкиног сокака била је изграђена махалска џамија²⁶³ или мања текија која се налазила у улазу у Пирот из правца Димитровграда. Претпоставља се да је турбе Таталибабе било у оквиру његове текије будући да је обичај био да се знамените личности које су припадале текији управо сахране у њеном окружју, али је исто тако могуће да је Таталибаба био положен у дворишту Цареве џамије и да су њему многобројни верници долазили на поклоњење. Друго поменуто светилиште може се довести у везу са џамијом Скендер-бега у Тијабари. Недалеко од улаза у џамију постојао је турски надгробни споменик под којим је лежало тело једног од хоца, некадашњих старешина џамије.²⁶⁴ Овај споменик био је турбе задужбинара џамије, Скендер-бега, сина Ибрахимовог.

Мектеби

Мектеби, као најраспрострањеније образовне установе у исламском свету, почели су да ничу са доласком ислама у ове крајеве и већ са стварањем првих муслиманских насеља. Мектеби су исламске школе за основно верско образовање у којима је настава била обавезна за сву мушку и женску децу у трајању од најмање две године.²⁶⁵ Било их је готово у свакој махали, као и по муслиманским селима.²⁶⁶ Програм мектеба обухватао је стицање основних знања о веронауци, обредима, верским дужностима и моралу, а у програму османског мектеба централно место заузимало је читање Кур`ана, као и учење

²⁶¹ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 78.

²⁶² МПП, Легат Душка Ћирића, *Из комуналне историје Пирота*, без године

²⁶³ МПП, Легат Душка Ћирића, *Из комуналне историје Пирота*, без године

²⁶⁴ *Основна школа Свети Сава Пирот (1825-2000)*, Пирот 2001, 220.

²⁶⁵ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 109.

²⁶⁶ Р. Тривковић, *Исламске школе у нашим земљама, у Историја школа и образовања код Срба*, Београд 1974, 245.

одређених молитви и побожних песама.²⁶⁷ Учило се арапско писмо и основни верски обреди и дужности.²⁶⁸ Оснивачи мектеба обично су сами одређивали учитеља- муалима, а касније се о томе старао мутевелија њиховог вакуфа. Ступање на службу потврђивао је кадија. Плата коју је муалим добијао од вакуфа обично је била у висини примања имама џамије. Њена висина утврђивана је приликом оснивања вакуфа и остајала је вековима иста, без обзира на стално опадање вредности акче.²⁶⁹ Свака џамија имала је свој мектеб, али се архитектури ових здања није поклањала велика пажња већ су махом били грађени у бондручној конструкцији попут стамбених зграда које су донекле и утицале на архитектуру мектеба.²⁷⁰ Евлија Челебија у свом путопису бележи да Пирот има седам основних школа.²⁷¹

Ханови и каравансараји

Ханови представљају грађевине које служе за смештај путника на друмовима и у насељеним местима.²⁷² Они, као и каравансараји и остали угоститељски лукративни објекти чија је сврха смештај и прехрана путника представљају места од посебног значаја за сусрет култура. Ханова је било и пре, у средњем веку. Подизали су их појединци који су наплаћивали ноћење путницима, или су грађени из вакуфа и били издавани под кирију.²⁷³ Дивна Ђурић наводи да су на Балкану постојале три врсте ханова: сезонски, друмски и трговачки.²⁷⁴ Сезонски су имали највећи конфор јер су подизани на местима где су људи долазили на одмор. Друмски ханови су били једноставни, али су често подсећали на мања

²⁶⁷ Р. Тричковић, *Исламске школе у нашим земљама, у Историја школа и образовања код Срба*, Београд 1974, 242.

²⁶⁸ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 29.

²⁶⁹ Р. Тричковић, *Исламске школе у нашим земљама, у Историја школа и образовања код Срба*, Београд 1974, 244.

²⁷⁰ Х. Реџић, *Исламска умјетност*, Београд 1967, 11; Џ. Челић, Утицај Турака на материјалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије* 8, Загреб 1971, 405.

²⁷¹ Е. Челебија, *Путопис- одломци о југословенским земљама*, Сарајево 1954, 67.

²⁷² Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 90.

²⁷³ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 43; S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 171.

²⁷⁴ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 90.

утврђења због појачане безбедности објекта. Најзначајнији су били трговачки ханови у варошима који су осим своје примарне намене служили и као трговачке куће, неке врсте тржишта за одређене занате потребне путницима или за трговину одређеном робом. Ханови су често добијали имена по врсти робе трговаца који су у њима боравили. Они су имали велики привредни значај помажући трговину и занатство. Такође су могли представљати берзе где су се закључивали и исплаћивали послови и погодбе.²⁷⁵

У хановима се мењао новац, утврђивале робне цене, вршили договори, а и обављали прегледи коња и кола.²⁷⁶ Бранислав Нушић истиче да су ханови били изузетно важна трговачка језгра.²⁷⁷ Унутар њих су се окупљали трговци и склапали послове, упознавали странце, слали поруке и поздраве преко путника, учвршћивали своје трговачке мреже, дочекивали пошту или еспап који су кириције доносиле из удаљених места.²⁷⁸ Такође се расправљало о нелокалној политици на основу вести које су путници са других крајева царства, Балкана и Европе доносили.²⁷⁹ Архитектура ханова није била униформисана, али су махом грађени на два начина. Први начин је да су се градили као једнопросторне приземне грађевине за мање и једноставније ханове, а други начин је као једноспратне са унутрашњим двориштем за оне веће и значајније. Најједноставнији хан имао је једну просторију, у основи правоугаону, са улазом на дужој страни. Улаз је морао бити довољно висок како би ушао коњ под товаром са путником. Уз зидове била је уздигнута естрада за смештај путника где су се налазила и огњишта са димњацима. Средина просторије била је одређена за коње.²⁸⁰ Прозори су ради сигурности били заштићени решеткама. Ханови су грађени или од чврстих материјала или у бондруку, а кровна конструкција била је дрвена без таванице. Унутрашњост је могла садржати и огњиште на средини просторије око кога би путници спавали. У том случају коњи и јасле су били уз зидове. Ханови су могли имати и одвојене штале, а они на друмовима су често имали и дворишта ограђена јаким

²⁷⁵ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 91.

²⁷⁶ Б. Нушић, *Стари Београд: (Из полупрошлости)*, Београд 2014, 59; Д. Поповић, *Београд кроз векове*, Београд 1964, 403.

²⁷⁷ Б. Нушић, *Стари Београд: (Из полупрошлости)*, Београд 2014, 30-39.

²⁷⁸ Б. Нушић, *Стари Београд: (Из полупрошлости)*, Београд 2014, 30-39.

²⁷⁹ Б. Нушић, *Стари Београд: (Из полупрошлости)*, Београд 2014, 34.

²⁸⁰ Џ. Челић, Утицаји Турака на материјалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије* 8, Загреб 1971, 405.

зидовима. Ханови на спрат личили су на каравансараје. Зграда је имала правоугаону основу са унутрашњим двориштем и једним улазом. У приземљу су се налазиле штале, магацини, радионице и друге економске просторије. На спрату су биле собе за путнике и просторија у којој се припремала кафа. У приземљу су обично према дворишту били тремови где се вршио утовар и истовар робе. Двориште које је обавезно имало и чесму је имало велики значај јер су у овај простор стизали каравани. Конструкција оваквих ханова могла је бити камена са сводовима и куполама или чешће бондручна у комбинацији са дрветом, особито у деловима према дворишту. У таквим хановима међуспратне конструкције биле су дрвене са дебелим набојем као заштита од пожара. Са дрвених чардака на спрату обично се улазило у једнаке собе кроз ниска врата поред којих је био мали отвор са дрвеном решетком као прозор. Прилаз собама је такође изгледао као централни ходник одакле се са обе стране ишло у собе. Спољном изгледу зграде није посвећено много пажње већ је у фокусу била њена функционалност. На спрат је обично водило двоје степеница, једне од улаза, а друге на супротној страни. Већи ханови су поред главног дворишта имали и оно мање где су се обављали неки прљавији послови.²⁸¹ Тихомир Ђорђевић описује ханове као широке зидане зграде са једном великом просторијом, у којој се могао сместити повећи број људи и стоке. На средини је било огњиште, а унаоколо једноставни кревети са асурама на којима су ноћили путници.²⁸²

Уз Цареву цамију у центру Пазара постојао је хан или конак са великим двориштем у коме су преспавали путници са Стефаном Герлахом 1578. године.²⁸³ Темељи овог хана пронађени су почетком XX века када се радило на изградњи водовода и реновирању чесама.²⁸⁴ Такође, 2011. године приликом реконструкције градског трга откривени су темељи истог хана димензија 20x20m.²⁸⁵ Конрад Јакоб Хилдебранд 1657-1658. године бележи током боравка у једном пиротском хану да ханције није било и да због тога осим

²⁸¹ Ц. Челић, Утицаји Турака на материјалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије* 8, Загреб 1971, 502.

²⁸² Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924, 284.

²⁸³ М. П. Јонов, *Немски и Австријски пџтеписи за балканите XVII- средата на XVIII век*, Софија 1986, 347-348.

²⁸⁴ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 48.

²⁸⁵ С. Велкова, М. Панајотовић, *Забрављени Пирот*, Пирот 2017, 72.

хлеба, сена и јечма није ништа друго могао добити.²⁸⁶ Кикле исте године наводи да Пирот има два хана, а да је он заједно са посланством одсео у лепшем.²⁸⁷ Евлија Челебија 1660. године помиње постојање чаршијског хана.²⁸⁸ О постојању хана сведочи и податак од његовом рушењу током ратова 1683-1699. који доноси Симперт Нигел. Он наводи да је царски капетан Шенкендорф порушио три лепа купатила, 3 џамије и један велики хан у Пироту.²⁸⁹ Герард Корнелијус Дриш, секретар немачког посланика, генерала и државног саветника грофа Дамјана Хуга фон Вирмонта, бележи путовање кроз Србију 1719/20 године. Он наводи да негде испред Пирота од стране Србије: *има једна лепа механа коју Турци зову хан или каравансарај. Оваквих ханова има много у Турској; у њима се може преноћити за бадава и Турци их граде за севап. Зграде су ивде доста велике, мало су дуже него што су широке и зидане су од камена и покривене бакром или оловом. Унутра је велика празна просторија без икаквих соба, сем ако се не би саградио какав собичак, када се зна да ће какав паша свратити ту на конак. У средини хана ложи се ватра, око које путници простиру своје сицаде, које носе у теркијама и ту спавају. С једне стране поред дуварова до хана, привезана је путничка стока, која је ограђена једним ниским зидом тако да преко овога виде и путници своју стоку и стока њих. Ови ханови нису никада без лепе бунарске воде, ако немају чесме, за пиће и за умивање. У овим и оваквим становимана ћилиму или сицадету са седлом под главом и крај ватре, заспи путник и спава слатко и слађе него краљица Прозерпина у њеном краљевском кревету; а има често близу ханова, богомоља у којима се путници моле богу, купатила за купање, дућана и радионица да човек може напавити ако му нешто треба за пут.*²⁹⁰ Запис Јохана Кемпелена из 1740. године сведочи о томе да је убрзо након сукоба услед потребе за таквим здањем поново подигнут хан јер овај очевидац бележи да град има једну нову гостионицу и рушевине старе.²⁹¹ У турској државној салнами из 1872/73 године стоји да је у Пироту било 22 хана, 119 механа и 31 кафана.²⁹² У пазарском делу Пирота у XIX веку

²⁸⁶ М. П. Јонов, *Немски и Австријски пџтеписи за балканите XVII- средата на XVIII век*, Софија 1986, 292.

²⁸⁷ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 22.

²⁸⁸ Е. Челебија, *Путопис-Одломци о Југословенским земљама I*, Сарајево 1954, 61.

²⁸⁹ М. П. Јонов, *Немски и Австријски пџтеписи за балканите XVII- средата на XVIII век*, Софија 1986, 210.

²⁹⁰ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 26.

²⁹¹ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 78.

²⁹² Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 78.

помиње се хан који се налазио до Великог моста са десне стране. У њему је одсео Феликс Каниц и назива га Јени-хан.²⁹³ Он је три пута одсео у истом хану (1864,1870. и 1871. године). Јени-хан су држала два брата када је Каниц први пут боравио у њему, док се 1871. године помињу само ханџија и његова жена.²⁹⁴ Мирко Живановић наводи да је овај исти хан у годинама пред ослобођење од Турака држао Никола Кокаловић.²⁹⁵ Хан се састојао из више соба повезаних ходником у виду терасе/ трема и кафане где се служила храна и пиће. Каниц наводи да је белешке са панађура који је посетио августа 1871. године сређивао на хладовини терасе Јени-хана и да му се млада ханџијина жена извињавала што је испред његове собе прострла асуре како би на њима сушила свеже калане шљиве.²⁹⁶ Исте године је код истог ханџије добио бољи смештај управо зато што су сви капацитети били попуњени па је будући да је Каниц стари гост домаћин му је уступио своју собу која је била знатно боље опремљена од остатка соба које су служиле за издавање. Каниц ову собу описује као собу обложену дрветом са прекрасним примером бугарског уметничког резбарства, за који би многи љубитељи предмета са *оријенталним* карактеристикама из Европе дали повећу суму новца.²⁹⁷ У близини гимназије налазио се *Шугави хан*²⁹⁸ чије се постојање везује за почетак XIX века, као и хан са 14 дућана у Пироту који су делили Ибрахим Сами-бег, његова стрина и сестра од стрица.²⁹⁹ Андра Книћанин децембра 1877. године помиње Турски хотел у ратом разрушеном Пироту. Он описује да су кроз капију ушли у велико двориште у коме су се налазиле штала и велика зграда са собама распоређеним око ходника у којима су миндерлуци. У једној од соба седела је девојка са инструментом и момак који је послуживао кафу, ракију и вино.³⁰⁰ Што се тиче ханова у Тијабари, Владимир Николић наводи да је крајем XVIII века било два хана, један у центру

²⁹³ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 206.

²⁹⁴ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 209;214.

²⁹⁵ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 48.

²⁹⁶ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 214.

²⁹⁷ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 210.

²⁹⁸ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 73.

²⁹⁹ АС, МУД-П,ф. 17, р. 214/1882.

³⁰⁰ А. Книћанин, *Ратни дневник, Други рат 1877-1878*, Београд 1881, 263-283.

Тијабаре, а други код чесме Гушевице.³⁰¹ Власница хана у центру била је Цола Клисурка, а вероватно је био претворен у кафану будући да је потоња кафана Књажевац имала спаваће собе, шталу и велику салу за биоскоп.³⁰² Ами Буе је боравио у једном од ханова у Тијабари будући да за њега каже да је у чисто бугарском (хришћанском) делу града. Описује да се кућа налазила на широком тргу или широкој улици која није била поплочана са много сељачких кола. Крчма је имала само једну просторију која је служила и као кухиња и наслањала се на коњушницу док ју је под од дасака испред спајао са бакалницом поред, што се понекад може видети у Турској. Фуруна и шанк су заузимале доста места, а просторија је била врло непријатно место за одмор као што је чест случај у градским крчмама.³⁰³ Бора Станковић на једном месту у свом роману Нечиста крв помиње како је газда Марко закупио неколико ханова на граници који су више служили за шверц, крађу и пушкарање између Арнаута него за трговину.³⁰⁴

Установе каравансараја и ханова за смештај путника и њихових коња датује од старих времена. Османлије су овај принцип преузели од Селцука, с тим што су на Османлије утицај имале и византијске ксенодохије са унутрашњим двориштем.³⁰⁵ Обе линије воде порекло од грађевине са хеленистичким унутрашњим двориштем окруженим тремовима. Такво двориште су Селцуци упознали у Персији и применили га најпре на медресама, а затим и на каравансарајима.³⁰⁶ Иако османски каравансараји нису били раскошни као у време Селцука, били су веома распрострањени широм царства и најчешће грађени од чврстих материјала.³⁰⁷ Каравансараји у градовима били су прилагођени условима урбанизоване средине. Они су под Османлијама у градовима добили и нову функцију-временом су постали тржнице за најразличитију робу попут средњовековних фондаки центара у Италији.³⁰⁸ Трговци су излагали своју робу и закључивали послове, а сваки

³⁰¹ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 13; Хан у центру Тијабаре налазио се на месту некадашње кафане Књажевац, на месту предузећа Будућност и зграде ЗИП центра, код данашње аутобуске станице: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 74.

³⁰² МПП, Легат Душка Ђирића, *Записи из Пирота и околине*, без године

³⁰³ Б. Лиличић, *Пирот и околнина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 31.

³⁰⁴ Б. Станковић, *Нечиста крв*, Београд 2003, 131.

³⁰⁵ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 80.

³⁰⁶ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 80.

³⁰⁷ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 71.

³⁰⁸ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 81.

каравансарај је као и хан могао бити седиште једног трговачког еснафа.³⁰⁹ Каравансараји су у Османској империји махом грађени из вакуфа, тако да је смештај путника, коња, пртљага и робе био бесплатан. Вакуф је плаћао одржавање зграде, као и чувара.³¹⁰ Првенство боравка у каравансарају имао је путник који би се први појавио, без обзира на статус и порекло.³¹¹ У литератури се налази на различите тврдње у вези са разликама између ханова и каравансараја. Дивна Ђурић Замоло је на основу свих претходника који су на ову тему писали извела закључак да су обе зграде намењене за смештај путника, робе и животиња и да имају угоститељску компоненту. Будући да су и ханови и каравансараји грађени и у насељима и на друмовима ван њих, не могу се класификовати ни по месту подизања. Оно што би се могло закључити јесте да се реч *каравансарај* употребљава од ранијих времена, док се након XVII века у употребу уводи и реч *хан*. Она закључује да су каравансараји, где год се они физички налазили, монументалнији у односу на ханове из простог разлога зато што су грађени из вакуфа у временима када је царство било на врхунцу своје моћи.³¹²

Први помен коначишта за путнике у Пироту јавља се у турском попису вакуфа из 1530, које је подигао Халил- бег из Гњилана, војни заповедник. Година градње није позната, али се зна да су приходи од каравансараја служили за издржавање његове цамије.³¹³ Јакоб Бетцек 1563-1573. записао је 1564. да су преноћили у једном каравансарају у Пироту, и да у сваком граду од Београда до Пирота постоји каравансарај или хан.³¹⁴ Луј Жедеон-Турчин, француски конзул у Алепу, у свом дневнику помиње Пирот током путовања од Београда до Софије 1623-1625. године. Дивио се грађевинама у Шаркоју/Пироту које је изградио султан.³¹⁵ Помиње и каравансарај и описује и обичај свакодневног дељења милостиње путницима која се састојала од два хлеба и чорбе од меса и пиринча.³¹⁶ Херман Јакуб Чернин, аустријски дипломата и војник у служби цара Леополда I чешког порекла,

³⁰⁹ U. Vogt- Göknil, *Osmanische Türkei*, München 1967, 179.

³¹⁰ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 34.

³¹¹ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 81.

³¹² Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 81.

³¹³ Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник 32/33*, Пирот 2007/2008, 58.

³¹⁴ М. П. Ђонов, *Немски и Австријски пътеписи за балканите XVII- средата на XVIII век*, София 1986, 292.

³¹⁵ Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима Француских савременика XVI- XVII век*, Београд 1961, 184.

³¹⁶ Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима Француских савременика XVI- XVII век*, Београд 1961, 184.

је 1644. године забележио постојање каравансараја у Пироту, али га није убицирао.³¹⁷ Ожије Гизлен де Бузбек, дипломата у служби Фердинанда Аустријског, описује каравансарај у Нишу 1553. године. Претпоставка је да су и други каравансараји у царевини имали сличну форму поготово у Пироту који је физички веома близу Ниша. Он наводи следеће: *настанили смо се у крчми, коју Турци називају каравансарај. У овом крају изгледа овако: зграда је велика, више дугачка него широка. У њеном средишту налази се место за остављање ствари, камила, мула и коња. У већини случајева, двориште је ограђено зидом висине око 3 стопе, који уједно чини и зид саме зграде. Горњи део тог зида је раван и широко 4 стопе и ту се налазе места за спавање, трпезарије Турака, ту се припрема храна, јер се у зиду који је поменут, а који ограђује целу зграду налазе огњишта, и ништа не дели људе од камила, коња и осталих животиња, осим ширине тог зида. Коњи су везани за основу тог зида, тако да слободно пружају главе према господарима који, пак, стоје до њих, једу или се греју. Понекад им из руке узимају јабуке или хлеб или нешто друго. Људи себи намештају постеље на истом зиду. Поставља се најпре један покривач који сваки коњаник носи испод седла, а преко се ређа одећа. Уместо јастука користи се седло. Капут са крзном који се носи дању, ноћу служи за покривање. Тако се спава, без бриге о удобност. Обичај је да се даје храна сваком ко се тамо нађе. Када дође време хране, иде слуга са великом дрвеном таблом која је личила на сто. У средини се налазила чинија пуна куване јечмене каше са понеким парчетом месса, а околно се постављао хлеб, а понекада је било и меда. Било ме срамота да прихватим и рекао сам да се храна која се припрема понуди и другима. Слуга је настојао да се на гади гозбе, јер се иста припремала и за паше, такав је локални обичај; што остане делило се сиромашнима. И тако, ако нисам желео да ме сматрају за невоспитаног, морао сам да прихватим. Није било непријатно, јер овај вид хране, осим што ју је препоручивао Гален, била је здрава и пријатног укуса. Обичај је да путници бораве у истој крчми три дана.*³¹⁸

³¹⁷ С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, Београд 1958, 117.

³¹⁸ М. П. Ђонов, *Немски и Аустријски путеписи за балканите XVII- средата на XVIII век*, Софија 1986, 213-216.

Конаци

Конак представља преноћиште/коначиште и имао је репрезентативну и резиденцијалну функцију.³¹⁹ Сам термин *конак* означавао је преноћиште, али и велику зграду за становање и службене потребе, високих турских управних или војних заповедника, или власништво угледног и богатог члана друштва изграђену углавном од бољег материјала.³²⁰ Ову врсту стамбене зграде прихватили су имућни припадници свих етничких и конфесионалних заједница које су као поданици султана живели на Балканском полуострву.³²¹ Подизање овог објекта сматрано је богоугодним делом за општу добробит, а до Танзиматских реформи подизале су их само Османлије. Архитектура конака ослања се на репрезентативније примере исламске стамбене архитектуре. За конструкцију и спољни изглед грађевина веома је било карактеристично дрво, од којег је над масивном конструкцијом приземља грађена лака конструкција спрата. Зграде су ретко имале више од једног спрата, а грађене су углавном само за једну породицу. Приземље зграде зидано је каменом и имало је велике пуне зидне површине са малим прозорским отворима како би зидови били што стабилнији за ношење спрата. Испуна зидова, које је носио и обликовао дрвени скелет, изводила се тако што су летве спојене лепом, набојем или ћерпичем и споља окречене. Спрат је углавном испадао доклатно изнад приземља у целој дужини, или је имао еркере, најчешће симетрично постављене. Кров је био на четири воде чија је стреха испадала далеко испред спрата, а кров је био благо нагнут и покривен ћерамидом. На крову су се истицали витки димњаци дискретно декорисани, док на фасадама није било никакве декорације. Овакав начин градње био је прихваћен широм Балкана. У приземљу су биле кухиње, магазе, оставе, собе за послугу и купатила. Степенице које су водиле на спрат чешће су биле постављане споља испод трема, док су ређе постојале унутра у доњој централној просторији. Спрат је имао собе око диванхане. Важна карактеристика ове архитектуре јесте веза стамбеног објекта са природом. Башта је била обавезна уз кућу, а на њу је гледала диванхана. Важност баште Челић чак истиче наводима да се турска кућа заправо састоји од баште, зида око баште и павиљона у

³¹⁹ К. Митровић, *Топчидер, двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд 2008, 63.

³²⁰ S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan, Culture and Daily life in the Ottoman Empire I*, London 2005, 149-152.

³²¹ К. Митровић, *Топчидер, двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд 2008, 63.

башти.³²² Кућа је обавезно била подизана у дну парцеле, што даље од улице и оријентисана ка југоистоку ка светом граду Меки. Осим окренутости ка Меки како би увек био јасан правац молитве, окретање куће према југоистоку представља најбољу оријентацију јер се тако најефикасније користи сунчева енергија у загревању и осветљавању просторија. Утицај вере на обликовање простора огледа се најпре у потпуном раздвајању просторија за мушкарце и жене, које су биле сакривене од мушкараца и самим тим у великој мери везане за живот у кући. Друга важна одлика унутрашње организације простора јесте једнообразност просторија јер се оне нису делиле на дневне, спаваће или трпезарије већ су све просторије биле мултифункционалне и могле су се адаптирати у било коју од наведених.³²³ Миндерлуци или сећије су били постављени у 2 или уз сва три зида на којима нису била врата, душеци за спавање су се простирали по подовима преко ћилима, а синија за којом се на поду седело за време обеда била је лагана и лако преносива. Зид на којем је био улаз састојао се од уграђених ормана-долапа у којима су се држале ствари и креветнина. Богата кућа конципирана је око централног дворишта, а у крајевима где је клима била хладнија настала су застакљена дворишта. Из застакљених дворишта на Балкану произашла је диванхана која је била у најтешњој вези са баштом око које су груписане просторије за становање.³²⁴ Сама диванхана била је одвојена од централне просторије стубовима или којим степеником.³²⁵ Централни трем са диванханом представљао је дневну собу целе породице и просторију за пријем гостију. Њен намештај биле су сећије са јастуцима уз зидове и ћилими. Из централне просторије улазило се у собе. Таванице, долапи и остале дрвене површине биле су резбарене. У углу

³²² Ц. Челић, Утицаји Турака на метеријалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије* 8, Загреб 1971.

³²³ S. Faroqhi, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 191;199.

³²⁴ А. Дероко, Један стари београдски ентеријер, *ГМГБ, Ип* 1954р 215-216; Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 98-99; М. Злоковић, Утицај истока на нашу фолклорну архитектуру, *Уметнички преглед* 9, Београд 1940, 261.

³²⁵ Дивна Ђурић Замоло сматра да је утицај византијске архитектуре на турску стамбену архитектуру управо развијање просторија око централне: Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 132.

собе била је земљана пећ са глеђосаним лончићима, а уз њу просторија за умивање и купање уклопљена уз ормане.³²⁶

У конацима су смештај налазили угледни муслимански достојанственици који су привремено боравили у Пироту. У XIX веку постојало је више турских конака који су служили као приватне куће за становање и куће за смештај путника, с тим што за већину њих не знамо тачно време када су подигнути. То су конак дервиш- Алије, Мекушев конак, Али-пашини конаци, Ибиш-агини конаци, Мустафа-агин конак, конак Верат-бега, Кадијин конак, као и конак Саит-оце у Тијабари у XVIII веку. Саит-оца продао је свој конак сељаку Ђорђу који је дошао из села Рудиња, а овај конак имао је диш- авлију- двориште намењено женама.³²⁷ Петар Ђорђевић, син Ђорђа из Рудиња, познатији као даскал Пејча у овом конаку је отворио прву школу у Тијабари 1825. године.³²⁸ Конак је био смештен на средини блока, између Саборне цркве и Куће Бела Мачка, до кога је водио тесан сокак данас из улице Браће Даскаловић. У старијем делу града, Пазару, постојало је више турских конака, као што је наведено. Конак Дервиш- алије налазио се на Тргу Слободе 2-4 у Галата махали, на улазу у Протину махалу између улица Драгошеве, Саве Ковачевића и Доситејева.³²⁹ Плац на коме су се у овом блоку налазиле две куће и неколико дућана заузимао је површину од 1969m².³³⁰ Само име упућује да је власник конака био из редова дервиша у Пироту с тим што више детаља о овој личности немамо. У периоду након ослобођења овај конак је поред зграде турског начелства представљао најквалитетнију грађевину. Овај конак је био у толико добром стању очуваности да је у њој током ослобођења одсео тадашњи српски кнез Милан Обреновић.³³¹ Након ослобођења када је конак настрадао услед ратних операција, Начелство је захтевао да се он откупи за 1.800 динара за потребе смештаја канцеларија среза, што се види из преписке Начелства округа

³²⁶ А. Дероко, *Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд 1964,47-48; Х. Реџић, *Исламска умјетност*, Београд 1967, IX-XI; Ц.Челић, Утицаји Турака на материјалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије* 8, Загреб 1971, 403,407; U. Vogt- Göknil, *Osmanische Türkei*, München 1967, 140-143.

³²⁷ *Основна школа Свети Сава 1825-2000*, Пирот 2001, 17.

³²⁸ *Основна школа Свети Сава 1825-2000*, Пирот 2001, 17.

³²⁹ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 80.

³³⁰ АС, МУД-П, ф. XXII, р. 139/1881.

³³¹ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 20-21.

пиротског и Министарства унутрашњих дела 20.8.1881. године.³³² Министарство је одобрило поправку конака што се види из позивнице коју је добио Ранђел Миновић у пролеће 1883. године у којој се позива у име општине да присуствује дочеку њихових величанстава краља, краљице и престолонаследника који ће се одржати у конаку куће са ћошком и тремом на дирекци у Протиној мали.³³³ Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу која описује овај објекат истиче да је једна од кућа у оквиру комплекса конака интересантна према распореду просторија будући да представља једну од развојних фаза типа симетричне куће са средишњим холем, док су собе биле бочно распоређене, а кухиња сведена у дну куће. Улазило се преко уздигнутог ограђеног и наткривеног трема на дирекцима који је представљао диванхану. У овом конаку је након 1885. године живео Др Јанко Сенкијевич,³³⁴ а за куповину плаца са конаком био је заинтересован трговац Страта Божиловић што се може видети из захтева који 27.5.1931. упућује Суду у Пироту.³³⁵ Владимир Николић наводи да се Мекушев конак налазио на месту где се налазила кафана *Престолонаследник*,³³⁶ што би данас одговарало месту где су четири зграде прекопута суда.³³⁷ Ибрахим Хаџи Мекушевић, Мекушев син, имао је дућане и земљиште на месту данашњег Великог моста са стране Тијабаре, за које је тражио надокнаду јер су му пиротске власти одузеле земљиште зарад регулације корита Нишаве и грађење новог моста.³³⁸ Али-пашини и Ибиш-агини конаци помињу је као наследство Ибрахим Сами- бега, заједно са стрином и сестром од стрица, с тим што даљих података осим тих немамо.³³⁹ Ибрахим Сами- бег Мустафић имао је још један конак који се назива кула, са 13-,14 соба у Туштини, а који му је остао као наследство од оца Мустафе- аге. Он је упутио жалбу да су му Манчо, Ранчо и Јаким са осталима порушили конак у Туштини након ослобођења и да су камен и дрвенарију развукли и све ствари из конака разграбили и

³³² АС, МУД-П, ф. XXII, р. 139/1881.

³³³ Слобода, број 1074, од 1.4.1972, 10.

³³⁴ У документацији Завода за заштиту споменика културе Ниш из 1970-1974. године на цртежу куће на Тргу Слободе 2 записано је да је то кућа др Јанка Сенкијевича, док Новинар Никола Ћирић у тексту који је обавила Слобода бр. 801, од 12.2.1966, стр. 10 пише да је др Јанко Сенкијевич живео у кући инструктора Хаџи Видановића на Тргу Слободе 4, наспрам Старе цркве

³³⁵ Одлуке општине пиротске, 27.5.1931. бр. 6668.

³³⁶ В. Николић, *Стари Пирот, Етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 18.

³³⁷ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 78.

³³⁸ АС, МУД-П, ф. XV р. 75/1885.

³³⁹ АС, МУД-П, ф. 17, р. 214/1882.

на тај начин направили штету од 1.500 турских златних лира.³⁴⁰ У комплексу се поред конака налазио амбар, воденица и земљиште.³⁴¹ Мустафа- агин конак се простирао на површини од скоро једног хектара од *Јотине кафне скоро до Рабеновог здања, а са западне стране до Јеврејске мале*.³⁴² Између плаца и Рбеновог здања, односно куће Јеленка Јоцића био је тесан сокак који је главну улицу везивао са Јеврејском малом, а сокак је био граница плаца са те стране.³⁴³ Овај простор би одговарао простору између данашњих улица Српских владара, Лава Толстоја и Јеврејске.³⁴⁴ Читав плац био је ограничен високим зидом са истуреним надстрешницама, због чега се са улице видео само горњи део крова са многобројним високим димњацима. Конак је био смештен у средиште плаца, лицем окренут према главној улици. Поред овог великог конака, десно од њега био је још један мањи у виду двоспратне зграде,³⁴⁵ а у комплексу су од помоћних зграда били и амбар за жито и кукуруз, две штале за коње, шупа за смештај кола и алата, леденица и амам са бунаром.³⁴⁶ Након ослобођења 1878. године српска војска је у овај конак сместила начелника станице, као и војни магацин, због чега је наследник тражио 10 дуката месечно као кирију за коришћење.³⁴⁷ Војна власт је тражила надокнаду трошкова од Ибрахим Сами- бега у висини износа који је утрошила за реновирање зграде, будући да је зграда била оштећена и да је била потребна поправка која је коштала 3.000 чаршијска гроша.³⁴⁸ Ибрахим који се налазио у Цариграду је због тога одустао од потраживања 33.000 ока жита које му је војна власт узела из амбара за исхрану војске.³⁴⁹ Након двадесет месеци, 1880. године, Ибрахим Сами-бег Мустафић повратио је власништво над конаком уз

³⁴⁰ АС, МУД-П, ф. 17, р. 214/1882.

³⁴¹ АС, МУД-П, ф. 17, р. 214/1882.

³⁴² Д. Ћирић, Мустафа-агин конак, *Пиротски зборник 3*, Пирот 1971, 73.

³⁴³ Д. Ћирић, Мустафа-агин конак, *Пиротски зборник 3*, Пирот 1971, 73.

³⁴⁴ Сокак о коме је реч и даље постоји и налази се иза сендвичаре Краљ: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 81.

³⁴⁵ На месту дворишта покојног Годора Милошевића, до кафића Лиса: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 81.

³⁴⁶ У непосредној близини конака налазила се цамија, а на улици испред конака, чесма; Д. Ћирић, Мустафа-агин конак, *Пиротски зборник 3*, Пирот 1971, 73- 74.

³⁴⁷ АС, МУД-П, ф. 17, р. 214/1882.

³⁴⁸ АС, МУД-П, ф. 17, р. 214/1882.

³⁴⁹ АС, МУД-П, ф. 17, р. 214/1882.

посредовање Коте Куклића³⁵⁰ и продао га Аранђелу Станојевићу Трнском за 600 дуката.³⁵¹ Кроз допис окружног начелника из октобра 1880. и реферата Министарства унутрашњих дела 1882. године сазнајемо да је Станојевић платио за конак 450 дуката и да након седам месеци после куповине није исплатио продавца до договореног износа, већ је надасве инсистирао на уступању цамије и гробља који су се налазили у непосредној близини конака.³⁵² Инжињери су Аранђелу препоручили да изглед конака и унутрашње просторије не треба мењати јер би свака преправка нарушила величанствен изглед конака па су стога препоручили да се зидови окрече густом крем бојом, а подови оперу врелом водом.³⁵³ Од грађевинских радова предложено је подизање преградних зидова између великог и малог конака, изградња подрума, вешернице, казанице и дрваре, као и постављање дрвених тараба уместо високих зидова који су окруживали комплекс.³⁵⁴ Изглед конака, распоред зграда и унутрашње уређење описује Фотије Станојевић, син Аранђела Станојевића Трнског. *Конак је остао на средини свих дворишта, као што је и био. Његов положај није мењан. Улаз у парте, односно у конак, био је кроз шест мермерних колона црвенкасте боје. На тим колонама лежао је доксамт- ћошка, који се налазио на првом спрату. Поменуће колоне држале су доксамт, хол у партеру био је простран са бетоном од чистог белог мермера. Из тог хола дубовин лаким степеницама ишло се у хол на првом спрату, који је био окренут према улици у вези са поменућим доксамтом, који је био са више стаклених прозора, а чији је патос као и сам хол, био од лепих чамових дасака. На доксамту на меканим душецима на свиленим јорганима и белим јастуцима, харем је лежао некада и ваљао се по цео дан, кувао кајмакли кафу и чурио тутуњ, тј. пушио у чибукe и у нарђила, ваљао се по патосу, ваклио црнином своје веће и фарбао косу, а црвеном бојом мазао своје усне, образе и нокте и слао своје заражене погледе и пожудне погледе и осмејке своје Мустафа-паши. У партеру пак, распоред соба био је овај: при улазу у хол, лево је била велика, пространа соба, која ће бити соба мојих родитеља и моја, са миндерлуком и креветима и земљаном пећи у зиду, у виду полукруга. До те собе је соба*

³⁵⁰ Кота Куклић је Костадин Кота Пешић Куклић, зет Малог Ристе: С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014.

³⁵¹ АС, МУД-П, ф. 17, р. 214/1882.

³⁵² АС, МУД-П, ф. 17, р. 214/1882.

³⁵³ Д. Ђирић, Мустафа-агин конак, *Пиротски зборник* 3, Пирот 1971, 75.

³⁵⁴ Д. Ђирић, Мустафа-агин конак, *Пиротски зборник* 3, Пирот 1971, 75.

моје сестре Јевгеније. Позади ових соба, једним малим ходником, ишло се у хамам, који је био сав од белог мермера, истина без каде, али са три мала камена корита и тушем. С десне стране од хола, била је соба мога најстаријег брата, доброг Јованча и моје снахе добре Калијоне. До ове собе била је пространа трпезарија, до ове кујна са модерним шпоретом, донешеним из Ниша, децембра месеца 1878. године. До кујне био је ћилер тј. мала соба у којој је Солунка, са својом потсвојкињом Станом Банском, месила хлеб за своју породицу и за своје млађе у кући. Такав је био распоред просторија у партеру. А, на првој спрату, с десне стране хола је највећа соба у дому, до ње Глигоријева соба, а са леве стране хола је соба мог стрица Раше Милошевића. До Рашине собе је соба његовог колеге г. Панте Милановића, предавача пиротске гимназије. Затим је била соба у којој су становали: мој брат Станоје и Риста, мој брат од стрица, син Николе-Кола Станојевића... Солунка је била решила да ону велику собу с десне стране од хола претвори у салон за пријем гостију, а којима је наша кућа увек била препуна. И ако је Солунка нешто ћилимова била донела из Трна, ипак то све није било довољно за онако велике просторије у дому, те је, с тога, поручила ткаљама да јој хитно изаткају неколико ћилимова: шестака, седмака, јанове и миндерлуке, ћилимске јастуке за ове и један велики ћилим који ће покривати цео патос у салону. Тај ћилим носио је четрдесет ока тежине, те су ткаље ткале на смену, да би што пре биле готове са послом. Тај ћилим је био затворено црвене боје, а лево са лепим белим и црним шарима. Вредно је овде напоменути да појам о фотељи и о канабету тада у оном времену, уопште није постојао у Пироту, те су зато миндерлуци имали замене за ове.³⁵⁵ Конак је постојао све док није спаљен 1885. године у Српско-бугарском рату по наредби бугарског кнеза Александра Батенберга и министра Каравелова.³⁵⁶ Кадијин конак налазио се у дворишту окружног суда на месту некадашњег затвора,³⁵⁷ односно данас хотелске зграде Гали. Његово постојање везује се за крај XVIII односно почетак XIX века, а у његовој близини налазила се цамија.³⁵⁸ Према запису из једне од књига Јордана Тошића и Ђорђа Поповића познато

³⁵⁵ Ф. Станојевић, *Пирот и пиротске прилике*, прир. Борислава Лилић, Пирот 1996, 13.

³⁵⁶ М. Марковић, *Моје успомене Српско-бугарски рат 1885-86*, Београд 1906, 346-359.

³⁵⁷ Слобода 29.1.1972, бр. 1065, 8.

³⁵⁸ Улица Чика Јове Змаја: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 79.

је да је Кадијин конак изгорео на Божић 25. децембра 1838. године.³⁵⁹ Претпоставља се да је на истом месту обновљен или изнова подигнут нови конак јер се помиње податак да је преко 30 година у Кадијином конаку био смештен пиротски окружни суд, који је пресељен у Рабеново здање после 1885. године.³⁶⁰ Од оснивања Женске приватне гимназије па до 1912. године настава се обављала у Кадијином конаку.³⁶¹ Крајем XIX века испред Кадијиног конака, на простору који је излазио на Цариградски друм, изграђена је планска зграда предузимача Трајка Стевановића, коју је после продао држави за смештај окружног начелства.³⁶² Кајмакамов конак- турско начелство- налазило се на месту данашње зграде Хитне помоћи, на простору који је у самој вароши био на највишој надморској висини од 369,5м.³⁶³ Будући да је Феликс Каниц не помиње током боравка 1864. године, а током треће посете 1871. године овај конак назива новим, судећи по Каницу највероватније је да је конак био подигнут у међувремену.³⁶⁴ У оквиру извештавања о казнама Вилајетског суда за прекршаје помиње се да су 1865. године обијена врата одаје и да је из касе тужиоца украдено 625 гроша.³⁶⁵ Конак је био великих димензија, а налазио се у тадашњем најудаљенијем делу града, ограђен оградом. Имао је више доксата, а просторије су биле велике, простране и осунчане са пуно прозора.³⁶⁶ Приликом доласка окружног начелника- мутасерифа, испред улаза су стајала два војника резервне војске. Након Српско-бугарског рата у овај конак је смештена капетанија великог нишавског среза.³⁶⁷ У једном делу зграде конака налазило се пореско одељење за округ пиротски, које је премештено у Рабеново

³⁵⁹ К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 48.

³⁶⁰ Д. Ђирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник 4*, Пирот 1972, 223.

³⁶¹ МПП, Легат Душка Ђирића, *Историјат пиротске гимназије*, бр 12, без године

³⁶² МПП, Легат Душка Ђирића, *Историјат пиротске гимназије*, бр 12, без године

³⁶³ Ј. Ђирић, *Географија Пирота: аспект примењене географије*, Део 1, Пирот 1965,89, *Основна школа Вук Караџић 1815-1975*, Пирот 1975, 8.

³⁶⁴ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 210.

³⁶⁵ Дунав I/1865, 29. септембар, бр. 31, 2-3.

³⁶⁶ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 210.

³⁶⁷ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 218.

здање после његове изградње.³⁶⁸ Зграда турског начелства је срушена око 1920. године и на њеном месту је изграђена зграда Дома народног здравља.³⁶⁹

*

У Пироту се кроз више извора помиње постојање крчми, механа, кафана и простора где се испијала кафа, а где се није служио алкохол, али се ови објекти спомињу успутно и без конкретне локализације и описа. У Турској државној салнами се за 1872/3. годину помиње 31 кафана, а претпоставка је да су и почетком XIX века биле бројне.³⁷⁰ Кафа и дуван спадају у групу биљних култура које су у освит модерног доба проузроковале крупне промене у цивилизацијама Западне Европе и Османског царства.³⁷¹ Ове промене утицале су на организацију јавног и приватног простора, довеле су до промена социјалне, економске и политичке природе, нарочито оне у вези са приватним животом. Уживање у кафи и дувану представља уско повезану социјалну димензију, тако да је у јавни просторима њихово упражњавање најчешће било заступљено у пару.³⁷² Османска сложеница *кахве-хане* која значи *кућа у којој се пије кафа* претворена је у реч кавана или кафана.³⁷³ Дуван се од открића Америке веома брзо ширио Европом, а у Османско царство стигао је на самом почетку XVII века.³⁷⁴ Муслиманима су, због точења алкохолних пића, недвосмислено забрањене крчме и механе. До појаве кафане у исламском свету готово да није било јавне установе сличног типа која би задовољавала потребе муслиманског света за дружењем. Недостатак јавног простора такве врсте свакако је знатно допринео рапидном умножавању кафана. Кафана је по пореклу несумњиво муслиманска

³⁶⁸ Д. Ђирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник 4*, Пирот 1972, 223.

³⁶⁹ Ј. Ђирић, *Географија Пирота: аспект примењене географије*, Део 1, Пирот 1965, 89.

³⁷⁰ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 78

³⁷¹ А. Фотић, (Не)спорно уживање: појава кафе и дувана, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 262.

³⁷² А. Fotić, The introduction of coffee and tobacco to the mid-west Balkans, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 64* (1), 89–100 (2011), 90.

³⁷³ А. Фотић, (Не)спорно уживање: појава кафе и дувана, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 266.

³⁷⁴ Хроничар Ибрахим Печеви 40-их година XVII века пише о кафи и дувану: А. Фотић, (Не)спорно уживање: појава кафе и дувана, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 268.

институција, институција у којој се нису смела пити опојна пића, што је кључна разлика у односу на крчме и механе, а настала је истовремено када је у царство стигла и кафа. Кафа је конзумирана и у приватним просторима, али је суштина испијања кафе свој врхунац достигала када би се то чинило у друштву, тј. у кафанама. Путописци те просторе описују као удобне, опремљене клупама које окружују просторију, прекривене ћилимовима и јастуцима на којима су посетиоци седели у турском седу.³⁷⁵ Оне су представљале главно одредиште окупљања мушког света и самим тим центре њихове социјалне активности, док су се у њима окупљали људи из свих социјалних, културних и економских сталежа.³⁷⁶ Оне су представљале извориште информација и места где се слободно расправљало о политици и свим актуелним друштвеним темама. Осим тога, биле су места забаве и друштвених игара. Свирка и игра је била присутна у многим, различите врсте представа, као и коцка.³⁷⁷ И након одласка Турака са ових простора, кафане су у наведеном смислу речи задржале своју популарност и наставиле да имају водећу улогу у друштвеном животу становништва.³⁷⁸

Мензулана

Мензулане су имале улогу поште у Османском царству, а њихова форма наликовала је хановима. У близини хана код Цареве цамије налазила се мензулана за преноћиште путника и мењање коња, окружена ниским кућама, на чијем је месту 1883. године изграђено Рабеново здање.³⁷⁹

³⁷⁵ В. Jezernik, *Wild Europe: the Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004, 154-155.

³⁷⁶ В. Јовановић, *Сјај и беда варошког живота*, Београд 2017, 72; А. Фотић, (Не)спорно уживање: појава кафе и дувана, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 273.

³⁷⁷ А. Фотић, (Не)спорно уживање: појава кафе и дувана, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 283-284.

³⁷⁸ В. Jezernik, *Wild Europe: the Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004, 151.

³⁷⁹ Д Ђирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник 4*, Пирот 1972, 219; В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 18.

Имарети

Имарети су јавне кухиње које су представљале хуманитарне објекте где се прехрањивала сиротиња. Имарет на арапском значи зграда, али се код Османлија од XIV века односи на зграду са посебном наменом, јавну добротворну кухињу у којој су сиромаси, путници, ученици и вакуфски службеници бесплатно добијали храну.³⁸⁰ Постојање самосталног објекта у Пироту који се назива имаретом не може се пронаћи у изворима, али се помиње бесплатно дељење хране. Луј Жеден Турчин наводи: *Одатле дођосмо за два дана од реке Ишаве, која је у подножју пријатне вароши Иша, који Турци зову Ниш, и видесмо потом велике паланке Јагодину, Шаркој, Куручешме и Драгоман, од којих су прве две значајне по начину и дивоти градње њихових џамија и каравансараја, који су краљевска дела и достојна несумњивог уважења. У њима се сваког дана чине милостиње, нарочито путницима са којима сам често био приморан да узем, као поклон, два хлеба и чорбу која је направљена, на њихов начин, са пиринчом и месом: то се нуди путницима који долазе да би се освежили. Ни великаши се не усуђују да то одбију и једући треба да се сете душе добротворца који је основао задужбину...*³⁸¹ Ово сведочење потврђује да је институција имарета била у функцији кроз неке друге вакуфске објекте и да је храна дељена и без посебне зграде која би имала искључиво ту намену. Овакав систем је изгледа функционисао у Пироту и док се не појави нови податак који би сведочио о постојању засебног објекта остаје се при мишљењу да је храна бесплатно дељена у џамијама и каравансарајима.

³⁸⁰ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 110.

³⁸¹ Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима Француских савременика XVI- XVII век*, Београ 1961, 184.

Хамами

Вода у исламу има велики значај.³⁸² Чистоћа је део вере, Аллах је чист и захтева чистоћу. Често је наводио: *Чистите се јер је ислам чист; Чистите се и улепшавајте јер је ислам чистота*. Хадис говори да током абдестног чишћења када верник пере своје лице – сваки грех који је он починио својим очима бива задњом капљицом воде сабран с његовог лица; када пере своје руке грех који су оне починиле бива избрисан, а кад пере своја стопала, грех којем су она ходила бива сабран, чиме он буде очишћен од својих греха. Вода се користи свуда и у свакој прилици, од пића, абдеста и припреме умрлог за његове последње путовање, до украшавања вртова и освежавања простора муслиманског урбаног живота. Без воде муслиман не би могао практиковати своју веру. Он воду користи да би извршио обредно чишћење, купање или узимање абдеста, што је услов за његово ступање у намаз, пре узимања Кур'ана у руке и његовог учења или при извршавању обреда хаца. Толико широка и учестала употреба воде довела је до тога да она постане један од основних симбола ислама. Премда су религијски прописи ислама налагали ритуално праће и одлазак у јавно купатило- хамам, он је имао посебан значај за муслимане. У свакодневном животу Османлија јавна купатила имала су велику улогу.³⁸³ Свако значајније муслиманско насеље морало је на свом простору имати барем један хамам.³⁸⁴ Хамами су постали саставни део архитектуре градова под османском влашћу и

³⁸² Наводимо неколико кур'анских ајета који дословно потврђују нарочит значај воде у исламу: Зар не видиш да Аллах спушта с неба кишу па је у изворе у земљи разводи, а онда помоћу ње разнобојно биље изводи... (Ез-Зумер, 21); Ми с неба с мером кишу спуштамо, и у земљи је задржавамо – а кадри смо да је и одведемо – и помоћу ње баште за вас подижемо од палми и лозе винове – у њима много воћа имате, и ви га једете... (Ел-Му'минун, 18-19); Ми по њој стварамо баште, палмике и винограде – и чинимо да из ње извори извиру. (Ја'син, 34); Ми шаљемо ветрове да оплођују, а из неба спуштамо кишу да имате шта пити – ви тиме не можете располагати. (Ел-Хиџр, 22); Он је Земљу равном учинио и на њој непомичне планине и реке створио и од сваког плода по пар, мушко и женско, дао; Он дан застире ноћу. То су доиста докази људима који размишљају. (Ер-Рад, 3); И један од доказа Његових је то што вам показује муњу, да се побојите и понадате, и то што спушта с неба кишу и оживљава њоме земљу после мртвила њезина; то су, заиста, поуке за људе који разумеју. (Ер-Рум, 24); У Кур'ану се на воду, посебно у облику кише, гледа као на неизмерну милост Божију. О њој се говори као о супстанци живота, из које је Аллах, ц.ш., све живо створио (Ел-Енбија', 30), из које се стварају људи и чини да су род. (Ел-Фуркан, 54)

³⁸³ К. Ото-Дорн, *Исламска уметност*, Нови Сад 1971, 197.

³⁸⁴ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 40; Упор: Д. Амедовски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку, Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 411.

представљали су грађевине профаног, јавног карактера грађене под утицајем религије и обичаја. Као и већина верских објеката подизани су из вакуфа, али нису увек улазили у комплекс јавних грађевина једног задужбинара већ су се налазили у његовој близини. Хамами су после џамија били први јавни објекти који су подизани у новоосвојеним територијама, како због верских тако и због хигијенских потреба становништва. Купање је верска обавеза, а верни не смеју обавити молитву нечисти и препоручено је да се окупају бар једном недељно.³⁸⁵ Вакуфска управа је обично издавала амам под закуп, а од закупнине се грађевина одржавала. У амаму се могао купати свако уз скромну цену тако да су и хришћани редовно одлазили у хамаме.³⁸⁶ Представљали су важну тачку социјалног окупљања, као и места у којима су се вршила ритуална купања муслимана. Осим муслимана, за ритуално купање хамаме су користили и Јевреји уколико нису имали микве. Оно што је значајно и у јудаизму и у исламу јесте да вода која се користи буде жива тј. текућа и углавном је сакупљана кишница и снег. Као јавни простор и место сусрета хамам је имао посебну важност у социјалном животу женске популације, будући да је то једно од малобројних јавних места за окупљање и разговор где мушкарцима приступ није дозвољен.³⁸⁷ Значај одласка у хамам можемо пронаћи у литерарним примерима код Стевана Сремца и Боре Станковића. У приповеци/роману Стевана Сремца Зона Замфирова, на неколико места се помиње одлазак у амам. Радња се конкретно одвија у Нишу, али се свакодневни живот у Пироту вероватно одвијао по идентичном моделу. Стеван Сремац је био професор Пиротске гимназије од 1881. до 1883. године тако да је инспирацију за своја дела и ликове могао такође пронаћи и у овом граду будући да је роман написао 1906. године. Тетка Доке која свог сестрића жели да ожени ћерком чорбације Хаџи Замфира наговара младожењину мајку да иду у амам како би виделе Зону Замфирову. *Ама с мен у амам да искочиш, да сеуриш и да видиш једну убавињу и лепотију оди девојчики. Мори, у нашине сараје, па би искочиле и там помеђу три тесте Ђурђијанке и Стамболијке потакве: искочиле би и там најлепе и најубаве!*³⁸⁸ Она јој

³⁸⁵ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 40.

³⁸⁶ А. Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 65.

³⁸⁷ S. Faroghī, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009, 141; 199.

³⁸⁸ С. Сремац, *Зона Замфирова*, Београд 2003, 37.

одговара да ће отићи једном, на шта Доке наставља: *Ете тој Зоне Чорбаџијско да видиш сал! Ја ћу си разберем кад ће Аџиско у амам, па да си одемо ти и ја; а ја ћу платим амам и за мен и за теб- сал оној Зоне Аџијско да видиш и ти да сеириш, па... ако што неси мушко...*³⁸⁹ Овај одељак говори о амаму као месту за разгледање евентуалних будућих снаја, као и о томе да је постојао неки устаљени ред одласка у амам тако да се могло сазнати када можете отићи на то место како бисте видели жељену особу. То је место где су се жене посматрале, анализирале и коментарисале. Такође, јасно је да се амам плаћа и да цена није значајна будући да Доке нуди Јевди да она сноси трошкове одласка у амам како би била сигурна да ће она поћи.³⁹⁰ Други пут се амам помиње као место где младожења, по старом обичају, одлази на своје момачко-бећарско вече.³⁹¹ У овом пасажу је акценат на коришћењу амама као важног места у коме се одиграва обичај који је значајан за животни циклус једног младића који се припрема за женидбу. Амам се у овом роману последњи пут помиње када је Зоне након што је обрукана јер је по чаршији кружила прича да је побегуља, заједно са многобројном женском родбином кренула у амам како би свет видео да никуда није побегла и да живи код родитеља и упражњава своје свакодневне ритуале. Поворка је одабрала да једним улицама оде до амама, а да се кроз друге врати како би је што већи број мештана видео. Коментари занатлија који су је угледали јесу да ли се девојке воде у амам пре или после свадбе апропо тога да је побегла, на шта Миче Шебинче кубеџија одговара: *Пред свадбу, ја толко си знам и пантим. У наши варош тај си је адет.*³⁹² Коментари чаршије поново упућују на важност одласка у амам у животном циклусу једне девојке која треба да постане жена. Из претходног примера закључујемо да се у амам одлази пред свадбу како би се извршило својеврсно ритуално и хигијенско прање у случају оба пола. Детаљнији опис одласка и боравка у амаму пружа нам Бора Станковић у свом делу *Нечиста крв*.³⁹³ Он у овом делу, које је у српској књижевности изузетно значајно због реалистично представљеног положаја жене у

³⁸⁹ С. Сремац, *Зона Замфирова*, Београд 2003, 37.

³⁹⁰ Цене у амамима нису биле тачно утврђене. Сматра се да су биле скромне и да су посетиоци сами одређивали цену давајући колико имају или сматрају да је потребно. Било је случајева да добротвор одреди да се сиромашни могу бесплатно купати или да им се даје помоћ како би се могли окупати у јавном купатилу: М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 40.

³⁹¹ С. Сремац, *Зона Замфирова*, Београд 2003, 147.

³⁹² С. Сремац, *Зона Замфирова*, Београд 2003, 155.

³⁹³ Б. Станковић, *Нечиста крв*, Београд 2003, 138-152.

патријархалном друштву крајем XIX и почетком XX века, дочарава како и сам изглед објекта тако и атмосферу која у њему влада током купања једне младе пред свадбу. Радња се одвија у родном месту писца- Врању, али је претпоставка да су хамама у градовима сличног ранга имали идентичну форму и функцију. Информације које Станковић пружа јесте да је обичај да се у суботу уочи свадбе млада заједно са девојкама и младим женама искупа у хамаму и спреми за сутрашњи дан венчања. Наводи да је иначе субота била дан када су жене одлазиле на купање што би вероватно значило да су хамам користиле и жене друге вере, као и мушкарци и да је овај хамам био мањих размера. За овај посебан дан у животу једне девојке хамам је био закупљен, а слушкиње су већ раније тог дана до објекта допремиле ђаконије којима ће се купачице служити. Значај овог дана описан је и кроз занимљиво занимање једне жене, баба Симке, која је по професији била професионална *трљачица*. Она је била удата за Турчина, затим је служила по харемима, а када је остарила вратила се у свој град и од тада она сваку удавачу у хамаму купа и *трља*. Осим тога што је купала младе девојке пред удају, она их је уједно и обучавала како да се понашају у браку, а веровало се и да је познавала мађије. Постојање оваквог заната говори о значају чина који је претходио самом венчању, одласку у амам, ритуалном купању младе и чашћењу других младих девојака и жена храном и пићем, као и даривање пешкирима, кошуљама и чарапама. Станковић посвећено описује одлазак до амама као ефемеран део читавог процеса. Поново, као и у случају Зоне Замфирове, било је важно да се девојка која одлази на купање погледа пролазећи кроз сокаке. Хамам описује као округло, начињен од старог камена, при дну мемљив и влажан. Високо, испод самог крова су прозори са решетком, како објашњава да се из чаршије унутра не би могло гледати. Кров полагао, широк и сав црн. Једино у средини горе, где су била стакла кроз која је у хамам долазила светлост, видео се креч и малтер. Око хамама била је вода, највише код хамамске чесме из које се хамам водом пуни, а у близини хамама налазила се *Циганска* махала. Унутар хамама описује две просторије, у првој од улаза је у централном делу био душек, а около миндерлуци са асурама. Ова просторија намењена је за свлачење и одлагање ствари. Следећа просторија је хамам пун паре и влаге који на средини има тершену- мермерни уздигнути део, плочу где се тело испари коју окружују курне- преграде у које се након боравка у централном делу одлази. Помиње како у курнама вода са чесама пада у

четвртаста мраморна корита и како су курне мрачне, осветљене само једним кандилом и понеке одвојене застором.³⁹⁴ Између две наведене просторије су двоја врата. Након купања, девојке су се вратиле у прву просторију и ту су пиле ракију, јеле воће, пите и колаче. Хамама настављају традицију римских и византијских терми, али се од њих битно разликују. Простор за знојење у турским амамима је карактеристичан, а по исламским прописима само је текућа вода могла да очисти тело тако да у амамима нема када и базена.³⁹⁵ У урбанистичком погледу, монументални амами су представљали важне акценте, док су они мањих димензија били уклопљени у сплет кућа и дућана да су се познавали само по улазу.³⁹⁶ Постојали су и двојни хамама (чифте амами) са свим просторијама одвојеним за мушкарце и жене, док су се у обичним амамима жене купале у одређене сате и дане.³⁹⁷ Архитектура амама представља решење које порекло води од Селџука из XI и XII века. Зидани су као поткуполне грађевине- у основи квадратни наткривене куполом. Обично су зидани дебелим зидовима од камена и опеке. Спољашњост није декорисана, осим портика који је био носилац богате декорације. Код амама већих димензија основа је разуђенија, а из основног облика паралелопипеда издвајају се куполе и сводови различитих распона. Амам на својој фасади није имао прозорске отворе, већ је светлост допирала кроз тањирасте застакљене отворе на куполи.³⁹⁸ Принцип по коме амам функционише јесте постепено навикавање на све вишу температуру, тако да долази до парења и знојења тела, након чега се температура смањује и тело препушта одмору. Из тог разлога је и унутрашњи распоред имао устаљену схему

³⁹⁴ Наводи да Софка одлази у своју курну, истичући да је она најрепрезентативнијег изгледа са два кандила и црвеним застором за разлику од других које су биле мрачније и отворене. Да ли се под својом подразумева да она заиста има своје устаљено место у хамаму као важан члан друштва и потомак некада богате породице, или је та курна намењена удавачама па је у том тренутку она била њена до краја није јасно: Б. Станковић, *Нечиста крв*, Београд 2003, 144.

³⁹⁵ Каде и базени су својствени миквама које су користили Јевреји јер њихово ритуално прање подразумева и потапање целог тела у воду; Амам, ЕЛУ, I, 62; Ц. Челић, Утицај Турака на материјалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије 8*, Загреб 1971, 405; М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 40; Н. Minetti, *Osmanische provinzielle Baukunst auf dem Balkan*, Hanover 1923, 26; U. Vogt-Göknil, *Osmanische Türkei*, München 1967, 173; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII века*, Београд 1962, 200.

³⁹⁶ Х. Реџић, *Исламска умјетност*, Београд 1967, 18; U. Vogt-Göknil, *Osmanische Türkei*, München 1967, 175.

³⁹⁷ М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 40; Ц. Челић, Утицај Турака на материјалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије 8*, Загреб 1971, 405; U. Vogt-Göknil, *Osmanische Türkei*, München 1967, 175; К. Ото-Дорн, *Исламска уметност*, Нови Сад 1971, 197.

³⁹⁸ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 111.

редоследа просторија: одаја за свлачење и одмор (шадрван/џамкен) аподитеријум античких купатила, умерено загрејани простор (капалук/суклук) тепидаријум и на крају просторија за купање и знојење (халват/харара) калдаријум.³⁹⁹ Овакав распоред утврђен је још од најстаријих хамама.⁴⁰⁰ У средишту прве просторије која је обично била највећих димензија и покривена куполом, налазио се водоскок који су уз зидове окруживале камене клупе за свлачење. Друга просторија била је нешто мања и у њој се најкраће боравило, а служила је за привикавање на вишу температуру. Трећа просторија јесте и она најважнија са квалитетније обрађеним унутрашњим простором, обично октагоналног облика основе и покривен куполом. Под је био пополочан мермером, а на зидовима и куполи су могли да се нађу мозаици. На средини се налазио водоскок, а на зидовима чесме са топлом водом између којих су биле камене клупе. Под је загреван уређајима смештеним испод пода, системом хипокауста. У зидовима су биле нише које су служиле за презнојавање. Простори за ложење (ћулхан) и за загревање воде (хазна) налазили су се уз ову просторију. Топла вода из казана спроведена је до свих чесама у главној просторији, а топао ваздух кроз канале загревао је подове.⁴⁰¹

Постојање хамама у Пироту забележено је у попису вакуфа пиротског кадилука у оквиру Царског дефтера 1530. године, Софијском дефтеру 1544. године као и пописа вакуфа у оквиру Софијског санцака из 1570/71 године.⁴⁰² Овај хамам се налазио на простору између старе школе на Пазару и данашње Цекићеве куће, а прекопута старог турског начелства, данашње зграде Хитне помоћи- у некадашњој Халил- беговој махали, кварту око данашње

³⁹⁹ К. Ото-Дорн, *Исламска уметност*, Нови Сад 1971, 197

⁴⁰⁰ У доба Омајада коришћен је идентичан распоред просторија: Џ. Челић, Утицај Турака на материјалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије 8*, Загреб 1971, 405; U. Vogt- Göknil, *Osmanische Türkei*, München 1967, 173; К. Ото-Дорн, *Исламска уметност*, Нови Сад 1971, 197; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII века*, Београд 1962, 200.

⁴⁰¹ Џ. Челић, Утицај Турака на материјалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије 8*, Загреб 1971, 405; U. Vogt- Göknil, *Osmanische Türkei*, München 1967, 173; К. Ото-Дорн, *Исламска уметност*, Нови Сад 1971, 197; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII века*, Београд 1962, 200.

⁴⁰² Т. Катић, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник 32/33*, Пирот 2007/2008, 58; О. Зиројевић, Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683), Београд 1970, 187; Д. Амедовски, С. Катић, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014, 10.

улице Вука Караџића.⁴⁰³ Рејнолд Лубенау, који је као апотекар у посланству Рудолфа II, кренуо на путовање из Беча ка Цариграду, наводи следеће: *испред града, иза једне стене, избија велики извор; око града тече једна вода која тера точак на коме су около ведрице, оне црпу воду и сипају је у корито и тако се вода спроводи до хамама.*⁴⁰⁴ Евлија Челебија наводи да град има два мала хамама.⁴⁰⁵ Кикле пак наводи постојање само једног хамама две године пре Челебије.⁴⁰⁶ Велики коначи су у склопу својих комплекса имали и своја приватна купатила која су највише коришћена од стране женских укућана.⁴⁰⁷ Сачуван репрезентативни пример јесте у конаку Кнегиње Љубице у Београду који сведочи о пракси да се уз женску собу подиже амам или амамџик.⁴⁰⁸ Подизање приватног амама у оквиру дома представљао је луксуз и препознатљив знак личног богатства и угледа који су одликовали моћ и достојанство у османском друштву.⁴⁰⁹ Такав је случај и са хамамом на плацу Мустафа-агиног конака, у некадашњој Јеврејској махали, који и данас постоји и налази се иза данашње кафане Србија са излазом на Јеврејску улицу. Овај хамам снабдевао се водом из бунара који се налазио у непосредној близини, у дворишту некадашњег Мустафа-агиног конака, касније дома Аранђела Станојевића Трнског где је вода такође била и загревана.⁴¹⁰ Фотије Станојевић бележи да се из приземља конака малим ходником ишло у хамам који је био сав од белог мермера, без каде са три мала камена корита и тушем.⁴¹¹ Ово купатило се састојало из више просторија. Прва просторија северно од централне просторије вероватно је била коришћена као простор за одлагање ствари. Северни зид био је у угловима утврђен са по два стуба, највероватније дрвена с обзиром на то да су приликом чишћења овог зида пронађене две камене стопе.⁴¹² Западно уз ову просторију је још једна просторија која је имала такође улогу гардеробера. На истом зиду са спољне стране уграђена је ниша у облику лавабоа у коју се уливала вода за

⁴⁰³ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 67.

⁴⁰⁴ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 15.

⁴⁰⁵ Е. Челебија, *Путопис-Одломци о Југословенским земљама I*, Сарајево 1954, 67.

⁴⁰⁶ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994, 22.

⁴⁰⁷ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 112.

⁴⁰⁸ Д. Ђурић Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, 112.

⁴⁰⁹ Д. Ванушић, *Конак Кнегиње Љубице*, Београд 2012, 29.

⁴¹⁰ Ф. А. Станојевић, *Пирот и пиротске прилике*, прир. Борислава Лилић, Пирот 1996, 12.

⁴¹¹ Ф. А. Станојевић, *Пирот и пиротске прилике*, прир. Борислава Лилић, Пирот 1996, 13.

⁴¹² С. Велкова, М. Панајотовић, И. Цветковић, Т. Чершков, *Купатило у Јеврејској махали у Пироту, Стубови баштине 2*, Зборник Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ниш 2016, 25.

потребе резервоара унутар купатила. Кроз зидове купатила је спроведен систем канала зидног грејања, као и резервоар за воду док систем подног грејања представља класични систем са хипокаустима и састоји се од опеком озиданих стубића постављених на одређеном размаку.⁴¹³ Купатило је покривено куполом од опеке, која је садржала седам кружних отвора који су били застакљени и служили као осветљење. На северозападној фасади налази се засведени отвор за улазна врата, као и два засведена отвора за прозоре. Испод куполног крова је профилисан венац испод кога је била постављена греда чије је лице било обложено керамичким елементима. До купатила се стизало калдрмисаном стазом, а уз северозападни угао хамама са спољне стране откривен је систем канализације са керамичким цевима за одвод отпадних вода. Прљави вода је преко укопаних земљаних цеви спровођена у речне токове у близини, а приликом постављања водоводне мреже у Јеврејској улици 1964. године на дубини од 1,30м пронађене су управо земљане цеви старог водовода који се пружао дужином целе улице.⁴¹⁴ Истом приликом паралелно са цевима откопан је и дебео зид од бигра, а на саставу Улица Војводе Степе и Јеврејске пронађени су остаци свода моста.⁴¹⁵ Турци су системом земљаних цеви спровели воду кроз главне улице у Пироту, помоћу којих су се водом напајала купатила, шадрвани и велики број чесама. Такође су копали и велики број бунара, тако да је скоро свако турско двориште имало свој бунар.⁴¹⁶ Приликом истраживања које је спровео Завод за заштиту споменика културе у Нишу 2016. године, око неких делова зидова са унутрашње стране откривени су слојеви који указују на велики пожар.⁴¹⁷ Претпоставља се да је хамам делимично страдао у пожару 1885. године за време Српско- бугарског рата када је изгорео и сам конак. Његови остаци били су препуштени пропадању тако да је данас хамам у веома лошем стању.

У Јеврејској махали, у Вуковарској улици постојало је још једно купатило сличног распореда и пропорција. Према фотографији из 1986. године на којој се виде остаци

⁴¹³ С. Велкова, М. Панајотовић, И. Цветковић, Т. Чершков, Купатило у Јеврејској махали у Пироту, *Стубови баштине 2*, Зборник Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ниш 2016, 25.

⁴¹⁴ Ј. Ћирић, *Географија Пирота*, Пирот 1965, 84.

⁴¹⁵ Ј. Ћирић, *Географија Пирота*, Пирот 1965, 84.

⁴¹⁶ С. Велкова, М. Панајотовић, *Путописци о Пироту и пиротском крају*, Пирот 2012.

⁴¹⁷ С. Велкова, М. Панајотовић, И. Цветковић, Т. Чершков, Купатило у Јеврејској махали у Пироту, *Стубови баштине 2*, Зборник Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ниш 2016, 25.

купатила претпоставља се је да је оно срушено након тога, последње деценије прошлог века. Темелји овог купатила били су од ломљеног камена, а било је прекривено куполом са осам отвора кроз које је пролазила светлост. Купола је била прекривена ћерамидом, док је испод крова био венац од испуштених опека. На рушевинама испред грађевине могле су се уочити земљане цеви које су вероватно биле повезане на систем који је ишао кроз Јеврејску улицу. Није познато коме је ово купатило припадало.⁴¹⁸

Чесме

На улазу у Тијабару богати Турчин Агуш подигао је чесму Агушева чесма (Гушевица), а чесму до текије крај Цареве џамије подигао је неки богати дервиш.⁴¹⁹ Велики шедрван налазио се у центру данашњег Пирота, у близини конака Мустафа Аге.⁴²⁰ Душан Ћирић наводи да је: *У улици Маршала Тита (Српских владара) број 14 била је џамија, а на улици чесма.*⁴²¹

Махале су по правилу имале неколико јавних чесми и бунара. Из њих су се становници снабдевали водом за пиће, а поред тога оне су служиле и за прање рубља.⁴²² Мита Ракић након ослобођења наводи да: *у вароши има неколико чесама, које, као и свуда пресушују откако Турци одоше. Они су религиозно поштовали воду и подизали чесме; највећи је севан подићи чесму која ће остати да служи и након смрти. Иначе, у Пироту има много бунара, који нису само у авлијама, као у Шапцу, него на сокаку испред дућана. Место сантрача, имају с аршина висок просечен камен, који није ничим покривен; на бунару нема*

⁴¹⁸ С. Велкова, М- Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 70.

⁴¹⁹ Б. Лилић, Урбани садржаји југоисточне Србије до ослобођења од Турака 1878. године, *Просторно планирање у Југоисточној Европи*, Београд 2011, 424.

⁴²⁰ Д. Ћирић, *Белешке о Пироту*, рукопис, Музеј Понишавља у Пироту.

⁴²¹ Д. Ћирић, Мустафа-агин конак- До Аранђела Станојевића витеза трнског, *Пиротски зборник* 3, Пирот 1971, 73

⁴²² Д. Горгиев, Мухацир махала у Скопљу крајем XIX века, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 498.

ни точка, ни кове, него коме треба вода, он дође са котлићем и ужетом па спусти га, и зайти.⁴²³

Чаршија

Пирот се налази на изразито значајној комуникативној линији дијагоналног пута који води од Истанбула у Средњу Европу. Он се кроз векове развијао пре свега као трговачка варош. Главни део града била је чаршија која се обично састојала од једне улице дуж које су се низали дућани са ћепенцима од дасака.⁴²⁴ Чаршија је представљала пословни део вароши у коме су се претежно налазиле трговачке и занатске радње, неколико механа, понека мезулана или хан.⁴²⁵ Чаршија и пазариште- трг- представљали су пар заснован на јаким економским интересима. Пазариште је било простор окупљања највећег броја људи, потенцијалних купаца, а дућанске локације на њему највредније.⁴²⁶ Управо на том контактном простору налазила се не само пословна жижа чаршије већ и социјално језгро вароши.⁴²⁷ Од четврте деценије- Устава из 1839. и Еснафске уредбе из 1847. године па све до краја XIX века развој чаршије је у успону, али и у постепеном сакупљању оног набоја који ће је променити у градски центар. Што је чаршија бивала економски јача и друштвено значајнија, то је и њена неотпорност према новим облицима живота, који носе капиталистичко уређење и европски културни утицај постајала већа.⁴²⁸ Реч чаршија је персијског порекла, а у Србију је стигла преко Турске, настала од *Чехар су* или *чарсу*.⁴²⁹ Значење речи тумачи се и као чар су што се преводи као четири тока, четири стране, или у слободном преводу место окупљања са четири стране света.⁴³⁰ Овакав епитет су могла

⁴²³ М. Ракић, *Из Нове Србије*, Лесковац 1987, 185.

⁴²⁴ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 46.

⁴²⁵ В. Мацура, *Чаршија и градски центар*, Ниш-Крагујевац 1984, 7.

⁴²⁶ Т. Поповић, Структура турског града-чаршија и махале, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, Историјски институт САН, Зборник радова, књига 14, Београд 1997, 81.

⁴²⁷ В. Мацура, *Чаршија и градски центар*, Ниш-Крагујевац 1984, 8.

⁴²⁸ В. Мацура, *Чаршија и градски центар*, Ниш-Крагујевац 1984, 10.

⁴²⁹ В. Карацић, *Српски рјечник 1818*, Београд 1987, 895; М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1954, 185; А. Шкаљић, *Турцизми у српско-хрватском хрватско-српском језику*, Сарајево 1973, 165.

⁴³⁰ Џ. Челић, Чаршија- четири тока скретања природе и човека, *Архитектура Урбанизам бр 64-65*, Београд 1973, 63.

носити језгра великих шехера Царевине, али пошто се статус чаршије није додељивао као што је то био случај са статусом града, временом су га усвојила сва насеља Србије да би се њиме обележила пословна средишта.⁴³¹ Чаршија није означавала само просторни део вароши већ је истовремено представљала и социјалну категорију. Основни облик удруживања мајстора током читавог XIX века били су еснафи.⁴³² Они мајстори који су пословали у чаршији представљали су такође посебну друштвену заједницу имајући понекад и свог чаршијског кнеза.⁴³³

Упоредо са занатством по градовима се развила и врло жива трговина. Изузетно су се развили они градови који су се налазили на важним саобраћајницама између великих произвођачких области или су били важна сабирна средишта аграрних и сточарских производа (жито, восак, вуна, кожа, крзно, стока, сир). Током првих деценија XIX века највећи део српског становништва градских насеља чинили су досељеници из унутрашњости који су се у новој средини бавили трговином или занатима. Борба за егзистенцијални опстанак, а потом тежња за пословним напретком чинили су окосницу њиховог свакодневног живота.⁴³⁴ Стога је број самачких домаћинстава достигао, а понекада и премашивао половину укупног броја домаћинстава у градским насељима.⁴³⁵ За разлику од аграрних средина у којима је формирање породичног домаћинства представљало неопходну основу економског опстанка, у условима градског начина привређивања било је обрнуто- за заснивање породице било је неопходно обезбедити материјалну подлогу. Томе је доприносила и различита улога жене у домаћинству јер је на селу она имала активну економску улогу, док је у условима градског начина привређивања најчешће бивала издржавано лице.⁴³⁶

⁴³¹ В. Мацура, *Чаршија и градски центар*, Ниш-Крагујевац 1984, 19.

⁴³² Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији I*, Београд 1954, 5.

⁴³³ У једном писму се помиње кнез Васа који је 1819. године побунио крагујевачку чаршију против управе једног књажевог чиновника: Р. Марковић, *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, Крагујевац 1935, 64.

⁴³⁴ А. Вулетић, *Пословни и стамбени простор у градским срединама Србије средином XIX века- преплитање и раздвајање, Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 441.

⁴³⁵ А. Вулетић, *Породица у Србији средином XIX века- преплитање и раздвајање, Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2002, 115-123.

⁴³⁶ Више у: Б. Катић, *Становништво Ваљево 1862. године у: Ваљево: Постанак и успон градског средишта*, Ваљево 1994, 267; А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, 79-80.

За разлику од занатских, трговачке радње су опстајале у варошком центру. Описујући београдску чаршију Пирх је забележио да се она састојала од ниских, дрвених дућана са крововима од шиндре, напред јако испалим. Ретко се виђа над кровом још један мали низак спрат.⁴³⁷ Спрат над дућаном који је у време Пирхове посете Београду још увек био реткост, убрзо је постао неизбежан елемент приликом изградње нових кућа. У њиховом приземном делу се и даље налазио пословни простор док је спратни имао стамбену намену. *Српски, грчки, турски трговци седе у дућанима један до другог: ту видите лепе енглеске и турске штофове, еспап сваке врсте, све то укусно распростраото и поређано. Поред трговаца у таквим истим дућанима раде занталије, било унутра у дућану или на јако испалом ћепенку. Фурунција, тиљар, продавац печеног меса и рибе изнели су њихове еспапе на ћепенак и справљају, у отвореном простору иза тога, друго, тазе. Само кафеџија и берберин раде у затвореном простору... У њиховим је дућанима човек као у каквој соби...*⁴³⁸

За трговце и занатлије на почетку каријере пословни простор имао је примат над стамбеним, а производња стамбеног простора била је немогућа без пословног успеха. У следећој фази, у којој су се стекли услови за креирање стамбеног простора, најчешће се тежило његовом обједињавању са пословним простором. У таквим околностима њихово раздвајање чешће је било диктирано лимитираношћу материјалних средстава, него личним жељама. Пословни успех доприносио је тежњи за раздвајањем ова два простора и њиховом све већем удаљавању и формирању елитних стамбених зона.

Структура вароши није познавала ортогоналну шему улица које се секу под правим углом, већ су улице кривудале око приватних имања, дијагонално и без правила, сужавајући се и проширујући у зависности од постојећег распореда објеката и башта, завршавајући најчешће као ћорсокаци.⁴³⁹ Свака породица имала је своју кућу у засебном дворишту и нису постојале веће зграде у којима би становало по више породица.⁴⁴⁰

⁴³⁷ О. Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899, 34.

⁴³⁸ О. Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899, 31.

⁴³⁹ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт- Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд 2017, 47.

⁴⁴⁰ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 46.

Сликовни материјали о варошима Србије често носе једну упечатљиву форму- већи празан простор у средишту вароши, на раскршћу главних улица, онај простор који се назива пијаца, трг или пазариште (персијски језик).⁴⁴¹

Сахат-кула

Сахат-кула је архитектонска карактеристика европских градова који су били под турском влашћу и представља варијанту западноевропских градских звоника. Грађене су у периоду од XVI до почетка XIX века. Сахат-куле су углавном високе и витке грађевине, углавном четвороугаоне основе зидане каменом и наткривене шаторастим кровом са великим сатом на врху који је могао имати једно или више лица.⁴⁴² Грађене су најчешће у близини исламских верских објеката будући да су служиле за потребе обавештавања верника о времену верских обреда. Комплекс који би чинио околину куле био је састављен од џамија, хамама, шадрвана, чесама, образовних објеката и дућана и чинио би центар развијене урбане средине. У Пироту је постојала сахат-кула, али није познато ко ју је и када подигао. Према наводима Мирка Живановића подигао ју је добротвор спахија Муталиш, звани Кожушко, од новца који је нашао на својој њиви код села Велики Јовановац.⁴⁴³ Први путописац који је помиње јесте Феликс Каниц 1864. године који описујући Пазар међу објектима које је видео набраја и сахат-кулу.⁴⁴⁴ Лудвиг Куба је на једном акварелу забележио чаршију у Пироту 1896. године и на њему доминира сахат-кула. Такође, на фотографији француског војног фоторепортера из истог периода доминира кула коју окружују приземне зграде и у првом реду бројна упрегнута кола натоварена дрвима. Већ на разгледницама од 1900. године куле више нема. Претпоставља се да је била веома оштећена у Српско-бугарском рату 1885, а да је након тога камен био коришћен за градњу нових зграда. Она се дакле налазила у самом центру, у

⁴⁴¹ Мацура наглашава да постоји разлика између пијаце и вашаришта, панађуришта: В. Мацура, *Чаршија и градски центар*, Ниш-Крагујевац 1984, 145 и 247.

⁴⁴² Х. Крешевљаковић, Сахат-куле у Босни и Херцеговини, *Наше старине* 4, Сарајево 1957, 17-32.

⁴⁴³ М. Живановић, *Нишавање*, Пирот 1933, 48.

⁴⁴⁴ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987, 208.

близини Цареве цамије.⁴⁴⁵ Сат се налазио на врху озидане куле.⁴⁴⁶ Сахат- кула је имала квадратну основу која се смањивала како је кула ишла у висину. Душко Ћирић сматра да је била озидана од тесаног камена са орнаментима и да је имала висину од 8 до 10 метара.⁴⁴⁷ Испод крова било је звоно повезано са сатом на једној страни. На страницама је имала отворе у облику пушкарница, а до звона су водиле вероватно дрвене степенице. Претпоставка је да је сат откуцавао на сваких сат времена, не чешће од тога, а звоно се чуло и до два сата хода у даљину.⁴⁴⁸ Свака сахат-кула имала је свог службеника који је водио бригу о сату и кули и који је обично у њој био смештен.⁴⁴⁹ У оквиру јавног огласа о продаји имања задужених пироћанаца 1881. године, помиње се непокретно имање масе Сулејмана Смаиловића и наводи се да је *имао један дућан у вароши, код Куле.*⁴⁵⁰ Сахат кула помиње се и као одредница у допису Начелства округа пиротског- Министру унутрашњих дела. Наводи се да је потребно да се све пијаце, а нарочито велика код Сат-куле калдрмише ради одржавања хигијене.⁴⁵¹

*

Пирот се од тренутка када је постао саставни део Османског царства развијао у складу са културним моделом који је у царству владао. Град је вековима био унутар царства далеко од његових граница и на изразито важном комуникационом путу између истока и запада. Његова позиција директно је утицала да се развије као трговачки град који је због близине капиталног пута имао једноставан копнени приступ умрежавању са осталим деловима царства. Он није имао улогу линије одбране будући да су границе царства биле померене 300 и више километара северно и стога је могао несметано да се развија као трговачки град са свим потребним објектима. Велика мултиетничка и мултиконфесионална држава

⁴⁴⁵ Данас прекопута Рабеновог здања, код паркинга Мале пијаце, односно данас између хотела и робне куће у центру града: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 84.

⁴⁴⁶ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 18.

⁴⁴⁷ МПП, Легат Душка Ћирића, Из комуналне историје Пирота, без године; Хамдија Крешевљаковић, описујући сахат-куле у Босни и Херцеговини наводи да су уобичајене мере биле: странице основе 3 до 5 метара, дебљина зидова 0,65 до метар, а висина од 10 до 28 метара: Х. Крешевљаковић, *Сахат-куле у Босни и Херцеговини, Наше старине 4*, Сарајево 1957, 17-32.

⁴⁴⁸ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 18.

⁴⁴⁹ Х. Крешевљаковић, *Сахат-куле у Босни и Херцеговини, Наше старине 4*, Сарајево 1957, 19.

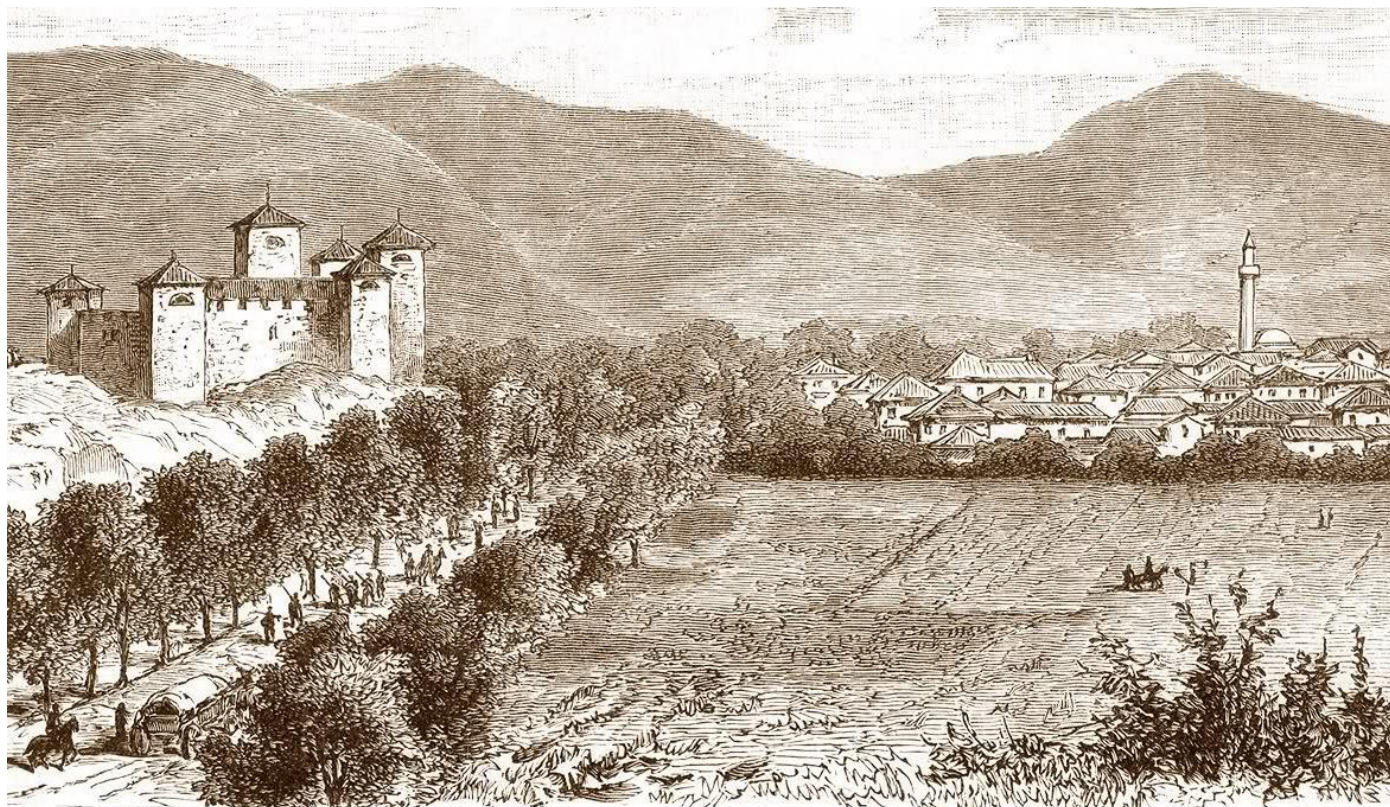
⁴⁵⁰ Српске новине, 29. Август 1881, бр 189- Додатак броју, стр 1167.

⁴⁵¹ АС, МУД-П, ф. V, р.102/1882.

плуралног друштва функционисала је према јасно одређеним принципима што се огледа и у њеном вишевековном трајању. Град Пирот је у првим деценијама XIX века изгледао идентично као од тренутка када је почео да се развија у складу са потребама царства коме припада. У овом периоду у граду је било више објеката који су припадали временима када је царство било на свом врхунцу него новоизграђених због тога што је почетак века донео многе устанке што је утицало на дестабилизацију царства и није представљало погодан тренутак за финансирање и подизање нових објеката. Насељена урбана места градови/вароши су у Османском царству, у зависности од географске и стратегијске важности, развијани у тачно одређеним оквирима према принципима који су се односили и на поштовање религије и свакодневних потреба поданика царства. Префикс *шехир* који је у турским документима носио Пирот/Шехиркој директно упућује на то да се радило о потпуно развијеном граду. Осим развијања самог града, велика пажња је била усмерена и на развој инфраструктуре у виду путева, мостова и градских водотокова и система за допремање и одвод вода. Пирот је у саставу Османског царства био на врхунцу свог развоја у односу на векове коју су му претходили. Постојање одређених објеката било је унапред одређено начином живота поданика, а принцип креирања вакуфа је знатно утицао на развој и урбанизацију новоосвојених градова. Вакуфи који представљају муслиманску задужбину која служи исламским верским, културно- просветним и милосрдним циљевима одиграли су кључну улогу у креирању идентитета града. Они нису подизани насумично и без плана, већ напротив, они указују на једну разложну и дугорочну политику државе која се спроводила у султаново име. Најзначајније податке из времена подизања вакуфа проналазимо у малобројно доступним документима државне администрације, а веома корисне информације за реконструкцију тачних места на којима су се објекти налазили добијамо од путописаца који су из сопствених побуда бележили одређене слике града и о њима доносе како позитивне, тако и негативне коментаре. На основу њихових записа, без обзира на њихове субјективне дојмове можемо са великом сигурношћу рећи да ли су одређени објекти у датом тренутку постојали. Оно чега бисмо такође требали бити свесни јесте и да су објекти могли постојати иако их путописци у својим делима не помињу и да их нису забележили јер нису били предмет њиховог интересовања, као и да их нису лично видели и да их из тог разлога не помињу. Генерални

утисак путописаца са запада, који наступају из оријенталистичког дискурса, јесте да су османско-балкански градови грађени стихијски и да у њима нема склада већ влада неред. Улична мрежа није поштовала принципе који су усвојени у западном свету где је основа *cardo* и *decumanus*- главне улице које се секу под правим углом, а који су наслеђени од урбаног планирања градова античког Римског царства. Око главних улица које су биле нормалне једна на другу формирале су се четврти које су међусобом такође биле повезане мањим улицама које су између себе градиле угао од 90°. У односу на овакав принцип развоја уличне мреже, формирање града на основу других примарних принципа за посетиоце са запада могло је деловати хаотично. Када су у питању негативни коментари путописаца који долазе са запада, не треба изузети ни стереотипе о истоку као дивљачком, заосталом и мање вредном. У случају османско-балканских градова њихов развој је био условљен другачијим приоритетима у односу на оне на које су западни путописци навикнути. Пре свега махале су се формирале око централних верских објеката и представљале су стамбени део града, док је чаршија представљала привредни центар града. Под утицајем верских принципа куће су усмераване према југоистоку и светом граду Меки, без обзира где се налазила улица. Овакав принцип позиционирања су усвојили и немуслимански будући да се окретањем стамбеног објекта ка југоистоку поштује и најефикаснији хелиотермички принцип. Куће су биле окружене баштама и ограђене високим зидовима како би се сачувала интима породице, а из истог разлога су постојали ћорсокаци који су водили до дворишта једне породице. Идеја таквог артикулисања простора и јесте била у томе да непожељни посетиоци не залазе у улице које су постављене попут лавиринта, најчешће необрађене чврстим материјалом што се убраја у честа запажања код оних који су бележили своје утиске са путовања. На основу доступних података Пирот је од тренутка када је постао саставни део Османског царства имао верске објекте џамије, месциде и текије, образовне објекте основног образовања мектебе и највероватније бар једну медресу у којој се стичу виши нивои знања, објекте за смештање путника попут ханова, каравансараја и конака, мензулану која је имала функцију поште, хамаме- како приватне тако и јавне, чесме, шедрване, сахат кулу и чаршију као привредни центар града. Иако се конкретно не помиње имарет као засебна зграда, функција јавне кухиње спровођена је кроз друге вакуфске објекте. У првим

деценијама XIX века у Пироту је од наведених објеката било две џамије, неколико месцида који су претворени у џамије, једна или две текије, две гробнице којима се ишло на поклоњење, неколико мектеба, ханова, каравансараја, конака, механа, кафана, мензулана, приватних и јавних хамама, чесама, чаршија и сахат кула. Количина објеката који су подизани за потребе поданика царства и који су чинили њихову свакодневицу сведочи да је Пирот био сасвим развијен град према културном моделу који је у царству владао. На тај начин је вршено и просторно планирање, у литератури често доживљено као непланирање, а објекти су подизани према устаљеним правилима и законима које је прописало царство. Овакав принцип примењиван је и на друге градове на Балкану који су били у склопу Османског царства, они су се на исти начин развијали и иста правила су важила и у њима, све у складу са потребама и законодавством владајуће државе. Пирот припада корпусу градова под Османском влашћу који су се захваљујући свом повољном географском положају развили у важне трговачке пунктове на Цариградском друму. Кроз реконструкцију његовог визуелног идентитета првих деценија XIX можемо закључити да је он испуњавао све потребне критеријуме како би био назван трговачким османско-балканским градом, као и да је то био и у вековима и деценијама које су претходиле времену које је у фокусу ове тезе.

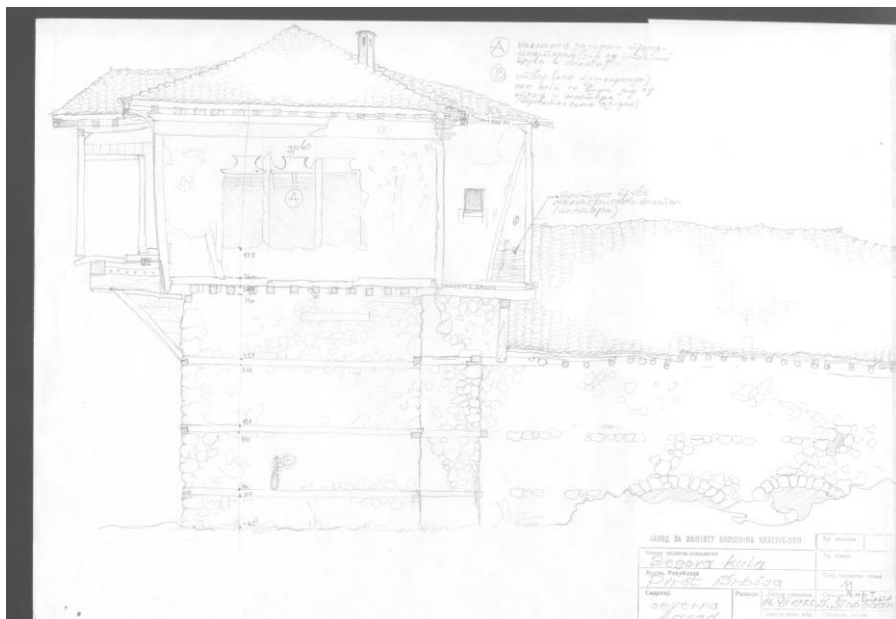
Пирот, XVIII век, преузето из S. Gorčević, *Serbicu und die Serben*, Laipzig, 1888.

Пирот, крај XIX века, МПП

Бегова кула и воденица, 1958. година, извор: МПП, ИБ-1553

Бегова кула и воденица, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

ОШ Вук Караџић, сасвим лево минарет Цареве џамије, почетак XX века, МПП

Место где се налазила Царева џамија, део некадашње улице Бранка Радичевића, МПП ИБ-460

Кале- Момчилов град, фото: Тијана Зебић

Строшена цамија као школа у Тијабари, МПП ИБ-2339

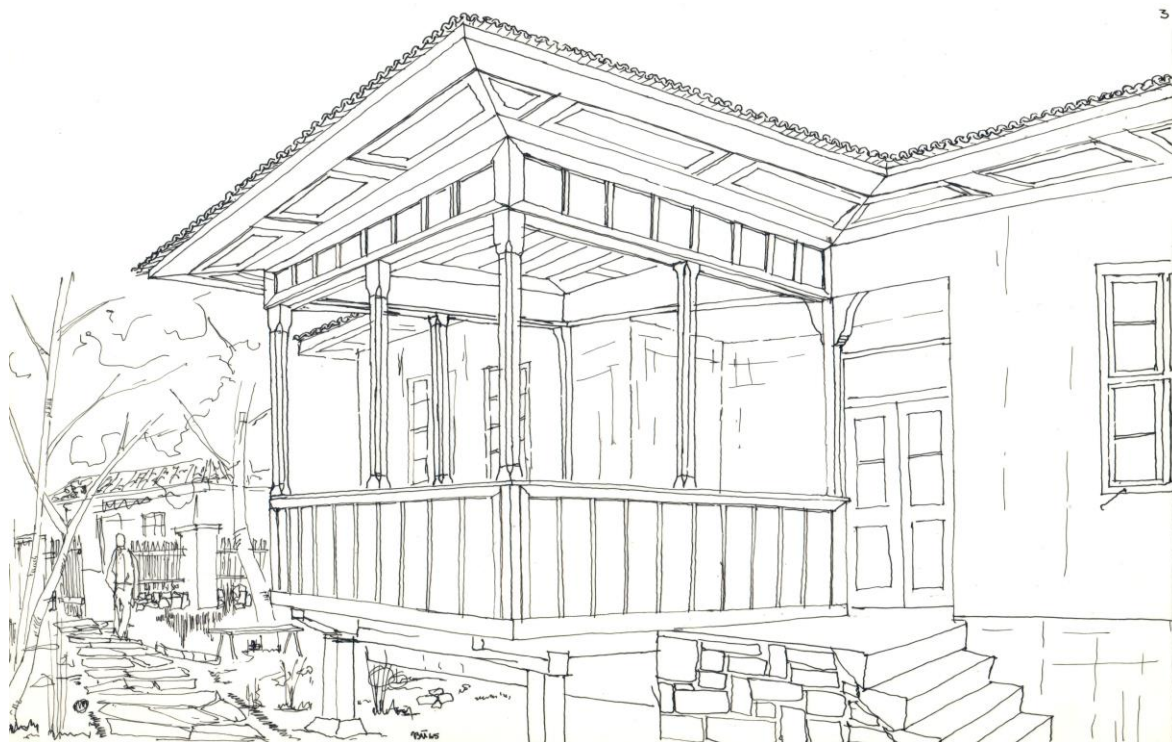
Хамам у Вуковарској улици, 1986. година, МПП

Остаци купатила у Јеврејској улици, фото: Тијана Зебић

Унутрашњост купатила у Јеврејској улици, фото: Тијана Зебић

Конак дервиш Алије, МПП

Чесма Гушевица, прва половина XX века, МПП

Лудвиг Куба, Чаршија у Пироту са сахат кулом 1896. година, МПП

Пирот, крај XIX века, извор: Gallica - Bibliothèque nationale de France

ОДРАЗ ТАНЗИМАТСКИХ РЕФОРМИ У ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ ПИРОТА

Османска империја је почетком XIX века услед унутрашњих немира и спољних притисака почела да слаби. Ситуација како у спољној тако и унутрашњој политици није била на завидном нивоу, стога је било неопходно реорганизовати систем и спровести реформе. Идеја власти била је да се друштво модернизује како би се вратило златно доба Османске царевине, међутим либерализација је почетком следећег века довела до потпуног слома Империје. Хатишериф од Гилхане 1839. године представљао је крупан корак у модернизацији Турске и омогућио напредак грађанске класе независно од верске и националне припадности широм царства. Прокламација Танзимата⁴⁵² довела је до екстензивних социо-политичких промена кроз сигурност части, имовине и живота свих припадника царства. Промене су се темељиле на старом систему са тежњом еманципације свих поданика царства. Промене су између осталог предвиђале уклањање произвољности у администрацији, кодификацију закона, војне и друге обавезе поданика, јачање индустрије, ширење просвете и учвршћивање безбедности грађана. Појам *Танзимат* се везује за почетке реформисања државне управе, увођење законитости и формално правно изједначавање муслиманског и немуслиманског живља.⁴⁵³ Њиме је било предвиђено доношење закона на основу којих се прокламовани принцип једнакости спроводио и организовање судства које је требало да поступа на основу доказа и издаје писане пресуде. С друге стране, судска и извршна власт је била раздвојена тако да су кадије и даље биле потчињене војној управи, као и илтизамини, порезници који су заједно са порезом убирали и своју зараду без посебног ограничења. У свакодневном животу се дешавало да су немуслимански и даље били под влашћу самовољних паша што је у Пироту и околини имало негативне последице будући да су припадници локалне власти били противници реформе. Дажбине су биле високе док правне сигурности није било. Када је нишки паша

⁴⁵² Танзимат- уредбе, реформе, преуређење, организовање, И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 15.

⁴⁵³ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 15.

Мустафа Сабри увео додатне порезе и хапсио изасланике који су се у име народа жалили на зулуме, народ Нишке, Пиротске, Лесковачке и Прокупачке нахије подигао се на буну 1841. године. Иако су побуњеници истицали да устају против зулума, а не турске власти уживали су подршку Обреновића и руских представника у Србији. Турска страна је за то сазнала тако да су жалбе и захтеви које је Кнез Милош упућивао порти одбачене и кривица за буну је приписана Србији. Народни устанак доживео је слом у пролеће 1841, а све дажбине остале су на снази. Реформске иницијативе су такође као примарно имале и модернизацију војске која би могла да се носи са хришћанском Европом и Русијом.⁴⁵⁴ Танзиматским ферманом донета је одредба да нико неће моћи да буде кажњен без суђења и да се имовина и лична својина не могу конфисковати.⁴⁵⁵

Од јесени 1831. године почео је да излази лист *Takvim-i Vekayi*.⁴⁵⁶ Овај лист је писан једноставним језиком и излазио је на турском и француском језику, а повремено на јерменском, грчком, арапском.

Тема многих расправа јесте да ли је османска држава била шеријатска држава, а чињеница да се након реформи тежило једнакости свих поданика царства говори да је ово била држава у којој је након Римског царства испољена верска толеранција, као и да је та толеранција институционализована независно од времена и личности владара.⁴⁵⁷ Оно што се може сматрати најзначајнијим у епохи Танзимата и што је у модерном смислу донело стандардну правну праксу и било усмерено према секуларизму јесте Земљишни закон из 1858. године.⁴⁵⁸ Иако овај закон није утврдио одредбе као што су вакуфска и миријска земља, донео је лаичке одредбе које се у основи могу сматрати важним у погледу власништва и наслеђивања.⁴⁵⁹

Порески систем био је утврђен законом и у начелу требао је бити исти за области које је насељавало становништво једне вероисповести. Као главни државни порези првих

⁴⁵⁴ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 40.

⁴⁵⁵ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 88.

⁴⁵⁶ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 43.

⁴⁵⁷ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 148.

⁴⁵⁸ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 155.

⁴⁵⁹ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 155.

деценија XIX века јављају се харач, вергија и десетак (*ашар*⁴⁶⁰ или *ушур* за пољопривредне производе и *беглик* за стоку). Поред наведених и друге дажбине : кулук, посебне новчане таксе као субашко за уздржавање пољака и субаша⁴⁶¹ по селима и виноградско,⁴⁶² тржишне таксе на сељачке производе, скеларина, мостарина и друге. Главарина, лични порез или харач који се убирало од мушких глава немуслимана, Јевреја и хришћана, као правни основ узима околност да ови поданици царства не иду у војску и самим тим су дужни да то надокнаде новцем. Харач је постојао до 1856.⁴⁶³ године када су после Кримског рата политичке прилике приморале Порту да донесе Хатихумајун чија је сврха била да пружи веће слободе православним хришћанима у царству. Вергија је био порез који се плаћао на имовину и важио је и за муслимане. Износ овог пореза варирао је у односу на времена и конкретну процену вредности обејкта. Хришћани су након закона који је прописан 1864. године били у обавези да плаћају још један порез *тицаре*. Овај порез је заправо порез на капитал, а односио се на трговачко-занатски део градског становништва који је до тог доба већ стекао извесна богатства.⁴⁶⁴ Такође, они хришћани који су били власници механа и у њима служили алкохол морали су плаћати посебну врсту пореза односно додатну дозволу за такву врсту услуге.⁴⁶⁵ Последњих година владавине Османлија Пироћанци су морали плаћати: *емлак мукл*- порез на имање, *темезух*- порез на све приходе, *беглик-агнам*- на козе и овце по грлу, *арач-бетелат*-војницу од сваке мушке главе, као и *ашар*-десетак од свега.⁴⁶⁶ Нестабилност Империје пред само ослобођење огледало се и у честим променама и допунама у систему опорезивања. Након ослобођења од Османлија 16/28.12.1877. године и присаједињења Кнежевине Србији, Пирот и пиротски крај ушли су у порески систем кнежевине.

⁴⁶⁰ А. Шкалјић, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Сарајево 1966, 102,634.

⁴⁶¹ Субаша је надзорник имања који убире агинске и беговске приходе са чифлика, А. Шкалјић, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Сарајево 1966, 572.

⁴⁶² Подразумева десетак који се наплаћивао за грождје приликом бербе и још неки ђумрук при изношењу из винограда, В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 70.

⁴⁶³ Е. Ешкенази, За начина на събирането на някои данъци в западна България през XIX в. до освобождението, БАН, *Известия на института за история 16-17*, Софи 1966, 344.

⁴⁶⁴ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 70.

⁴⁶⁵ Потврда дозволе за точење алкохола од 29. фебруара 1864. године, превод Т. Катић, Архив Музеја Понишавља Пирот

⁴⁶⁶ Б. Лилић, *Бледе успомене мог живота Тодор Поповић*, Пирот 1996, 98.

Политика порезне реформе Танзимата настојала је да замени посредни начин сакупљања пореза преко закупаца пореза и спахија, директним убирањем пореза што би вршили плаћени државни службеници тако да сви приходи оду у ризницу.⁴⁶⁷ Гилханским хатишерифом је била предвиђена тачна цена откупа десетка према врсти производа што је наишло на одобравање раје. Откупљивачима пореза није била повољна оваква уредба па су мимо закона подизали цену десетку што је довело до обраћања Пироћанаца, Нишлија, Лесковчана и Прокупчана кнезу српском Александру Карађорђевићу априла 1841. године.⁴⁶⁸

Меџлис је турски суд или надлештво, саветодавно тело при одговорним административним старешинама у које су улазили само Турци.⁴⁶⁹ Ова институција створена је Гилханским хатишерифом 1839. године. Према Хатишерифу из 1845. године меџлис је имао два одељења. Место где заседају кајмакам- окружни начелник звао се Идаре меџлис, а онај где је председавао кадија- судија звао се Идаваје меџлис. Хатихујманом из 1856. године предвиђено је присуство немуслимана у меџлисима, а меџлис су онда чинила двојица Турака, двојица хришћана (чорбације) и један Јеврејин. У меџлисе су их у почетку именовали сами Турци, а онда их је бирао црквени синод, док је њихово чланство било двогодишње.⁴⁷⁰

Порта је настојала да поправи положај раје формирањем градских и нахијских савета-меџлиса чији су чланови били и немуслимане. Осим тога неки од најутицајнијих и најбогатијих хришћана добили су закупе порезних обавеза сељака. Тако је главни коџабаша у Пироту постао Хаџи Неша Филиповић искористивши свој статус да организује састајање виђенијих чорбација који су чинили народни суд-одбор. Најчешће су расправљали о стварима од народног интереса, али су и судили у споровима између хришћана. Половином века се јавља и установа Синода- црквено-народне општине, која је у Пироту окупљала 25 чорбација од којих је већина радила на прикупљању пореза- мирије односно дажбина за турску државну управу, харач и вергија. Турске власти нису ометали

⁴⁶⁷ J. Von Hammer, *Historija turskog osmanskog carstva* 3, Zagreb 1979, 370.

⁴⁶⁸ АС, ЗМП, 8003-183а

⁴⁶⁹ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 67-68.

⁴⁷⁰ Више о меџлисима: J. Von Hammer, *Historija turskog osmanskog carstva* 3, Zagreb 1979, 357-362.

рад Синода сматрајући га црквеном општином, али је овакво окупљање свакако било и политичке природе.⁴⁷¹

У време када је Европа већ била ослобођена феудалних стега и када се капитализам увелико развијао, Србија је тек стицала аутономију у саставу Османског царства. Са стицањем аутономије и у Србији почиње друштвено раслојавање. Развијају се робно-новчани односи, а производња се са задовољавањем сопствених потреба проширује на тржиште. Трговци из Србије успостављају пословне везе са Аустријом у првом реду, а највише се извозе стока и пољопривредни производи. Снажна веза и трговина Пирота са Србијом и надаље Аустријом довела је до уздизања појединаца из редова трговаца и формирање грађанског сталежа. Православно становништво је махом живело на селима и бавило се пољопривредом на земљи добијеној укидањем спахилука и читлука, док је развој трговине и богаћење трговаца и занатлија у градовима довео до настанка грађанске класе чије богатство није каскало за имовинском картом муслиманског имућног трговца.

Током трајања Кримског рата од 1853-1856. године била су укинута одређена права која прописује Хатишериф из 1839. године. Крај рата доноси Свечано писмо- Хатихмајун које представља уставни акт којим је немуслиманима гарантована пуна правна једнакост са муслиманима.

Око половине XIX века у Пироту се развила јака трговина ситном стоком (говеда, овнова, оваца и коза). Ови трговци су називани балканције или целебције.⁴⁷² Стока је у Пироту продавана највише из Заплања и Модре Стене, Висока и Ћипровачког и Берковачког краја. Сточни трговци у Пироту били су највише Тракијанци, Грци и Бугари. У то време у пиротски крај долазе и целепи из Тракије и Бугарске, а верује се да их је било чак и са Белог мора одакле су своја стада дотеривали Каракачани. У Пироту су јаку трговину такође имали и трговци из Босне, а развијена трговина у Пироту средином века довела је до тога да се углед хришћана у друштву подигне на лествици како материјално тако и

⁴⁷¹ Начертаније Илије Гарашанина из 1844. године садрже идеју да личности из редова трговаца и свештенства буду организоване како би допринеле ослобођењу свог краја: В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, Београд 1971, 159.

⁴⁷² К. Џамбазовски, *Привредне везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља, САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, свеска 28*, Београд 1986, 20.

политички.⁴⁷³ У Пироту се формирао нови слој друштва, хришћани трговци стоком који су полако почели да мигрирају из околних села у урбано подручје. Ови трговци су се називали велетрговцима или чорбацијама,⁴⁷⁴ а тако су такође називани хришћански трговци, газде.⁴⁷⁵ Учешће хришћанског становништва са личним капиталом и разрађеном мрежом трговине потпуно мења слику фискалног система Империје. Наиме, он доживљава еволуцију у том периоду у виду унајмљивања економски способних људи за обављање наплате пореза на одређеној територији. Најповољнији услови за трговину стоком уследили су након Хатишерифа из 1839. године за време владавине султана Абдул Мецида. Лојално понашање трговаца према Османским властима, као и њихова имовинска карта, утицало је на то да буду веома поштовани од стране власти. Многи од њих су добијали одређене привилегије кроз султанове фермане који су им омогућавали слободну трговину у оквирима Османског царства. Нису имали сметње у пословању, а они су за узврат снабдевали муслиманско становништво и војску месом и лојем. Целебције су имале директне контакте са султановим двором, јахали на коњима и имали право да носе оружје, као и да имају наоружану пратњу за личну заштиту.⁴⁷⁶

Одраз Танзиматских реформи огледао се и у урбаној конфигурацији балканских градова. Овај период обележио је бројне градитељске активности хришћанског становништва који формално више нису били грађани другог реда већ пуноправни чланови друштва. Богаћење нове грађанске класе доводи до подизања многих јавних и приватних објеката који показују како су се прописане слободе отеловиле у пракси.

⁴⁷³ Ј. Хаџи Васиљевић, Српски народ и турске реформе 1852-1862, *Братство 15*, Београд 1921, 164.

⁴⁷⁴ К. Џамбазовски, Привредне везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља, *САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, свеска 28*, Београд 1986, 104.

⁴⁷⁵ А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Сарајево 1966, 178.

⁴⁷⁶ Ђ. Ђордановъ, *История на българската търговия до освобождението*, София 1938, 138.

Црквене слободе: подизање градских храмова

У црквеном погледу пиротски крај није улазио у састав обновљене Пећке Патријаршије из 1557. године. Нишавска епархија Горње Мезије са седиштем у Пироту је од своје обнове 1761. до појаве Бугарске егзархије 1872. године била под јурисдикционим надлештвом Цариградске Васељенске патријаршије.⁴⁷⁷ Њени митрополити били су Грци фанариоти. Када је основана бугарска егзархија 1872. године, она је по слутановом ферману обухватала и Нишавску епархију.⁴⁷⁸ То је трајало до ослобођења Пирота, када је српска власт задржавши једно време нишавског владуку Евстатија, ову епархију превела у састав српске православне митрополије, проширивши надлежност Нишке епархије и над Пиротским округом, односно дотадашњу Нишавску епархију. Епархија се пружала од села Комштице, до Драгомана, Магова и Трна (Знепоља) и Брезника, захватала је Лужницу до села Стрелца, и низ Нишаву до села Врелца и Сићева.⁴⁷⁹ Танзиматске реформе из 1839. године су између осталог омогућиле и одређене културне слободе различитих верских, етничких и националних заједница. Танзимат је условио велике промене у визуелној култури Османске империје, а једна од најочигледнијих последица његовог увођења је била велика обнова хришћанских богослужбених места, која је условила обимне градитељске и сликарске активности.⁴⁸⁰ Храм у средишту насеља представљао је један од битних симбола остварене државне, националне и верске слободе.⁴⁸¹ Значај православних храмова код Срба је условио да један од главних елемената истицања националног достојанства буде подизање репрезентативних сакралних грађевина.⁴⁸² Велики прилив сеоског становништва у већа места након појачане толеранције услед Танзиматских реформи, изискивао је потребу за грађењем најмонументалнијих и најпространијих православних богомоља-вишебродних базилика.⁴⁸³ У Пироту су током XIX века пре

⁴⁷⁷ Види: Bulgarian Orthodox Church, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, USA 2009, 103-105.

⁴⁷⁸ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986, 89-99.

⁴⁷⁹ Ово казује бивши економ нишавске митрополије поп Коста Павловић, парох пиротски, Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до почетка XX века*, Пирот 1994, 184.

⁴⁸⁰ Н. Макуљевић, Андреја Дамјанов- архитекта позноосманског Балкана, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 2010, бр. 38, 137-150.

⁴⁸¹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 258.

⁴⁸² Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 266.

⁴⁸³ А. Кадиевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (середина XIX –*

ослобођења подигнуте две православне богомоље базиликалне основе. Црква Христовог Рођења је подигнута 1834. године на Пазару где су у том тренутку поред Срба живели у већем броју Турци, а у непосредној близини налазила се и Јеврејска махала. Црква посвећена Успењу Пресвете Богородице подигнута је 1870. године у Тијабари, хришћанском делу града, и знатно је већих димензија од старе цркве на Пазару. Наведене цркве су подигнуте захваљујући прилозима имућних Пироћанаца који су сакупивши новац и обезбедивши дозволе за градњу код Османских власти успели да направе монументалне храмове за потребе православног становништва и на тај начин направили значајан помак у настајању већих религијских слобода у Османској држави. Сакрална здања у Пироту сачувана су до данас и још увек су у свакодневној функцији. Осим два градска храма, током XIX века масовно су подизани и обнављани храмови и у околини Пирота што је такође изискивало опремање и украшавање ентеријера односно продукцију визуелне културе.⁴⁸⁴ Храмови у Пиротском крају су настајали од средњег века до данас. Данас се као најстарији храм из овог краја наводи Црква Светог Николе у Станичењу. Црква се налази око 10км од Пирота ка западу. Позната је у народу и као црква Свете Петке због близине града Трнова где су некада почивале мошти ове светитељке. Ова црква је подигнута као маузолеј рођака бугарског цара Ивана Асена и видинског господара Белаура 1331. године (фреско натпис изнад западних врата , исписан у четири реда на белој основи црним словима саопштава да је у подизању и осликавању цркве учествовало неколико особа).⁴⁸⁵ Као ктитори храма помињу се Арсеније, Јефимија и Константин.⁴⁸⁶ Према подацима из ктиторских записа црква је грађена током треће деценије XIV века, а убрзо и припрата да би наос и нартекс били комплетно осликани 1331/1332 године. Црква је скромних димензија правоугаоне основе с полукружном

средина XX века), Београд 2007. 36.

⁴⁸⁴ Црква Свете Петке Станичење, Црква Светог Петра и Павла Рсовци, Црква Свете Петке Росомач, Црква Светог Николе Дојкинци, Црква Светог Ђорђа Славиња, Црква Светог Николе Крупац, Црква Светог Јована Крститеља Гостуша, Црква Вазнесења Господњег Смиловци, Црква Свете Петке Смиловци, Црква Свете Марине Чиниглавци, Височка Ржана, Црква Светог Пантелејмона Сенокос, Црква Свете Тројице Јеловица, Црква Свете Петке Брлог, Црква Свете Тројице Извор, Црква Светог Илије Сопот, Црква Свете Петке Церова, Црква Светог Кирика и Јулите у Смиловцима, Црква Ваведења Радејна, Црква Светог Хараламппија Костур, Црква Пресвете Богородице Височка Ржана...

⁴⁸⁵ Р. Љубинковић, *Црква Светог Николе у Станичењу*, Зограф 15, 1984, 76-82.

⁴⁸⁶ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 106.

апсидом, засведена је полуобличастим сводом, има кров на две воде, нема куполу и грађена је сигом. Црква Светог Георгија у Осмакову из XV века и црква Светог Николе у селу Сињац из XVI века су такође скромних димензија, једнобродне са полукружно завршеном апсидом на истоку. Обе цркве су укопане, немају куполу, имају полуобличасти свод и наткривене су кровом на две воде. Црква Светог Николе у Крупцу је из XVII века, има основу скромног триконхоса са олтарским и певничким апсидама, зидана је необрађеним каменом, а у духу обнове након 1866. године је добила и припрату. Ова црква има два слоја живописа, један из времена настанка, а други је из времена обнове. Иконостас је дело тајфе која је формирана око зографа Павла Стојановића.⁴⁸⁷

Иконостас цркве у Станичењу потиче вероватно из треће или четврте деценије и представља високу дрвену олтарску преграду и подељен је на три хоризонталне зоне.⁴⁸⁸ Иконе су дело Самоковског зографа Јована Иконописца који је истовремено радио на осликовању икона за иконостас Пазарске цркве у Пироту.⁴⁸⁹

Велики значај у времену владавине Османлија су имали манастири. Они су били смештени на теже доступним местима и у њима се успешније одвијао духовни живот верних. Манастири су поред своје примарне функције били и образовни центри. Један од важних манастира овог краја је манастир Светог Јована Богослова у Поганову. Народна традиција настанак манастира Светог Јована Богослова везује за време цара Константина Великог и његове мајке царице Јелене. Манастир је подигнут 1395. године, као задужбина српског племића Константина Дејановића Драгаша и његове супруге Јелене, чија се имена

⁴⁸⁷ Тајфу је Павле Зограф Стојановић оформио заједно са својим братом Михајлом и још неколико помоћних радника. У Српско-турским ратовима 1876-1878. и у Српско-бугарском рату 1885. Многе цркве нишке и неготинске епархије биле су спаљене или порушене. Српска православна црква је тражила њихову хитну обнову, а зидале су се и неке нове. Као иконописац, живописац, дунђерин, предузимач, градитељ цркава и иконостаса Павле је са својом дружином одлазио на градилишта у пиротском округу и сазидао више цркава са новим иконостасима, иконама и певницама. Павле је сам, а касније и са својим синовима радио у следећим местима: у сврљишком селу Црнољевци нови иконостас, певницу 1881.; у селу Бели подигао је цркву осликао је 1882.; подигао је цркве са иконостасима у Церови, лужничким селима: Горчинци, Црвеној Јабуци и власотиначкој Кални, у Крупачкој цркви иконостас и иконе, иконе за Стару цркву у Пироту, Брлогу, Дојкинцама, Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 110-111.

⁴⁸⁸ У литератури се помиње 1865. година као она у којој настаје иконостас, међутим будући да је Јован Иконописац умро 1854. године и да је у Пироту и околини радио од 1834. године до негде 1844. претпоставка је да је у том интервалу радио и иконе за Станичење

⁴⁸⁹ Р. Тричковић, Манастири у околини Пирота крајем 16 века, *Зограф 12*, Београд 1981, 19.

налазе на округлим каменовима са источне стране храма. Константин Дејановић био је сестрић цара Душана и велможа који је управљао деловима данашње Македоније, југоисточне Србије и југозападне Бугарске. Након његове смрти у бици на Ровинама 1395. године, изградњу манастира је наставила његова кћи Јелена, супруга византијског цара Манојла II Палеолога. Храм је живописан тек 1499. године, руком грчких зографа. Храм је грађен као триконхос сажете основе, са седмостраним тамбуром куполе. Над припратом је спратна јединица, а над њом четворострана кула звонара. Ћелијастим зидањем и ломљеним каменом и опеком остварена је декоративност, док је секундарна пластика веома скромна.

У Пиротској митрополији је постојало преко педесет цркава које су махом настајале у XIX веку. Због великог броја верника који су ишли у Јерусалим на ходочашће Христовом Животворном Гробу као и великог броја цркава и манастира у непосредној околини Пирот је познат и под називом „Мали Јерусалим“.⁴⁹⁰

Наведени издвојени примери говоре о континуитету постојања и црквеног деловања у Пиротском крају. Од најстарије цркве у овом крају која је датована у прву половину XIV века па све до израза слободе у виду Саборне цркве у Тијабари види се да потреба за грађењем и обнављањем цркава иде у корак са временом. Оснивање, изградња, декорисање и живот православног храма у Србији зависили су од свих чинилаца који су креирали живот парохије. Промене црквених и политичких околности условљавале су одвијање парохијског живота и парохијског храма. Формирање и животи храмова су у складу са политичким, верским и друштвеним приликама мењали и прилагођавали времену. Њихова бројност сведочи о потребама и броју верника који су у овом крају живели. Очувани храмови пружају непотпуну слику о црквеној култури у овом крају у прошлости, а сакрална топографија овог краја није детаљно проучавана и оставља простора за даља истраживања.

Црква је имала самоуправу у избору патријарха и епископа, као и судску надлежност у брачним споровима својих верника, па тако није била само верска већ у одређеном смислу

⁴⁹⁰ У околини Пирота је било преко 10 манастира и преко 50 цркви; Т. Панајотовић, *Пироћанци*, Пирот 2007, 231-234; Б. Лилић, *Оданост Срба вери и традицији*, Ниш 2000.

и политичка организација српског народа. Преузимајући улогу политичког представника црква је преко својих бројних свештеника и калуђера, окупљала српски народ на пространом подручју Османског царства, заступала га и изграђивала свест о његовом јединству. У периоду између 1839. и 1871, Танзимата и формирања бугарске Егзархије, на османском Балкану био је присутан јединствени културни модел у којем је верско имало примат над етничким и разлика се правила једино између словенског богослужења, локалних свештеника и монаха и фанариотске јерархије.⁴⁹¹ Православни храмови код Срба имали су посебни национални значај на територијама страних држава, па је окупљање око храмова поводом верских празника имало и национални карактер.⁴⁹²

Једну слику о томе како су фанариоти функционисали у Пироту пружа нам Стевча Михаиловић, трговац из Јагодине. Он је присуствовао литургији у пиротској цркви и у својим мемоарима овај догађај описује са великим чуђењем. Наиме, он је 1825. године, на Велику Госпојину био у Пироту и опис присуства литургији почиње са *Једно чудо за мене нечувено*. Оно чиме је он био изненађен јесте то што је служба била на грчком језику који нико од присутних није разумео. Још више се изненадио када је сам владика који је служио почео проповед на турском језику, што је и било смислено јер је то био језик који су разумеле обе стране. *Сутра у јутру на велику госпођу (15. авг.) одемо у цркву пиротску на службу. Али, како служе и шта говоре при служби, не разумем баш ништа. Ал не то само ја, но и сви други, који су ту дошли, а и сами исти Пироћанци, ништа не разумеду. Само тек слушамо цику неку и крстимо се. Рекоше неки, то се служи овде на грчком језику. И сам је владика служио па кад се сврши служба отпоче владика да предикuje- на турском језику. То ми беше још за веће удивљење и чудо! И пита које кога, шта то тај говори, да би могао казати мом оцу. Неки су ми рекли да не знају шта је говорио; а ако су знали турски кажу да је много што шта говорио, да нису могли запамтити.*⁴⁹³

Однос према фанариотима међу Пироћанцима није био најпозитивнији, а разлог томе се може тражити у одређеним аферама које су се у граду догодиле од стране њихових

⁴⁹¹ N. Makuljević, *The „zograph” model of Orthodox painting in Southeast Europe 1830-1870*, 385-405.

⁴⁹² Н. Макулјевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 265.

⁴⁹³ Ж. Живановић, *Мемоари Стевана Стевче Михаиловића у два дела, од 1813- 1842 и од 1858- 1867, Зборник за историју и књижевност српског народа I 18 СКА*, Београд 1928, 54-55.

владика.⁴⁹⁴ Српски живаљ генерално није био задовољан наметањем грчког свештенства и језика у црквеним оквирима. Вук Стефановић Караџић у *Даници* 1827. године врло јасно износи свој негативан став према Фанариотима. Истиче како су слабо образовани и да је свештенство до те мере деградирано да њихови свештеници не умеју ни да читају.⁴⁹⁵ Осим њега, ни кнез Милош 1834. године није био задовољан што Европа не подржава Србе већ Грке по том питању што сазнајемо из његовог разговора са француским дипломатом Боале Комтом.⁴⁹⁶ Још је ферманом из 1455. године грчки језик проглашен за други званични језик у оквиру источне Румелије тако да су све званичне објаве биле на грчком и турском језику.⁴⁹⁷ Извори говоре о томе да су Пироћанци прилагали жалбе султану на рад грчких владика. Са друге стране, неки истраживачи истичу да су фанариоти у великој мери утицали на очување хришћанске вере у Османском царству, као и да су Срби и Грци и поред разних околности у добрим односима више векова.⁴⁹⁸ Одређена доза занемарености грчког наслеђа у Пироту кроз истраживања управо се може посматрати као резултат вишедеценијских лоших односа са грчким владицама на локалу.⁴⁹⁹ Потребно да се одређени слојеви наслеђа занемаре или негирају изражена је будући да се не уклапају у одређену историјску матрицу. Када су се формирале нације било је потребно да се историја усагласи и да колективно памћење буде уједначено, као и да буде усмерено ка једној, без уплива других нација. У историји српске цркве није било много места за Грке фанариоте који су деловали на простору Царства, већ је у фокусу стварања српске националне државе био истакнут континуитет у трајању и традиција. Самим тим истраживачи су поштујући формални наратив често занемаривали материјалне доказе времена под грчким владицама.

⁴⁹⁴ Т. Зебић, *Forgotten Greek Heritage in the Town of Pirot, Discussing Heritage and Museums, Crossing paths of France and Serbia*, Sirogojno/Beograd 2016, 201.

⁴⁹⁵ В. Стефановић Караџић, *Даница забавник за годину 1827*, у *Сабрана дела Вука Караџића*, Београд 1969, 172-174.

⁴⁹⁶ Споменик СКА XXIV, 3;13-22.

⁴⁹⁷ И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Београд 1902, 9.

⁴⁹⁸ Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766-1891*, Београд 2009, 6; Paschalis M. Kitromilides, *The Historical Substance of Greek- Serbian Relations*, у *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building*, Athens 2016, 16; Dušan Bataković, *The Serbian- Greek Aliances 1861-1918*, у *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building*, Athens 2016, 21-64.

⁴⁹⁹ Т. Зебић, *Forgotten Greek Heritage in the Town of Pirot, Discussing Heritage and Museums, Crossing paths of France and Serbia*, Sirogojno/Beograd 2016, 195-207.

Црква Христовог Рођења- Стара црква- Пазарска црква

Црква Рођења Христовог у Пироту⁵⁰⁰ припада корпусу сакралних објеката подизаних у првој половини XIX века, у јужним крајевима Србије, тада још увек под Османском управом. Као важно трговачко и културно средиште град Пирот, у Танзиматском периоду добија Цркву Христовог Рођења, 1834. године. Значај овог храма, за православно становништво огледа се кроз процес његовог настанка. Мајсторска тајфа која га изводи, самоковски зографи који су радили на његовом осликавању као и бројни дарови пиротских грађана, којима се системом приложништва процес визуелног и богослужбеног уобличавања храма заокружио, репрезентативан су пример хришћанске визуелне културе на Балкану, првих деценија XIX века. Као што је већ напоменуто, у XIX веку подигао се и економски ојачао еснафски слој занатлија, трговаца и чорбација у Пироту, који је тражио већа економска права, верску толеранцију и политичку слободу. Зидање Старе цркве у Пазару 1834. и Саборне цркве у Тијабари 1870. године омогућено реформама султана је управо резултат остварених слобода. Храм Христовог рођења представља изузетно значајно место када је у питању идентитет Пирота у посттанзиматском периоду.

Феликс Каниц описује да је Пазар, део вароши у коме су становали већином Турци изгледао јадно, имао је сахат кулу, нову управну зграду, осам џамија, две текије, једну стару цркву, али ни једну чвршћу грађевину⁵⁰¹. Такође наводи да између старе цркве Христовог Рођења и околних малих кућа, неугледних крчми и старог владичиног конака није било никаквог склада.⁵⁰²

Црква Рождества Христовог налази се у делу града који се назива Пазар, на левој обали реке Нишаве, те се због тога назива и Пазарска црква, а чест је и назив Стара црква. Један

⁵⁰⁰ Често се у литератури, али и међу локалном заједницом назива и Пазарска црква јер се налази у делу града који се назива Пазар или Стара црква будући да у другом делу града- Тијабари постоји Саборна црква која је изграђена касније, 1870. године.

⁵⁰¹ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века, друга књига*, Београд 1987, 208.

⁵⁰² Изглед махала још увек није био формиран према разлици у сталежу и статусу: И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 213-215.

од значајнијих догађаја у историји Пиротске црквене општине је свакако зидање данашње Старе цркве, око које се одвијао црквени живот у Пироту.⁵⁰³ Пазарска црква грађена је од 29. јула до 21. децембра 1834. године.⁵⁰⁴ По предању, изграђена је недалеко од места на коме је постојала црква грађена у XIV веку. У прилог томе да је постојала и старија црква у Пироту током XIX века сведочи и приповедање Стевче Михајловића, трговца из Јагодине који описује присуство на служби на Велику Госпођу у пиротској цркви 1825. године *Сутра у јутру на велику госпођу (15. авг.) одемо у цркву пиротску на службу*.⁵⁰⁵ Он не наводи прецизно где се црква налази нити даје њене описе, али током боравка у граду био је смештен код извесног Хациећим Павла у Пироту. Претпоставка јесте да сутрадан ујутру након што је у Пирот стигао није ишао далеко на службу. Док је долазио видео је Момчилов град и шедрван на сред чаршије тако да је вероватно ноћио на Пазару и ујутру посетио најближу цркву.

Након изградње, цркву је осветио владика Јероним, а градоначелници и еснафски људи изабрали су прве црквене епитропе: кир Видена Јовановића, Гогу Ценовића, Панајота Поповића, Димитрија Петровича, Хаџи Кира Нешовића, Цветка, предводника ћурчијског еснафа, и предала им на чување 24 сребрна кандила, 5 пари сребрних пафти и 36 ока воска.⁵⁰⁶ У натпису на каменој плочи изнад црквених врата наведени су, као заслужне личности за подизање цркве због чега су и изабрани за епитропе. Текст на плочи гласи: *во славу стѣла едносѣщныа жнвотворащїа и нераздѣлныа тронци, оца и снна и стагво дѣла создаса сен бжественын храмъ рѣства хртова настоанїемъ господнна квр х неша фїлїповнча, кр х видена ивановнча, кр квра нешовнча, кр цвѣтка кЮрчнбашн, кр жнвка стаменовнча, кр днмнтрїа петровнча, кр гога ценовнча, и нждивеннїемъ благоговѣнныа хрїстїанъ жнтелен града сегво.*

въ лѣто 1834.

⁵⁰³ Б. Лилић, *Из прошлости српске православне цркве југоисточне Србије*, Ниш 2008, 22.

⁵⁰⁴ *Тештер Нишавске митрополије 1834-1872*, прир. И. Николић, Пирот 1976, 1.

⁵⁰⁵ Ж. Живановић, *Мемоари Стевана Стевче Михаиловића у два дела, од 1813- 1842 и од 1858- 1867, Зборник за историју и књижевност српског народа I 18 СКА*, Београд 1928, 54-55.

⁵⁰⁶ *Тештер Нишавске митрополије 1834-1872*, приредио Илија Николић, Пирот 1976, 1.

Хаџи Неша Филиповић, први од наведених епитропа је био угледни пиротски трговац и пријатељ кнеза Милоша и његове породице. Увелико је трговао са аустријским земљама и био је под присмотром турских власти у Пироту.⁵⁰⁷ На челу незадовољних Пироћанаца у Хаџи Нешиној буни 1836. године је био управо поменути Хаџи Неша Филиповић који је, као што је већ поменуто, био члан црквеног Синода и сакупљач пореза.⁵⁰⁸

Бројни истраживачи прошлости Пирота наводе да је Стара црква на Пазару подигнута на простору старијег сакралног објекта: М. Валтровић и Д. Милутиновић, 1880. године пишу да: "У Пироту има још једна стара црква, која је 1835. године саграђена на месту неке још старије. Она је такође дугуљастог основа са једном олтарском апсидом на источној, а широким тремом на јужној, западној и северној страни. У цркву се силази на неколико степена. Црква је изнутра тробродна с горњом женском галеријом (гинекион), врло је мрачна и разним украсима безукусно претрпана".⁵⁰⁹ На другом месту Милан С. Анђелковић, 1899. године наводи да је: "црква у облику лађе, а стила византијског. Од тврдог је материјала и ванредно је добро конструисана и озидана, а за то су доказа неколике поплаве од како је црква сазидана и чији су зидови по неколико дана у води били, па им ипак ништа није могла наудити. Свод и кров начињени су од слабога материјала, дрвета, но удешени су тако вештачки, да до данас и ту није требала велика оправка што је такође доказ, да је то вешта рука радила и да је здрава и издржљива грађа употребљена."⁵¹⁰ Од зграда осталих једна је југоисточно поред саме цркве, употребљена за исповедаоницу, друга југозападно, употребљава се за крстионицу, а трећа- јужно од друге употребљава се за свештеничку канцеларију и библиотеку.⁵¹¹ Будући да је Пирот био митрополитско место, до саме цркве се налазила кућа у којој су становали митрополити коју су грађани звали митрополијом, а која до данас није сачувана.

⁵⁰⁷ Б. Лилић, *Историја Пирота и околине I*, Пирот 1994, 80.

⁵⁰⁸ Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 35.

⁵⁰⁹ М. Валтровић, Д. Милутиновић, Извештај уметничком одбору српског ученог друштва, *Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVIII*, Београд 1880, 449-466; Споменица сто година Филозофског факултета, Београд 1963.

⁵¹⁰ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до почетка XX века*, Пирот 1994, 219.

⁵¹¹ Б. Лилић, *Историја Пирота и околине II*, Пирот 1994, 390

Године 1836. одиграла се Хаџи Нешина буна, а само пар месеци касније и Цветкова буна.⁵¹² Народни устанак који је обухватио Пиротску, Врањску, Нишку, Лесковачку и Прокупачку нахију одиграо се 1841. године. Будући да су године од изградње цркве до добијања фермана биле веома бурне, могуће је да је у њима дошло и до паљења Старе цркве. Услед плављења⁵¹³ и паљења⁵¹⁴ првобитне цркве, две деценије касније је обновљена тако што је средином новембра 1855. године молбом пиротског грађанства и одобрењем грчког патријарха, султан Абдул Меџид Кан својим ферманом дозволио да се на месту старе цркве подигне нови храм. Султан Абдул Меџид у ферману који преносим у целости наводи:

„ Турски грб

Султан Абд. Меџид Махмудов

Мустафић- у име свемогућег Бога саздатеља целог света. А по милости његовој и вољи народној, носилац правде, покровитељ и представник народних права, осигураних и гарантованих отоманским мојим милостима указане у саставним деловима под скиптром моје величанствене и узвишене Отоманске царевине. Обзнанајем верно поданима да обласни нишки гувернер у рангу кавалера румелијски бег бегова Васиф паша, у споразуму са пиротским малеником и одлично образованим судијом и протојером, одбором народним доставили су моме царском Дивану извешћени актом, а по молбама пиротског грађанства и тражили одобрење да могу подигнути од нова једну зграду цркву храм Рождество Христово, на самом месту старе цркве и заоставштине у унутрашњости исте вароши, и нема да причини штете околини такође вароши, а у месту званом при крају реке Усаре. За верске свете обреде и богослужење пошто немају цркву. Мери и граничи: школско празно место од свих страна. Има девет, шест, двадесет осам, четрнаест аршина засебце простора, висине, ширине и дужине. Православна црква и Патријарх грчки у

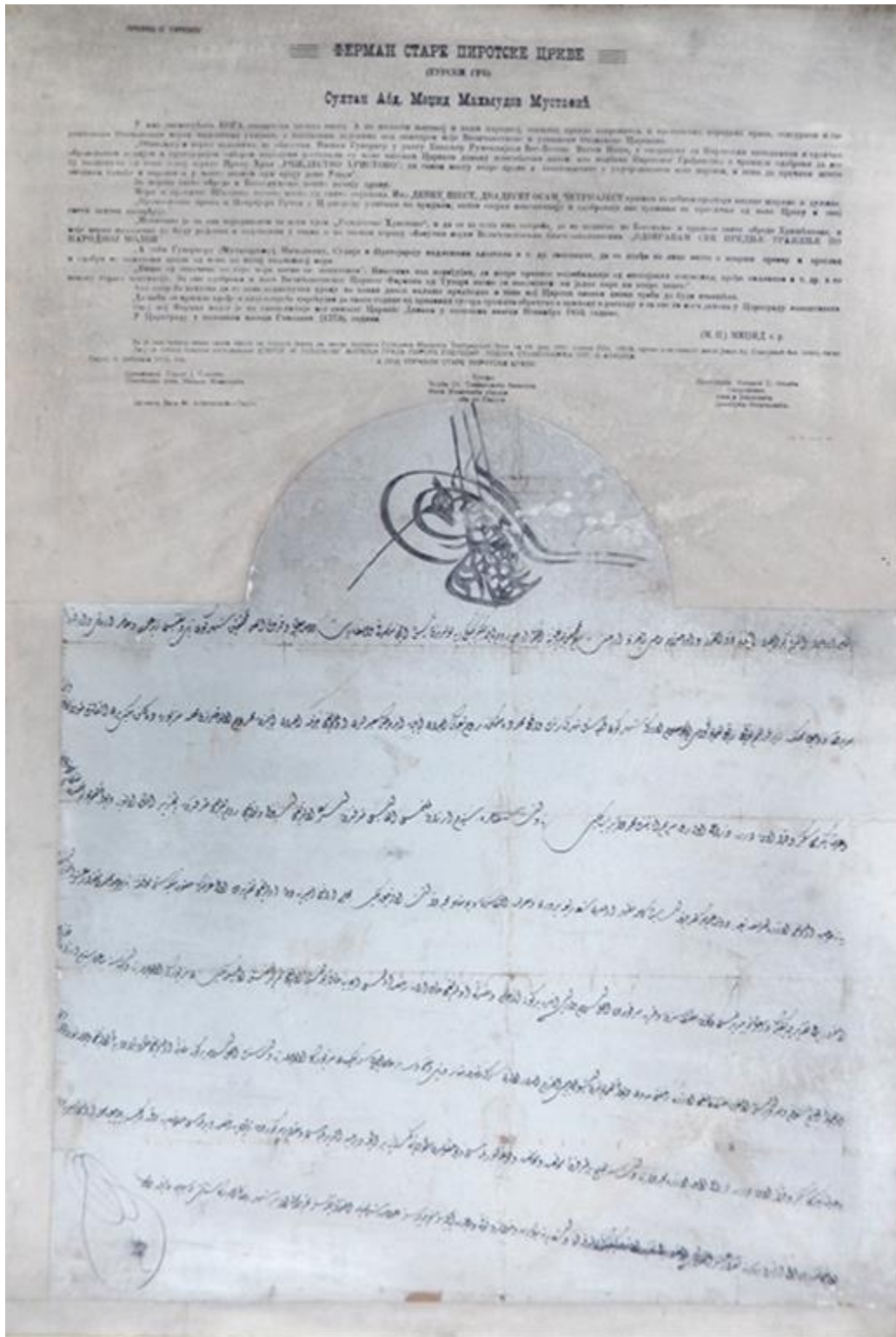
⁵¹² Б. Лиличић, *Историја Пирота и околине I*, Пирот 1994 78-100; Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 34-38; Т. Панајотовић, *Пироћанци*, Пирот 2007, 80-82.

⁵¹³ Будући да је црква при градњи укопана у земљу за неколико степеника да својом висином не би надмашила оближњу џамију, била је често плављена

⁵¹⁴ У литератури се помиње да је црква паљена од стране Турака: Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 59.

Цариграду упитани по предњем, актом својим извештавају и одобравају ово тражење за прављење од нова цркву и овај свети захтев потврђују. Испитано је за све појединости за исти храм Рождество Христово и да се за исти има потреба, да се подигне за богомољу и црквене свете обреде хришћанске, и моје верне поданике да буду радосни и задовољни у свему и на сваком кораку обасути мојим величанственим благонаклоностима одобравам све предње тражење по народној молби. А теби гувернеру (мутасерифе) начелниче, судијо и протојереју, надлежним властима итд., заповедам да се изађе на лице места и изврши премер и преглед и одобри се подизање цркве од нова по истој предложеној мери. Више од означене горе мере не сме се попустити. Властима пак наређујем да мотре, припазе најозбиљније од свакојаким последица, крађе, паљевине итд, а по закону строго поступају. За ово одобрење и мој величанствени царски ферман од тутора се не сме наплатити ни једне паре ни аспре таксе. Ако потреба захтева да се новоподигнутом храму ма какав данак налаже, претходно о томе мој царски високи Диван треба да буде извештен. Да се не би вршиле крађе и злоупотребе, наређујем да сваке године од црквених тутора тражите обрачуне о приходу и расходу и за све то мој Диван у Цариграду извештавате. Овај мој ферман издат је из канцеларије мог високог царског Дивана у половини месеца новембра 1855. године. У Цариграду у половини месеца Рамазана 1273. године. ⁵¹⁵

⁵¹⁵ М. Петковић, Водич, *Манастири и цркве у Понишављу*, Пирот 1995, 6.

Ферман Пазарске цркве, фото: Весна Голубовић

Овај превод одговара више тумачењу фермана него дословном превођењу, али свакако пружа мноштво корисних информација. Наиме, иако је султан вероватно документ писао према одређеном шаблону који је био намењен за овакве потребе, опет се уочава његов однос према поданицима. Колико код овај превод био слободан, веома је јасно да је султан имао жељу да његови поданици буду задовољни што управо потврђује и пре наведену тезу да је Османска империја успешно функционисала иако је била на великом простору и простирала се на више континената, као и да је била мултиетничка и мултиконфесионална, управо због одређених права која су поданици уживали. Врхунац слобода немуслиманског становништва управо достиже свој зенит у периоду реформи, а у претходним временима су се морала поштовати одређена правила која су у зависности од тренутка била мање или више подношљива. Султан се овим ферманом обавезао да ће градња цркве бити ослобођена таксе.⁵¹⁶ Из преведеног садржаја фермана сазнајемо да је обласни нишки гувернер, румелијски бег бегова Васиф-паша, у споразуму са пиротским начелником и образованим судијом, протојерејом и одбором народним доставио високом царском Дивану акт, а по молбама пиротског грађанства које је тражило одобрење за подизање нове цркве- храм Рождество Христово на месту срушене богомоље.⁵¹⁷ Следеће, 1856. године, храм је био готов, а ранија плоча из 1834. године узидана је изнад главних улазних врата где се и данас налази. Материјално подизање цркве било је ометено великом буном у Пироту која је била уперена против грубих поступака владике Јеронима и пиротског ајана Махмуда Капицибаше, који је смењен, а на место владике Јеронима

⁵¹⁶ Ферман се сачувао у Старој цркви у оригиналу и српском преводу Јована Ар- Станојевића, бив. полицијског писара од 18. јула 1881. године - штампаном у Пироту 1911. године. Данас се ферман чува у згради која се налази северо-западно у порти цркве у којој су канцеларије и библиотека; Овај ферман превео је Јован Станојевић- Трнски, одличан познавалац турског језика: Бојана Дељанин, *Стара црква у Пироту*, Гласник ДКС 12, Београд 1988, 79. Према усменом исказу др Александра Фотића овај ферман се можда ипак односи на Саборну цркву будући да је црква која се у ферману спомиње посвећена Богородици, тачније гради се на име мајке Марије. Он сматра да тугра јесте слична Абдулмецидовој, али припада султану Абдулазису (1861-1876). Датум издавања фермана се јасно види- трећа декада Рамазана 1273. што је по старом календару 15-24 мај 1857. године. Ферман је писан стилем Дивани који није најчиткији, али се сматра више украсним. С друге стране мр Сеад Ибрић који је био такође љубазан да документ погледа потврђује следеће: тугра припада султану Абдулмекиду, ферман се шаље нишком мутесафиру(гувернеру) Васиф Паши (Niş eyâleti mutesarrıfı Vâsif Paşa) и наибу и муфтији Шехиркоја-Пирота (Şehirköy nâibi ve müftüsü...), црква се налази у махали поред реке у којој су настањени хришћани (Şehirköy kasabasında nehir kenarında vâki mahallede mütemekkin Rûm teb'anın...), мере цркве су 36x28x14 лаката/аршина= 27,28m x 21,22m x 10,61 m што би одговарало димензијама Пазарске цркве

⁵¹⁷ Б. Дељанин, *Стара црква у Пироту*, Гласник ДКС 12, Београд 1988, 79.

доведен је лемонски митрополит Нектарије, родом са острва Митилене.⁵¹⁸ Умро је у Пироту 1853. године и сахрањен је у гробници иза олтара цркве у седећем положају.⁵¹⁹ Црква је и касније плављена. Након велике поплаве у Пироту 16. јуна 1915. године „Нишава је јурила кроз варош, и доњи црквени прозори били су под водом. Велика поплава је била и 30. јуна 1926. године. Стара црква је била испуњена водом до изнад доњих прозора. Када је после неколико дана, избачена сва вода, видело се да је потребно изменити сав њен под од цигала и плоча.“⁵²⁰ Стара црква је урушена 1951. године јер је била склона паду због поплава и паљења. Том приликом је испод амвона, испред царских двери пронађена мермерна плоча, која можда потиче из старе цркве, оивичена лозом, а у средини у овалу је исклесан двоглави орао са круном више главе и једним крином на прсима. На плочи је представљен грб. Познато је да су грчки епископи имали своје грбове, а Васељенска патријаршија је имала грб двоглавог белог орла са криновима на плашту.⁵²¹ Претпоставка је да плоча потиче из старе цркве коју је 1665. године поменуо енглески племић Џон Бурбери.⁵²²

На цркви су вршена археолошка истраживања и сондажна заштитна археолошка ископавања и истраживања Пазарске цркве у Пироту пружила су неколико чињеница које

⁵¹⁸ *Тештер Нишавске митрополије 1834-1872*, приредио И. Николић, Пирот 1976, IX.

⁵¹⁹ *Тештер Нишавске митрополије 1834-1872*, приредио И. Николић, Пирот 1976, 127,150; М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 55; Археолошка ископавања потврдила су ову тврдњу 1990. године и касније 2003. године. Такође, 2013. године гроб је поново отворан будући да су са спољне стране око темеља извођени радови дренаже због влаге у цркви. Том приликом камион са грађевинским материјалом прешао је преко гробног места и плоча која покрива гробницу је пукла. Догађај је у јавности представљен као ново археолошко откриће, а заправо је у питању грешка: Т. Zebić, *Forgotten Greek Heritage in the Town of Pirot, Discussing Heritage and Museums, Crossing paths of France and Serbia, Sirogojno/Beograd* 2016, 201.

⁵²⁰ С. Петровић, *Историја града Пирота*, Пирот 1996, 62

⁵²¹ М. Живановић сматра да је тај уметнички рад је сличан двоглавим орловима у манастиру Манасији, Каленићу и Љубостињи. Он наводи да је грб Немањића „ стога јер се на плочи изнад и испод грба налазе у шест реда старословенска слова, излизана да се готово и не познају“: М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933, 55; Поред изречених мишљења о овој плочи, треба узети у обзир и функцију архијерејског орлеца, који је полагао у виду тканине на под цркве када је у њој служена архијерејска литургија: Л. Мирковић, *Православна литургија, Други посебни део*, Београд, 1983, 203-216.

⁵²² John Burbury, путописац аустријског посланика и главнокомандујућег словенским границама, грофа Валтера фон Леслија, и вероватно секретар Хенрија Хауарда, енглеског великодостојника. Бурберијев путопис обухвата период од фебруара 1664. до 1666. године, а одштампан је на енглеском језику 1671. године. Он бележи да је посланство у Шаркоју остало два дана 11. и 12. јула 1665. године и помиње да у Пироту постоје три хришћанске цркве, С. Велкова, М. Панајотовић, *Путописци о Пироту и пиротском крају*, Пирот 2012, 47.

су биле непознате на основу доступних историјских података о овом значајном историјском споменику Пирота.⁵²³ Црква Рождество Христово у Пироту је новоподигнути објекат. Предање и бројни истраживачи сврставају се у две групе. Прву везу чине аутори који су сматрали да је Стара црква на Пазару у Пироту била подигнута на темељима неке старије хришћанске богомоље (Д. Милутиновић, М. Валтровић, Н. Костић, В. Николић, С. Петровић, Б. Лилић) Други или не наводе експлицитно на каквом је месту подигнута Пазарска црква (М. Вељкович, М. Петковић) или бележе предање да се старија црква налази заправо десетину метара североисточно од ње (М. Живановић)- цркве Рождества Христовог. Археолошка ископавања такође потврђују да је црква имала најмање три грађевинске фазе. Прву фазу свакако представља историјски документована изградња цркве 1834. о чему сведоче Тефтер Нишавске митрополије и киторски натпис. По свему судећи црква је била подигнута без тримова због брзине изградње, а тремови су највероватније додати 1839- 1840. У другој фази додати су северни, јужни и западни трем, а под од опека засипан је иловачом. Ова фаза се прелиминарно може довести у везу са ферманом Абдул Мецида из 1855(1857). године. Трећу фазу представља обнова из 1951. године када је кровна конструкција од три воде сведена на две воде, западни трем знатније троугаоно надзидан до висине слемена, а остали зидови за око метар ; подови у наосу и западном трему замењени бетонским плочама, северни трем и део јужног порушени и заравнани, а улази на северном зиду президани као и западни на јужном зиду. Ова фаза документована је мермерном плочом на западном зиду цркве где је забележена 1952. година када су радови завршени, на славу цркве почетком године.⁵²⁴ Поред многобројне керамике која је пронађена у ископавањима 2003. године, а карактеристична је за ово поднебље, од новца је пронађена и аспра Махмуда II из 1808. на нивоу првобитног наоса цркве.⁵²⁵ Том приликом је потврђено да су иза олтара и гробнице митрополита Нектарија,⁵²⁶ откривени темељи трема са северне стране цркве⁵²⁷ и тиме потврђена

⁵²³ У периоду од 18. септембра до 10. октобра током 2003. године на основу пројекта Завода за заштиту споменика у Нишу, а радовима је руководио мр Предраг Пејић, археолог Музеја Понишавља Пирот

⁵²⁴ Данас се ова плоча налази јужно од портала, на западној фасади

⁵²⁵ Извештај са терена археолога Предрага Пејића

⁵²⁶ Гробница владике Нектарија који је сахрањен иза олтара у седећем ставу 1853, откривена је приликом конзерваторских радова на цркви 1990. године. Током уређивања порте цркве 2013. године, грешком је поломљена надгробна плоча па је гробница поново отворена и фотографисана.

констатација да је Стара црква имала трем са северне, јужне и западне стране. Митрополит Нектарије⁵²⁸ је сахрањен у седећем положају што се јасно може закључити на основу положаја његових костију. Гробница се састоји из две нише, у једну је положен митрополит и лицем је окренут ка другој ниши. Обичај оваквог сахрањивања је чест у Грчкој и треба да представља митрополита који ће вечно столовати. Герасим Георгијевић, епископ шабачки, описујући најзначајније догађаје сопственог живота описује и смрт митрополита српског Милентија 1832. године.⁵²⁹ Проповеда како је митрополит предао своју честиту душу Богу 11. јуна седећи лепо намештен у столици.⁵³⁰ Описује како митрополита и кнегиња Љубица облачи у архијерејску одежду и како га постављају на столицу.⁵³¹ Герасим Георгијевић: „У велелепној поворци свеколиког свештенства које се тада налазило у Београду, носећи свеће и рипиде, однесмо га свечано у цркву и постависмо на сред цркве онако лепо намештеног у столици.⁵³² Сутрадан је обављено опело и по окончању опроштаја однели смо умрлог господина митрополита у поворци на припремљено место вечног покоја и његово архијерејско тело с поштовањем положили у гроб.“⁵³³ Епископ шабачки не открива у ком положају је тело положено у гроб, али будући да је у тренутку смрти, током процесије и опела седео на столици, могуће је да је на тај начин и сахрањен.

⁵²⁷ Трем цркве је заравњен након Другог светског рата, а данас су темељи и северног и јужног трема делимично обновљени

⁵²⁸ Из писма С. Стојановића Јеврему Обреновићу, може се видети да је Хаџи Неша био чак у заточеништву због тога што се посађао са владиком пиротским Нектаријем. Турци су наине чекали прилику да се обрачунају са вођом Пиротске буне, а та прилика се указала када га је, према неким изворима, код турских власти издао владика Нектарије, са којим се Хаџи Неша замерио бранећи српске интересе: Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 35;38; И. Николић, *Пирот и срез нишавски 1801-1883*, Грађа I, Пирот 1981, 27.

⁵²⁹ Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји новије српске историје укратко у везаном и простом слогу*, Београд 1838, 244-245.

⁵³⁰ Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји новије српске историје укратко у везаном и простом слогу*, Београд 1838, 245.

⁵³¹ Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји новије српске историје укратко у везаном и простом слогу*, Београд 1838, 245.

⁵³² Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји новије српске историје укратко у везаном и простом слогу*, Београд 1838, 245; Лазар Мирковић, *Православна литургија, Други посебни део*, Београд 1983, 186.

⁵³³ Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји новије српске историје укратко у везаном и простом слогу*, Београд 1838, 247.

На цркви су вршени и конзерваторски радови,⁵³⁴ али у наосу цркве је присутна влага због чега је угрожен иконостас.

Архитектура храма

Храм Рождества Христовог је монументална грађевина следећих димензија: северна фасада износи 21,95m; јужна фасада 26,5m; западна фасада 15,1m; северни део источне фасаде до апсиде 7,7m и јужни део источне фасаде до апсиде 7,5m. Конципирана је као тробродна базилика без куполе, оријентисана у правцу исток запад са полукружно завршеном апсидом на истоку, галеријом и аркадним тремом на западу. Овакав начин градње припада корпусу архитектуре која је специфична за мајсторе који долазе из Славине.⁵³⁵ Базиликална форма представља једно од најрепрезентативнијих архитектонских решења које се неговало још од античких времена и било је прихваћено у сакралној хришћанској архитектури.⁵³⁶ Оваква форма одговарала је потребама јавних здања јер је представљала величајност институције или појединца.⁵³⁷ Велики прилив сеоског становништва у већа места након веће толеранције услед Танзиматских реформи, изискивао је потребу за грађењем најмонументалнијих и најпространијих православних богомоља-вишебродних базилика.⁵³⁸ Концепт базиликалних храмова био је условљен

⁵³⁴ Замењен је цреп, олуци, направљена је ограда, направљен је плато испред улаза у храм. Промењен је под у тремовима и наосу цркве. Рестаурација зидног сликарства пиротског академског сликара Чедомира Крстића у наосу је извршена од стране Републичког завода за заштиту споменика културе. Потребни су опсежнији радови, у смислу уређења и заштите. Црква Рођење Христово проглашена је за културно добро од 08.12.1986. (Међуопштински Сл. Лист Ниш бр. 34/86) одлуком СО Пирот бр.02-020/115-86.

⁵³⁵ Николај Тулешков овакав начин градње дефинише као дело Славинеке градитељске школе: Н. Тулешков, Славинските първомайстори, София 2007, 33-53.

⁵³⁶ Види: U. Leipziger, *Die römischen Basiliken mit Umgang. Forschungsgeschichtliche Bestandsaufnahme, historische Einordnung und primäre Funktion*, Dissertation, Universität Erlangen-Nürnberg 2006, <http://www.opus.ub.uni-erlangen.de/opus/volltexte/2006/417>

⁵³⁷ Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 32.

⁵³⁸ А. Кадиевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX –средина XX века)*, Београд 2007, 36.

његовим црквеним значајем, литургијском и друштвеном функцијом.⁵³⁹ Тробродно решен унутрашњи простор Старе цркве споља покрива јединствен двосливни кров у складу са оновременом тежњом за прикривањем сакралности монументалне грађевине.⁵⁴⁰ Споља гледано, грађевином доминира затвореност и компактност структуре.

У порти храма, југозападно од цркве налази се кула звонара са четири звона. Данашња звонара изграђена је 1906. године на месту старе дрвене звонаре,⁵⁴¹ а три године касније саграђена је и ограда црквеног дворишта.⁵⁴² Звонара је двоспратна са четворосливним кровом. У приземљу, са северне стране су врата, а на јужној источној и западној страни је по једна мања монофора и фасада те зоне нема декорацију. У овој зони је узидана вотивна ара која је премалтерисана и данас се не види где се тачно налази.⁵⁴³ На спрату, са све четири стране налази се по једна лучно завршена монофора. Монофоре су уоквирене у вертикално правоугаоно поље које је крунисано низом слепих аркадица. Изнад монофора је тордиран лук који прати облик полукруга и завршава се крстовима са обе стране. Ова два нивоа дели кордонски венац састављен од више степена. Западно од улаза у звонару стоји плоча на којој је написано да је 2000. године Небојша- Нецко Спасић из Београда добровољним прилозима, а за покој душе својих родитеља Јованке и Бранка Спасића, судије из Пирота обновио звонару. Када је бугарска војска напуштала Пирот децембра 1885. године, однела је са собом, као ратни трофеј, сат и звоно са сахат куле.⁵⁴⁴ Касније, Бугари су вратили звоно, које је Пазарска црква узела за своју звонару.⁵⁴⁵ Два звона су из 1934. године, на првом пише да је дар породице Илициновић,⁵⁴⁶ а на другом се помињу

⁵³⁹ Упор: Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 27.

⁵⁴⁰ Упор: И. Зарић-Ћировић, Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Нови Сад 2009.

⁵⁴¹ Конструкција дрвене звонаре видљива је на акварелу Лудвига Кубе, Стара црква са Митрополијом

⁵⁴² Са унутрашње стране ограде, јужно уз улазну капију је у малтеру урезано: Израдио Матеја ден. кам. Темска 1909. г

⁵⁴³ На основу усменог исказа оца Зорана знамо да је Сабазијев тијас из Пирота о коме пише Софија Којић, а не открива место на коме се налази заправо сполија која је узидана у звонари. Види: С. Којић, Сабазијев тијас из Пирота, *Старинар*, Београд 1966. 183-185.

⁵⁴⁴ Музеј Понишавља Пирот, Легат Душка Ћирића, *Из комуналне историје Пирота*, без године

⁵⁴⁵ М. Живановић, *Нишавље*, Пирот 1933.

⁵⁴⁶ У црквеном архиву, у књизи приложника за 1934. годину на првој страни под ставком 2 стоји: Каја Илициновићка, супруга Димитрија Илициновића, адвоката, сенатора из Ниш, Ниша за покој душе прем. Оца протојереја Димитрија Цветковића- Једно велико звоно у тежини 472 крг, 8. XII 1934. год. У независном политичком листу Наш исток, број 92, издат 16. децембра 1934. у Цариброду стоји вест: Стара Пиротска

краљ Александар I Карађорђевић и патријарх Варнава. Треће звоно је из 1879. године ливено у Вршцу на коме се помиње митрополит Михајло и на четвртом, најмањем звону није могуће прочитати годину ни приложника.

У изворном облику црква је имала отворен трем са северне, јужне и западне стране. Дужина северног и јужног трема износила је 24m, а западног 26m. Бочни ходници били су широки 3m, а западни 4m. Конструкција трема била је од дрвета, а ослонац су чинили целом дужином дрвени стубови са профилисаним капителима, окованим даскама, дугачким око метар (слика стара тремови). Уз парапете, целом дужином била су постављена дрвена седишта (ширине 0,5m). Таваница западног трема је дрвена и дело је дрворезбара самоковске школе.⁵⁴⁷ Издељена је у пет поља, а централно поље је квадратне основе и најбрижније је декорисано са великом розетом у средини. Розета изнад трема се у традицији јужног Балкана назива „колце“ или „пешкун“ и била је уобичајени део у декоративном систему балканских кућа.⁵⁴⁸ Њена основа има десет углова и састоји се од три нивоа, плавог без украса, браон који је граничник и белог централног који је богато резбарен флоралним и вегетабилним мотивима. Од централне розете се гранају браон и зелени зраци ка ивицама поља, а углови су плави у које се смештене резбарене површине флоралним мотивима беле боје.⁵⁴⁹ Поља северно и јужно до централног имају по мање једноставнију розету обојену белом бојом, а основа на коју је розета постављена се састоји од мањих квадратних поља која су зелене боје. Најудаљенија поља од централног нису декорисана и зелене су боје.

Западна калканска фасада храма измењена је приликом обнове 1952. године. Исте године сивим плочицама, украшеним вишебојним мотивима, покривена је подна површина у унутрашњости цркве и у западном отвореном трему. Трем је обновљен и 2013. године и том приликом су ове плочице замењене бетонским коцкама. Тада је почела обнова и јужног и северног трема, а за сада су само подови обновљени и прекривени бетонским

црква добила је ново звоно. У знак захвалности протојереју Димитрију Цветковићу који је у цркви служио од ослобођења породица Илићановић поклања звоно које је коштало 12 000 динара.

⁵⁴⁷ С. Велкова, *Чувар дома и пламена, Кућни иконостаси Пирота*, Пирот 2014, 38.

⁵⁴⁸ А. Светиева, *Резбарени тавани, долати и врати во Македонија*, Скопје 1992, 118-217.

⁵⁴⁹ О начинима украшавања тавана: А. Светиева, *Резбарени тавани, долати и врати во Македонија*, Скопје 1992, 156-157.

коцкама. Обновљена је и порта храма са западне стране. Некада травнате површине замењене су платоом сачињеним од жутих и црвених бетонских коцки које се радијално пружају ка улици. Приликом обнове исте године, због формирања платоа, уклоњена су и два бора која су била са обе стране пута који је са улице водио ка порталу цркве.

Трем на западној страни чини аркада формирана од осам стубова који носе седам лукова док су јужна и северна страна трема завршена са по два лука и три стуба. На њиховим капителима су крстови уписани у кругове са све четири стране. На западној страни се, изнад аркаде простире пет лучних бифора које имају по једну прислоњену колонету, а у реду који надвишује прозоре, у лучној ниши је представа храмовне славе у фрескотехници, Рођење Исуса Христа. Изнад ове сцене је декоративни кровни венац који се састоји од низа слепих аркадица. На средишњем делу западне фасаде у унутрашњости трема налази се главни портал цркве, а са обе стране, јужно и северно на западној фасади постоје такође мањи улази у наос са сваке стране. Јужно и северно од ових представа налази се по једна монофора. На том истом зиду налази се неколико плоча на којима су исписана имена добротвора овог храма. Изнад улаза је већ поменута плоча из 1834. године. Северна и јужна фасада од украса једино имају два реда прозора где се у горњем низу може избројати четири, а у доњем низу три прозорска отвора. Са јужне стране постоје вратанца која воде у ђаконикон. Ова црква се због своје форме може сматрати конзервативнијом грађевином базиликалне архитектуре православних храмова у Османској царевини прве половине XIX века.⁵⁵⁰

Ентеријер храма

У формулисању унутрашњости православног храма важну улогу има уобличавање ентеријера које подразумева његово функционално, симболичко и естетско решавање. Унутрашњи простор храма је у потпуности подређен светој литургији и богослужбеној намени. Унутрашњост цркве подељена је на три брода са шест дрвених стубова који су

⁵⁵⁰ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 2007, 47.

мармурирани. Стубови подупиру свод цркве, а капители су украшени резбаријом са представама анђела, птица и јелена.⁵⁵¹ Главни брод је наткривен дрвеним полуобличастим сводом који надвишује кровна конструкција на две воде прекривена црепом. Бочни бродови засведени су равном дрвеном таваницом и нижи су од главног брода. У цркву се улази силаском низ неколико степеника. Да би се испоштовала одлука из фермана да унутрашњост храма са олтаром има дужину 27,28 m ширину 21,22 m висину 10,61⁵⁵² и да не би надвисила исламске богомоље, било је неопходно темеље и саму цркву укопати,⁵⁵³ што је утицало на то да често буде плављена. Описујући Пирот, Мита Ракић помиње како у њему постоје две цркве, а да старију, када надође река Нишава, напуни блатом.⁵⁵⁴ Тако је храм добио неопходну висину и није угрожавао доминацију оближње џамије. Унутрашњи простор цркве подељен је на западни травеј изнад којег је гинекион, док иконостасна преграда дели олтарски простор од наоса. У олтарском простору храма, налази се најсветији елемент његовог уобличавања-часна трпеза. Часна трпеза почива на једној стопи и прекривена је дрворезбареном балдахинском конструкцијом. У олтару постоји једна архитравна дрвена греда која повезује свод у правцу север југ и њена функција је конструктивна. Олтарски простор садржи још један пар стубова који простор деле на три дела. Олтарска апсида је ширине главног брода и полукружно је завршена и са унутрашње и са спољашње стране. У њеном средишту постоји једна полукружно завршена ниша у коју је смештен прозорски отвор, а северно и јужно од ње смештена је по још једна ниша са сваке стране. У ђаконикону постоје две полукружно завршене нише, једна на источном, друга на јужном зиду. У проскомидији постоје такође две полукружно завршене нише, једна је на северном, а друга на источном зиду. Од мобилијара се у наосу налазе три проскинитара, три целиваоника, архијерејски трон, Христов гроб, проповедаоница, две певнице и низови дрвених седишта, седам уз северни зид и једанаест уз јужни која стоје у нивоу првобитне нивелације. На полеђини сваког седишта стоји име

⁵⁵¹ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 63.

⁵⁵² На основу усменог исказа Др Александра Фотића димензије цркве су 36x28x14 лаката/аршина који је у то време износио 0,758m; Лакат,аршин и зира су синоними, више о старим мерама: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, III свеска, Београд 1968, 506; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, II свеска, Београд 1964, 305.

⁵⁵³ Упор: Т. Борић, О архитектури цркве Светих арханђела Михаила и Гаврила у Нишу (мали саборни храм) *Ниш и Византија* 2, 218.

⁵⁵⁴ Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до почетка XX века*, Пирот 1994, 130.

корисника и приложника (слика).⁵⁵⁵ Закуп седишта могли су да приуште првенствено угледнији и имућнији грађани, при чему је позиција ближа олтару постајала ствар јавне манифестације статуса појединца.⁵⁵⁶ Испред предолтарског простора, уз јужни зид, постављен је архијерејски трон. Начињен је од дрвета, а састоји се од седишта, наслона и балдахинске конструкције на врху. У складу са уобичајеном праксом у православним храмовима, трон је уздигнут, чиме се наглашава значај личности која на њему седи.⁵⁵⁷ Конструкција трона почива на два фантастична бића израђена од дрвета. У доњем делу скромније је украшен дуборезом, док је у горњем делу раскошнији дуборезан украс обојен златном бојом. На самом врху трона је златна митра. Изнад седишта, као обавезан део трона, налази се правоугаона икона Христа Великог Архијереја на златној позадини која је уоквирена богатим дуборезом златне боје. Христос архијереј (ΙC ΧC ΒΕΛΙΚΗΝ ΑΡΧΙΕΡΕΑ) приказан је фронтално, док седи на раскошном златном трону. Одевен је у архијерејску одежду. Око главе је на икону додат сребрни вотивни дар, оковани нимб са митром.⁵⁵⁸ Он десном руком благосиља, док у левој држи Јеванђеље. Према мишљењу Елене Генове аутор ове иконе је зогаф Јован из Самокова.⁵⁵⁹ Наспрам трона, уз северни зид, постављен је дрвени проскинитар са дрворезбареном, златном бојом обојеном балдахинском констукцијом налик оној на архијерејском трону.⁵⁶⁰

⁵⁵⁵ О важности мирских столова: М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996, 68-69.

⁵⁵⁶ И. Зарић-Тировић, Женска припрата Николајевске цркве у Земуну, *Саопштења XLII*, Београд 2010, 305.

⁵⁵⁷ О конструкцији архијерејског трона: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.

⁵⁵⁸ Метални вотивни дарови срећу се највише по Јужној Србији, Босни и у једном делу Црне Горе и деле се на слободне вотиве и металне вотивне окове. Када се људи разболе или их задеси нека несрећа заветују се неком свецу да ће му на икони посребрити неки део тела ако помогне. Када се неко заветује пође у цркву заједно са кујунцијом који узме нацрт места са иконе који треба да покрије сребром. Код вотива не долази до изражаја само идеја жртвовања ради постизања милости него и идеја контактне магије: посредством вотивног предмета болесник се ставља у непосредан додир са светачким ликом и то са одговарајућим делом тела које је свето и стога додир са њим доводи до исцељења. Они се јављају као један по елемената градске културе. : М. С. Филиповић, *Метални вотиви код православних Срба*, *Гласник скопског научног друштва*, Скопље 1936.

⁵⁵⁹ Е. Генова, *Второто поколение зографи от самоковската живописна школа*, София 2012, 179.

⁵⁶⁰ На овом проскинитару се налазе две урамљене штампане иконе новијег датума, Света Петка и сцена Вознесења Исуса Христа.

Међу чудотворним иконама са Свете Горе Атонске које су у Понишављу почеле да се активније поштују током XIX века, неке су припадале руским монашким заједницама.⁵⁶¹ Једна од њих је и икона Богородице Достојно јест којом су руски монаси, јеромонах Кирил и братство руске обитељи Светог Јована Златоустог даривали пиротске чорбације 1923. године.⁵⁶² На галерији Старе цркве постоји урамљени списак добротвора који су убрзо израдили Богородичин трон и даривали га храму у коме су служили прота Михајло Недић, старешина Димитрије Мијалковић и свештеник Стојан Аранђеловић. Од тада се чудотворна икона “Достојно јест” налази у њему и брижно чува као највећа светиња и украшена је многим вотивима.⁵⁶³ У дну иконе стоји натпис: СНА СВ ИКОНА НА ПИСАНА И ОСВЉАЩЕНА НА ЦВ АФОНСКОМ ГОРѢ БѢ РУССКОМ ОБИТЕЛН СВ І ЗЛАТОУСТАГО ПРИ НАСТОЈТЕЛѢ ІЕРОСХИ М КИРИЛѢ БѢ БРАТЮ 1914. ГОД.⁵⁶⁴ Овај проскинитар стоји уз најисточнији стуб са северне стране. Њена чудотворна моћ показала се три године по доласку у Пазарску цркву, а то је догађај везан за велику поплаву 30. јуна 1926. када је црква била испуњена водом до доњих прозора. Побожни Пироћанци су повлачење воде управо до нивоа постамента на коме је била постављена, приписивали икони Богородице Достојно Јест.⁵⁶⁵ На проскинитару који се налази уз последњи стуб јужног травеја пред олтаром постоје две урамљене штампане иконе новијег датума, Исус Христос Сведржитељ и икона Светог Николе. Уношењем у цркву штампаних икона започето је и њихово коришћење на месту целивајућих што је одобрено почетком XX века од стране Архијерејског сабора.⁵⁶⁶ У наосу постоји три целиваоника. Они су једноставнији и скромније декорисани. Начињени су од дрвета. На њима су сликане целивајуће иконе Богородице са Исусом Христом у наручју, Исус Христос сведржитељ и трећи је намењен икони Рождество Исуса Христа која иначе стоји у олтару и износи се о празницима. На овој икони стоји следећи натпис:

⁵⁶¹ О томе више: Б. Лилић, *Оданост Срба вери и традицији*, Ниш 2000, 113- 117.

⁵⁶² Упор: Н. Макуљевић, *Унутрашњост католичка манастира Хиландар у Новом веку, Осма казивања о Светој Гори*, 2013, 173;184-185, С. Петковић, *Хиландар*, Београд 2008, 55.

⁵⁶³ Ктиторски и приложнички чин у сакралној сфери мотивисан је најчешће богословским схватањима из домена хришћанске сотириологије и есхатологије, где се активност ктитора или приложника сагледава у контексту спасења његове душе: М. Лазић, *Ктитори и приложници у српској култури XIX и почетком XX века, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 633.

⁵⁶⁴ Б. Лилић, *Оданост Срба вери и традицији*, Ниш 2000, 114.

⁵⁶⁵ Б. Лилић, *Оданост Срба вери и традицији*, Ниш 2000, 113- 117.

⁵⁶⁶ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Велико Градишту*, Велико Градиште 2006, 82.

слава во кѣшнихъ бѣгѣ на земли мѣра во челоуѣцѣхъ благоволеннѣе рождество хрѣтово. Икона је дело непознатог зографа и на њој не стоји година која би сведочила о периоду настанка, али је највероватније из XIX века.

Конструкција Христовог гроба налази се у западном делу храма, северно од главног улаза. У свакодневној пракси, ова конструкција служи као проскинитар, а за Васкрс се помера на средину храма и представља Христов гроб.⁵⁶⁷ Простран предолтарски простор прилагођен је потребама служења свете архијерејске литургије. У доле су смештене дрвене певнице и амвон.⁵⁶⁸

Проповедаоница је формирана уз стуб у средини наоса са северне стране.⁵⁶⁹ Аутор проповедаонице није познат, а претпоставка је да је из времена уређивања ентеријера храма ком се приступило одмах након изградње и да је дело мајстора из Самокова. Састоји се из два нивоа, а висина проповедаонице указивала је на значај проповеди.⁵⁷⁰ Оба нивоа су начињена је од дрвета и петостране су основе. У доњим деловима је осликана флоралним мотивима и има богат дуборезани украс. На вишој су, у лучно завршеним пољима, приказани Исус Христ и јеванђелисти. Они су приказани као стојеће фигуре са отвореним Јеванђељима и својим атрибутима. На нижем нивоу представљене су стојеће фигуре апостола у медаљонима. На оба нивоа, изнад представе која је окренута главном броду стоји резбарена фигура- голуб раширених крила, златно обојен, који представља симбол Светога Духа и Божјег гласа. Проповедаоница је постављена високо, у нивоу прозора ради звучнијег преношења гласа проповедника у храму.⁵⁷¹ Њено постојање говори о значају који је имало проповедништво у богослужбеној пракси XIX века. С друге стране,

⁵⁶⁷ Четвртостог је пресека, а састоји се из централног дела који почива на четири ноге са и горњег, балдахинског дела завршеног крстом. Балдахин је украшен вегетабилним мотивима, а цела конструкција је обојена у златну боју. На ову конструкцију постављено је пет кандила. Такође је постављена икона лика Исуса Христа са трновим венцем, док изнад, на балдахину, на уметнутој табли стоје речи: ГОСПОД МОЈ И БОГ МОЈ. О Христовом гробу: Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште 2006. 82; М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 67-68.

⁵⁶⁸ Певнице су прекривене тканином, а амвон има висину од два степеника.

⁵⁶⁹ Проповедаоница је од 2013. године очишћена, а до тада је била прекривена дебелим црним слојем и представе су биле готово непрепознатљиве. Чишћење је спроведено од стране запослених у цркви, алкохолем, без присуства струке

⁵⁷⁰ Н. Макуљевић, *Црква Свете Тројице, Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 40.

⁵⁷¹ Н. Макуљевић, *Црква Свете Тројице, Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 40.

верницима у наосу, свештеници су се обраћали из простора, који је више симболички, припадао небеској него земаљској сфери.⁵⁷² На горњем нивоу су представе Светог јеванђелисте Марка (С' ЁК' МАРКО) Светог Јована Богослова (С' ЁК' ЮА БОСЛОВ), Исуса Христа Сведржитеља (ИС ХС ВСЕДЕР ЖНТЕЛЪ), Светог јеванђелисте Матеја (С' ЁК' МАТФЕН) и Светог јеванђелисте Луке (С' ЁК' ЛУКА). Сваки од њих држи отворено Јеванђеље са текстом. На доњем нивоу су представе Светог апостола Јакова (С' АП' ЛЪ ЈАКОВЪ), Светог апостола Јуде (С' АП' ЛЪ ЈУДА), Светог апостола Петра (С' АП' ЛЪ ПЕТАРЪ), Светог апостола Павла (С' АП' ЛЪ ПАВЛЪ) и Светог апостола Филипа (С' АП' ЛЪ ФИЛППЪ). Апостоли у рукама држе затворено Јеванђеље, а Свети апостол Петар у десној руци држи и кључ. Одевени су у хитоне и химатионе јарких боја.

Значајна целина ентеријера је дрвена галерија која се налази у западном делу храма. До галерије се долази степеницама које су симетрично постављене уз северни и јужни зид унутрашњости храма. Њен балкон није истурен, већ је напротив, конкаван у смеру запада. Уз западни зид галерије постављено је шест уздигнутих дрвених седишта попут оних у наосу цркве. Саборна црква у Пироту, црква Успеније Свете Богородице у Тијабари која је изграђена 1870. године и данас има сачувано степениште, северно од портала цркве које води до простора гинекиона са спољашњег трема, готово из дворишта, тако да су мушкарци и жене имали засебне улазе у цркву. Претпоставља се да је и Пазарска црква на истом месту имала засебан улаз који је водио из порте и који срушен током обнове храма.⁵⁷³ Из простора трема, јужно и северно од портала постоје мања врата која су била засебни улази за жене.⁵⁷⁴ Сепарација жена и мушкараца у храму је принцип са дугом традицијом у православном свету. Важна одредница у функцијама приправе било је симболичко тумачење делова храма. У хијерархији схваћеној симболици простора, олтар

⁵⁷² Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 40.

⁵⁷³ Мештани говоре да је постојао идентичан улаз као и у Саборној цркви у Тијабари, улаз који са трема степеништем води право на галерију. Ову тврдњу је забележио и М. С. Анђелковић 1899. године: Б. Лилић, *Пирот и околина у списима савременика од XV до почетка XX века*, Пирот 1994, 219. С друге стране, не постоје материјални докази да је овакав улаз постојао нити остаци било каквог отвора.

⁵⁷⁴ Упор: Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 27-33.

је традиционално тумачен као место највеће светости, а припрата као његов опозит.⁵⁷⁵ Пракса раздвајања верника одређивала је мушкарцима место у наосу, док је женама била намењена припрата. Принцип смештања у западни део храма имао је за последицу физичку, али и визуелну сепарацију жена. Окретање ка олтару током службе представљало је немогућност визуелног контакта мушкараца са женама смештеним у позадини. Унификован образац раздвајања током богослужења у пракси ипак није постојао, с обзиром на то да не потиче из канонског права.⁵⁷⁶ Црква Рождества Христовог има три слепе калоте које надвишавају простор галерије. Цркве које су биле грађене у времену када су владале Османлије су ретко имале куполе већ су градитељи симболичку функцију куполе надомешћивали употребом слепих калота које су, гледајући цркву у целисти са спољашње стране, биле невидљиве.⁵⁷⁷ Централна калота је четвороугана и већа од северне и јужне које су кружног облика.⁵⁷⁸

Зидно сликарство

У обликовању простора храма, један од важних чиниоца, носилац сложених значења јесте зидно сликарство. Зидно сликарство Пазарске цркве уобличено је у два наврата. Програмско уобличавање происходило је из литургијских потреба, симболичких тумачења, али и функције простора који заузима. Програм је концентрисан на најважније делове храма, слепе калоте. Као симулакруми купола, калоте су преузеле симболику небеских сфера,⁵⁷⁹ те је сходно томе формулисан и њихов програм. Нови приступи осликовању цркава актуелни су на овом подручју. Напуштањем традиционалног прекривања целокупних зидних површина, формулисани су нови идејни концепти,

⁵⁷⁵ Схватања простора храма у XVIII веку базирана су на традицији симболичког значења Симеона Солунског: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 48.

⁵⁷⁶ И. Зарић, Женска припрата Николајевске цркве у Земуну, *Саопштења XLII*, Београд 2010, 299.

⁵⁷⁷ Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 29.

⁵⁷⁸ Упор: Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 29.

⁵⁷⁹ О архитектонском склопу са слепим калотама и о њиховој симболици: Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 140.

карактеристични по сведеном избору композиција. Одабир сцена пружао је могућност наглашавања оних тема које су биле заступљене у ондашњој богословској мисли и верској пракси.⁵⁸⁰ Зидови галерије богато су осликани и прекривени тамним слојем чађи. У северној слепој калоти је Богородица знамења шира од небеса са Исусом Христом у медаљону које окружују два анђела. У низу испод налази се једанаест пророка који држе развијене свитке у чему се следио традиционални принцип.⁵⁸¹ Пророци су смештени у медаљоне, а међупростор је испуњен вегетабилним врежама.⁵⁸² Учесталост укључивања Богородичиног лика у програме горњих зона показује усмереност на идеју прослављања њеног небеског статуса, као и посредничке улоге у спасењу.⁵⁸³ У јужној слепој калоти је представа Исуса Христа Вседержитеља који благосиља док га окружују два анђела. У низу испод су симболичне представе Светих Јеванђелиста и дванаест Светих апостола. Христос Сведржитељ приказан је у складу са идејом истицања владара васељене на највишим тачкама простора. Централна слепа калота која је четвороугаоног облика израђена је од дрвета и скромно декорисана геометријским мотивима. У низу испод су слабо видљиви ликови анђела и флорална декорација у фреско техници,⁵⁸⁴ а у последњем низу су представе светитеља, светих ратника, мученика и светих жена које је тешко појединачно идентификовати. У овом низу светитељи су приказан до испод појаса и смештени су у медаљоне. У том низу има четрнаест фигура, а неке од представљених су Свети Никита, Свети Димитрије и Свети Теодор Тирон. Будући да је западни део цркве детерминисан као женски део цркве, сликани репертоар централног дела је адекватан јер се у овом низу може уочити пет представљених светитеља који је тешко идентификовати. Једна је представљена на јужном рубу централне четвороугаоне калоте, док су по две на западном и северном. Једна која је представљена на северном рубу у рукама држи књигу, док код

⁵⁸⁰ И. Зарић, Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008. 141.

⁵⁸¹ О средњовековним представама пророка у куполама: Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 69-76.

⁵⁸² Упор: И. Зарић, Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008. 140.

⁵⁸³ Упор: И. Зарић, Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008. 121.

⁵⁸⁴ Сликање цветних дезена било је заступљено у горњим секцијама грађевине, изнад висине очију, на куполама, упор: S. Vagci, Painted decoration in Ottoman architecture, *Ottoman civilization 2*, Istanbul 2003, 739.

осталих није могуће препознати атрибуте. Светитељке груписане аналогно позицији жена чиниле су репертоар којим је непосредно обликована родна димензија простора.⁵⁸⁵ Простор између медаљона украшен је мноштвом ситних, разнобојних цветова. Будући да је примена оваквог начина декорисања карактеристична за оновремену балканску културу, идентични декоративни системи користе се и у профаном градитељству широм Османског царства.⁵⁸⁶

У простору наоса постоји свега шест представа стојећих фигура светитеља и две сцене великих празника које су изведене средином двадесетог века. Аутор ових представа је академски сликар Чедомир Крстић,⁵⁸⁷ родом из Пирота.⁵⁸⁸ Сцене су осликане на великим површинама и правоугаоно уоквирене. На северном и јужном зиду наоса, у сивомрким тоновима изведене су сцене по следећем распореду : северни зид наоса, гледано у смеру од запада ка истоку: Свети апостол Лука, Свети Јован Богослов, Свети Симеон Немања и најближе олтарском простору приказано је Рођење Христово. На јужној страни наоса, правац исток запад су представе: Васкрсења, затим Светог Саве представљеног изнад архијерејског трона, Свети Матеј и крају Свети јеванђелист Марко. На западној фасади, лево и десно од главног портала цркве су представе Исуса Христа и Светог Јована Крститеља изведене у фреско техници. Ове представе су дело непознатог сликара аматера 50-их година XX века. Њихове фигуре су постављене фронтално на монохромној позадини. Иза Светог Јована који је јужно од улаза се надзире пустињски пејзаж. Он има одело од камиље длаке опасано кожним појасом. Његова десна рука је усмерена ка небу, док левом држи крст око ког је обмотан свитак на коме стоје његове речи: **ПОКАНТЕ СЯ.** (Мт. 3:2). Исус Христ, који се налази северно од улаза држи отворено Јеванђеље са текстом:

⁵⁸⁵ И. Зарић, Женска припрата Николајевске цркве у Земуну, *Саопштења XLII*, Београд 2010, 306.

⁵⁸⁶ О декоративним системима у Србији Кнеза Милоша, у оквиру османске визуелне културе: К. Митровић, *Топчидер- двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд 2008, 74-82.

⁵⁸⁷ Чедомир Крстић (1923.–1988.) је Академију ликовних уметности - сликарски одсек завршио 1952. године у класи професора Недељка Гвозденовића. Затим је годину дана провео у мајсторској радионици Ђорђа Андрејевића Куна. Од 1953.год. до 1962.год. радио као професор средње школе за примењену уметност у Нишу. Године 1961. изабран за асистента, а 1983.год. за редовног професора на Факултету ликовних уметности у Београду. Рођак Чедомира Крстића, академски сликар Петар Ђорђевић тврди да је Чедомир Крстић осликао северну страну наоса, а да је јужну страну наоса осликао академски сликар Радомир Антић. Представе су прошле процес рестаурације и конзервације коју су радили сликари из Републичког завода за заштиту споменика културе 2016. године

⁵⁸⁸ Р. Влатковић, *Заштитићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 63.

азъ есмь пастыр добры. (1 Сам. 17:35, Иса. 40:11, Јн. 10:14, Јев. 13:20, 1 Пет. 2:25) Обучен је у црвени хитон и плави химатион.

Иконостас

Током XIX века на јужнобалканском подручју упоредо са појавом монументалних цркава, текао је и процес уобличавања иконостасних преграда назначен још крајем XVIII века чије су репрезентативне размере и богат репертоар носиоци сложених садржаја.⁵⁸⁹ Висока конструкција олтарске преграде условљена је величином наоса тако да у потпуности затвара поглед верницима на олтар. У маниру анонимности старих зографа, на овом иконостасу нема потписа који би сведочио о ауторству, насупрот све широј појави истицања самосвести сликара и његовог идентитета.⁵⁹⁰ Један од обавезних елемената декорације православног храма је иконостасна преграда која дели наос од олтарског простора.⁵⁹¹ Иконостас цркве, делимично захвата источне делове северног и јужног зида. Богато резбарене и ажуриране површине, превучене танком позлатом, приказују стилизоване флоралне и вегетабилне мотиве. Дуборезбарство је један од заната који на Балкану има веома дубоке корене и дугу уметничку традицију. Оно је широко примењивано при обликовању и украшавању многих предмета профане и култне намене, чија висока уметничка вредност сведочи о непрекинутој развојној линији ове уметничке гране.⁵⁹² На њему и на другим резбаријама у храму има мноштво детаља попут голубова, ружа, акантуса, јелена, нара, лира, ждралова, орлова, змија, и винове лозе. Винова лоза и грожђе који деле апостолски од празничног реда и уоквирују пророке у медаљонима изнад престоних икона представљају Господа Христа у светој Тајни Причешћа, али и Његове верне, по сликовитој поуци коју је дао својим ученицима: “Ја сам чокот а ви лозе; и који

⁵⁸⁹ Више о високим иконостасним преградама: М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темшвару*, Нови Сад 1996, 97-104.

⁵⁹⁰ Више о потписивању зографа: И. Зарић, Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Нови Сад 2009, 228; Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1820-1940, *Иконопис Врањске епархије*, Београд- Врање 2005, 25

⁵⁹¹ Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште 2006, 175.

⁵⁹² Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791-1848*, Београд 1986, 349.

буде у мени и ја у њему он ће родити многи род; јер без мене не можете чинити ништа” (Јн. 15:5).⁵⁹³

Иконостасна преграда је издељена на три хоризонталне зоне. Престоне иконе и иконе апостолског реда су правоугаоне и лучно завршене. У зони сокла налазе се иконе са представама из Старог завета, ред изнад је ред престоних икона, изнад њега су медаљони са пророцима, а у четвртом реду су допојасно представљени апостоли са представом Свете Тројице у централном делу изнад Царских двери. Следећи ред је посвећен празницима. На самом врху у последњој зони је Крст са представом Распећа Христовог које оплакују Богородица и Свети Јован Богослов. Распеће је плаћено мајстор Трипку 1326 гроша 1845. године.⁵⁹⁴ Иконостас је издељен у преко сто поља у која су смештене иконе. Ансамбл је веома сложен и компликован за атрибуцију. Неке од икона су рад мајстора Захарија из Самокова.⁵⁹⁵ Захарије јесте син зографа Христа Димитрова и млађи брат зографа Димитрија Христова.⁵⁹⁶ Године 1838. за иконе апостола му је плаћено 220 гроша.⁵⁹⁷ У Тефтеру Нишавске митрополије се помиње Захарије иконописац. Захари Христов Зограф из Самокова, који се доводи у везу са Захаријем из тефтера, је уредно водио књиге сопствених прихода и расхода и прецизно бележио сваки посао за који је био плаћен.⁵⁹⁸ У његовим књигама стоје називи икона које је радио, називи места у којима је био, али ни на једном месту не помиње Пирот као ни да је радио неке од икона за цркву Рождества Христовог у Пироту.⁵⁹⁹ У његовим књигама се не може наћи приход у износу од 220 гроша за апостоле 1838. године.⁶⁰⁰ Захарије зограф је 1847. године насликао аутопортрет у склопу живописа Тројанског манастира у Бугарској заједно са ктиторима манастира.⁶⁰¹ Будући да је реч о самосвесном сликару који је представу сопственог лика

⁵⁹³ Више о иконографском програму иконостасне преграде: И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството* 3, София 1991, 3-17.

⁵⁹⁴ *Тефтер Нишавске митрополије*, Приредил И. Николић, Пирот 1976, 7.

⁵⁹⁵ *Тефтер Нишавске митрополије*, Приредил И. Николић, Пирот 1976, 7.

⁵⁹⁶ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965. 314-393.

⁵⁹⁷ *Тефтер Нишавске митрополије*, Приредил И. Николић, Пирот 1976, 3.

⁵⁹⁸ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965. 359-363.

⁵⁹⁹ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965. 359- 363.

⁶⁰⁰ Најприближнија је цифра од 280 гроша за Христос изворската црква: А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965. 359.

⁶⁰¹ А. Василиев, *Троянски манастир*, София 1962, 2-3.

укључио у сликани програм зидног сликарства једног храма необично је да својим потписом није потврдио ауторство икона на иконостасу Пазарске цркве.⁶⁰² Још увек није познато које иконе је урадио овај зограф, а уколико су у питању иконе апостолског реда можда ће се након што буду очишћене и јасније видљиве прецизније утврдити ауторство.⁶⁰³

Године 1836. за иконе апостола из Самокова је плаћено 200 гроша.⁶⁰⁴ Познато је да су резбари из Самокова, потпомогнути другим мајсторима, разносили и преносили своје искуство у местима западне и северозападне Бугарске све до Пирота. Тајфе су организовале и специјалне резбарске радионице привременог карактера у месту где су радили на објекту. У тим местима су имали и локалне ученике који су учили и припремали за учешће у изради и склапању црквених иконостаса.⁶⁰⁵ За резбу је 1843. године плаћен мајстор Стојчо.⁶⁰⁶ Забележено је да је мајсторима 1841/1842. године плаћено за израду двери.⁶⁰⁷ Резба иконостаса је обојена у златну боју што је урадио Петар из Сера 1843. године за 1945 гроша.⁶⁰⁸ Било је и иконописаца који су у првим годинама радили у самој цркви. То се да утврдити по издацима за њихову исхрану, испирање икона и друге потребе. За рад им је 1839. године исплаћено 3050 гроша.⁶⁰⁹ Међу њима помиње се

⁶⁰² О социо-психолошким особинама Захарија Зографа: В. Динова- Русева, Социо- психологишески едюд върху лишността и творшештвото на Захарий Зограф, *Проблеми на изкуството 4*, 2010. 3-5.

⁶⁰³ Са друге стране, уколико упоредимо две престоне иконе Светог Николе, једну из Пазарске цркве, а другу из цркве Богородичиног Вазнесења у Штипу на којој је Захарије поред потписа оставио и 1843. годину, можемо видети да је сликарски рукопис идентичан и уз помоћ атрибуције претпоставити да су обе иконе дело истог аутора.

⁶⁰⁴ Поред апостолског реда постоје и представе апостола у празничном реду: *Тефтер Нишавске митрополије*, Приредио И. Николић, Пирот 1976, 3.

⁶⁰⁵ Да су и у Пироту имали своје ученике потврђује четврто писмо Гавре Ј. Пешића из 1881. године у коме он каже да је иконостас Саборне цркве у Пироту, »радио неки вештак из Самокова, из Бугарске, помоћу наших дунђера(овде су дунђери уједно и столари и зидари и стаклари), којих овде доста имаде и јако су вешти у својој струци» И. Николић, *Пирот и срез Нишавски 1801-1883*, грађа I, Пирот 1981, 573.

⁶⁰⁶ Помиње се исплата наднице за мајстор Стојча и мајстор Трпка: *Тефтер Нишавске митрополије*, Приредио И. Николић, Пирот 1976, 16; Стојчо је након 1840. године са дружином радио у Пироту: А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965. 481. Исти мајстор је радио и иконостас за Саборну цркву у Пироту где је на полеђини и потписан.

⁶⁰⁷ *Тефтер Нишавске митрополије 1834- 1872*, приредио И. Николић, Пирот 1976,12.

⁶⁰⁸ Помиње се да је 1843. године за алтан варак исплаћено Петру Серезлију, дакле Петру из Сера, 1945 горша: *Тефтер Нишавске митрополије*, Приредио И. Николић, Пирот 1976, 16.

⁶⁰⁹ *Тефтер Нишавске митрополије 1834- 1872*, приредио Илија Николић, Пирот 1976, 10.

Георгије Иконописац,⁶¹⁰ а нешто касније и мајстор Јован Зограф Самоковлија 1843-1848.⁶¹¹ Њему и другим зографима дали су за иконе 2865 гроша.⁶¹² Није идентификовано које иконе је урадио Георгије Иконописац, а Елена Генова Јовану Зографу Самоковлији приписује следеће престоне иконе: Свети Трифун на северним дверима, Архангел Михаило, Свети Никола, Рождество Христово, Царске двери, Свети Јован Крститељ, Свети Атанасије Александријски, Житијна икона Светог Јована Рилског, Свети архиђакон Стефан на ђаконским дверима, Свети апостол Тома и Христос велики Архијереј на архијерејском трону.⁶¹³ Житијна икона Јована Рилског је једина на којој се налази написана 1843. година, а претпоставља се да је њен аутор Јован Иконописац будући да је у Рилском манастиру боравио и да је одлично познавао архитектуру католикона и околних објеката. Такође, он је идентичне представе урадио за цркве у Нишу и Лесковцу.⁶¹⁴ Инкарнат на овим иконама је доста таман и то је један од разлога зашто ова ауторка сматра да су дело истог иконописца.⁶¹⁵ Осим тога ауторка наводи да су неке од икона које је радио Јован Иконописац накнадно премалане новим још тамнијим слојем боје, што је евидентно будући да је јасно да је тај додатни слој дело неког невештог сликара. Иста ауторка зографу Димитрију Христову приписује следеће иконе: Свети Спиридон, Света Богородица Одигитрија, Исус Христос Сведржитељ, Свети јеванђелист Лука, и Свети Спиридон са свецима.⁶¹⁶ Име овог зографа се не помиње нигде у Тефтеру Нишавске митрополије. На основу сликарског рукописа ауторка тврди да су најзначајније иконе престоног реда, Богородица Одигитрија и Исус Христос Сведржитељ засигурно дело

⁶¹⁰ Георгије иконописац исплаћен је 200 гроша 1838. године: *Тефтер Нишавске митрополије 1834-1872*, приредио И. Николић, Пирот 1976, 7.

⁶¹¹ Иван Николов Иконописец се помиње као аутор престоне иконе Светог Јована Рилског 1843. у цркви Рождества Христовог у Пироту: А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Софија 1965. 443-444.

⁶¹² Јован се више пута помиње: 1844, 1845, 1849. и 1850. године : *Тефтер Нишавске митрополије 1834-1872*, приредио И. Николић, Пирот 1976, 16, 141, 143.

⁶¹³ Е. Генова, *Второто поколение зографи от самоковската живописна школа*, Софија 2012, 179-180.

⁶¹⁴ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Софија 1965, 441- 445; Е. Попова, Самоковски икони в селата из Царибродско, *Ниш и Византија* 3, 377; Е. Генова, *Второто поколение зографи от самоковската живописна школа*, Софија 2012, 156.

⁶¹⁵ Е. Генова, *Второто поколение зографи от самоковската живописна школа*, Софија 2012, 180.

⁶¹⁶ Е. Генова, *Второто поколение зографи от самоковската живописна школа*, Софија 2012, 90.

Димитрија Христова.⁶¹⁷ Када се иконе из Пазарске цркве упореде са престоним иконама цркве у Извору код Босилеграда очевидно је да је у питању исти мајстор. У тефтеру наведеног зографа може се пронаћи податак да је радио иконе за Пирот још пре 1830. године и да је за то плаћен 70 гроша, као и да је свој рад 1835. године наплатио 242. гроша.⁶¹⁸ Будући да су управо ове две иконе и најважније у процесу литургије, могуће је да су оне прве поручене за потребе конструисања иконостаса. Јован Иконописац из Самокова сматра се једним од најзначајнијих припадника сликарских радионица формираних у овом граду током прве половине деветнаестог века.⁶¹⁹ Његова биографија није испуњена богатим подацима. Осим помена имена Јована Иконописца у Тефтеру Нишавске митрополије, Асен Василиев публикувао је мемоарске белешке његовог сина Николе Образописова које говоре о њиховом заједничком раду у Пироту.⁶²⁰ О његовом датуму рођења и смрти сазнајемо преко портрета који је постхумно 1871. године начинио његов син Никола. Он је испод портретисаног лика забележио следеће: ЮВАН НИКОЛОВЪ ЮВАН НИКОЛОВЪ ИКОНОПИСЕЦЪ РОДЕНЪ НА 1795 ЖИВЕАЛЪ ДО 1854 ЇЋЛНА Л. ДЕНЪ. САМЪКОВЪ. ИЗОБРАЗНЪХЪ АЗЪ СИНЪ НЕГОВЪ Н: Ї: О: 1871. (слика). Семерджиев наводи да је Јован учио занат на Светој гори у интервалу од 1810. -1820. године.⁶²¹ Након тога радио је у Самокову, Рилском манастиру, Берковици, Видину, Лому, Копривштици, Дрену, Дубници, Нишу, Пироту и околини (Свети Кирик и Јулита Смилевци, Радејна, Извор, Славиња), Лесковцу, Србији Босни и Херцеговини...⁶²² За разлику од Јована Иконописца,

⁶¹⁷ Упор: И. Зарић, Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Нови Сад 2009; Е. Генова, *Второто поколение зографи от самоковската живописна школа*, София 2012, 91.

⁶¹⁸ И. Гергова, Сметководният тефтер на самоковския зограф Димитръ Христов, *ИДА*, 88, 2004, 291;293.

⁶¹⁹ О Јовану Иконописцу постоји обимна литература, издвајамо најважнија дела: Х. Семерджиев, *Самоков и околността му*, София, 1913, 224; Х. Темелски, *Самоков през Възраждането*, София, 2000, 188-189; А. Василиев, *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари, строители*, София, 1965, 404-406; Е. Генова, Новооткрити творби на самоковски майстори от църквата в с. Илинден (Резултати от една експедиция от Гоцеделчевско и Благоевградско), *Проблеми на изкуството* 3, 1999, 21-27; Е. Попова, Икони от Иован Николов Иконописец в Царибродско, *Паметници. Реставрация. Музеи*, 3, 2004, 21-26; Е. Генова, *Второто поколение зографи от Самоковската живописна школа*, София, 2012, 153.

⁶²⁰ А. Василиев, *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари, строители*, София, 1965, 460-463.

⁶²¹ Х. Семерджиев, *Самоков и околността му*, София, 1913, 224.

⁶²² А. Василиев, *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари, строители*, София, 1965, 443.

биографија Димитрија Христова обилује подацима.⁶²³ Рођен је 1796. године у Самокову.⁶²⁴ Он се такође сматра једним од најзначајнијих зографа који долазе из Самокова. Стекавши образовање у радионици свог оца Христа Димитрова, након његове смрти 1819. започео је самосталан рад и стварао до последњих година које проводи у родном Самокову све до смрти 9.10. 1860. године.⁶²⁵ Веома продуктиван, стекао је широку популарност која га је водила ка многим пословима у данашњим областима Бугарске, Србије и Македоније.⁶²⁶

Икона Вазнесења Христовог престоног реда приписује се зографу Филипу будући да је колорит, као и композиција веома сродна радовима овог зографа у Ћустендилу и Дубници двадесетих година XIX века.⁶²⁷ Претпоставка јесте да је ова икона настала деценију или чак две пре него што је иконостас цркве Христовог Рођења био у потпуности завршен 1845. године. У Тефтеру Нишавске митрополије није забележено име овог зографа, тако да остаје отворено питање на који начин је ова икона доспела у Пазарску цркву и била укључена у програм престоног реда. Елена Генова зографа Филипа назива зографом из Дубнице, док Маријела Сотижкова истиче специфичност његовог израза кроз сложеност композиције, карактеристичан начин представљања ликова, као и мноштво барокних елемената.⁶²⁸ Икона Света три јерарха је новијег датума изведена од стране не тако вештог иконописца и делује као да опонаша оригиналну представу, а светитељи су осликани на зеленој позадини. Представа Светог Илије, друга у низу посматрајући са северне стране, је у врло лошем стању будући да је тај део храма, непосредно испред олтарског простора био резервисан за паљење свећа за мртве, те је због близине ватре тај део иконостаса

⁶²³ А. Василиев, *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари, строители*, София, 1965, 322-330; Е. Генова, *Второто поколение зографи от Самоковската живописна школа*, София, 2012, 13-29.

⁶²⁴ Година рођења добија се одузимањем његових година у којима је умро (64) 1860. године; А. Василиев, *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари, строители*, София, 1965, 322.

⁶²⁵ А. Василиев, *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари, строители*, София, 1965, 322-323; Н. Мавродинов, *Изкуството на българското възраждане*, София 1957, 199-203.

⁶²⁶ О раду Димитрија Христова на подручју Бугарске и Македоније публиковали су: А. Василиев, нав. дело, 322—330; Е. Попова, Иконите на Димитар Христов во Македонија, *Зборник за средновековна уметност 3*, Музеј на Македонија, Скопје 2001, 215—221; преглед рада на подручју Македоније употпунила је: В. Поповска-Коробар, Бележки за неизвестни икони от зографите Христо Димитров и Димитър Христов в Македония, *Проблеми на изкуството 1*, София 2005, 44—50.

⁶²⁷ М. Стойкова, Зограф Филип, *Герои, Култове, Светци*, София 2015, 365.

⁶²⁸ М. Стойкова, Зограф Филип, *Герои, Култове, Светци*, София 2015, 360.

горео. Иконографско решење које је коришћено често је у нововековном православном иконопису.

Зографи из Самокова следе традицију развоја иконописа чији су остварени домети, почетком XIX века, били обнова и досликавање католикона манастира Хиландар.⁶²⁹ Зографски модел иконописа следи праксу италокритских радионица XVI века и почетком XVIII века ширила се по балканском полуострву.⁶³⁰ У зографском моделу иконописа важно место заузима истицање традиције, која је у верским реформама имала велику улогу и представљала је основ за одерђивање савремених ставова. Утврђујући веру у народу, традиција је под османском влашћу, имала изузетну улогу у одбрани од исламизације и деловања других вера.⁶³¹ Питање традиције било је веома важно у иконопису. Свест о значају традиције, као и потреба угледања на старе узоре били су дуго присутни код зографа.⁶³² Зографи су били у обавези да поштују прототип, следећи стару иконописачку праксу, док је догматски значај био истицан и у сликарским приручницима-ерминијама.⁶³³

Апостолски и празнични ред фланкирају стубићи са капителима који носе декорисане архитравне греде које праве хоризонталну поделу на зоне. Стубићи од флоралних врежа који деле престоње иконе на месту капитела имају по голуба раширених крила. Космитис који садржи пророке у медаљонима обилује дрворезбареном вегетабилном декорацијом у виду врежа грожђа и ликова анђела. Архитравна греда која одваја апостолски и празнични ред понавља декорацију претходних и изрезбарена је сазрелим гроздовима и листовима винове лозе, који имају евхаристошко значење.⁶³⁴ Иконостас темпорално прати

⁶²⁹ Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1820-1940, *Иконопис Врањске епархије*, Београд- Врање 2005, 24.

⁶³⁰ Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1820-1940, *Иконопис Врањске епархије*, Београд- Врање 2005, 24.

⁶³¹ Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1820-1940, *Иконопис Врањске епархије*, Београд- Врање 2005, 24.

⁶³² Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1820-1940, *Иконопис Врањске епархије*, Београд- Врање 2005, 25.

⁶³³ А. Василиев, *Ермини, технология и иконография*, София 1976.

⁶³⁴ Још од XVII века иконостасна конструкција је украшавана дуборезом, који постепено еволуира у све богатије форме, да би на репрезентативним иконостасима цркава XVIII и XIX века прекривао целу површину носеће конструкције. О томе: И. Зарић, Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Нови Сад 2009, 221-247; И. Гергова,

дешавања у ентеријеру храма и активно учествује у богослужбеним радњама које се ту одвијају, а појединачни сегменти олтарске преграде носе вишеструка значења која се ишчитавају према општој симболици иконостаса, току богослужења, проповедничкој пракси и рецепцији посматрача- верника.⁶³⁵

Иконе у смеру север југ по зонама:

Зона сокла:

1.5 Господ даје заповест ЗАПОВѢДА БГЪ АДАМЪ Н Е҃Н ДАННАСЪ ѿДРЕВА СЕГО ВНЕМЖЕ ДОБРО Н ЛЪКАВОЕ ПОНЕЖЕ СМЕРТНО УМЕРШН;

1.6 Стварање Еве вЛОЖИ БГЪ СОНЪ КОАДАМА Т Н Ъ ЕДИНО ѿ РЕБРЪ ЕГО НСОЗАН

1.7 Адам и Ева и јабука греха здъ прелестн зМАА ЖЕНЪ Н РЕЧЕ НЕСМЕРТ ОУМРЕТЕ Н ВЗЕМШИ ЖЕНА ѿ ПЛОДА ЕГО Н ДАДЕ МЪЖЪ

1.10 Господ ствара светлост а ДЕНЬ СОТВОРИ БГЪ СВѢ ТЪНВИС СВЪТЪ

1.14 Господ ствара дан и ноћ н РЕЧЕ БГ ДА БУДУТ СВѢТЛА НАТВЕРДИ ѿ СВѢЩАТИ ЗЕМЛЮ СВѢТЛО ВЕЛИКОЕ НАЧАЛО ДНЕ МЕНШЕ А НАЧАЛО НОЩИ

1.16 Адам и Ева пред вратима раја АДАМЪ СЕДЪ ПРАМО РАА НИЛAKCA ГО

Престоне иконе : 2.1 Св. Спиридон, 2.2 Св. Илија , 2.3 Свети јерарси , 2.4 Св. Трифун ,2.5 Св. архангел Михаило С҃ТИН АРХ МИХАНЛЪ , 2.6 Вазнесење Христово, 2.7 Св. Никола С҃ТИН НИКОЛ , 2.8 Рождество Христово РОЖДЕСТВО ХР҃ТОВО , 2.9 Св. Богородица Одигитрија МР̄ Ф҃У , 2.10 Исус Христос Вседержитель Т҃С Х҃С ВСЕДЕР ЖИТЕЛЬ 2.11 Св.Јован Претеча С҃ТИН ІѠА ПРЕДЪ ТЕЧА 2.12 Сабор Светих апостола СѦБОРЪ С҃ТХЪ АП҃ТОЛСКІН 2.13 Св. Атанасије Александријски Т҃ТИН АФ҃АНАСИ АЛЕ҃ЗА НДОНСК 2.14 Св. Јован Рилски С҃Т ІѠА РЫЛСКІН ЧУДОТВОРЕЦЪ , 2.15 Св. Архиђакон Стефан 2.16. Св. Тома С҃ТИН АПЛ Ф҃ѦМА , 2.17. Св. Лука С҃ТИН ЛЪКА и још једном 2.18 Св. Спиридон.

Попрсја пророка у медаљонима: 3.1

Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството 3*, София 1991, 14.

⁶³⁵ Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању; *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 102; Р. Михаиловић, Српски иконостас XVIII века и огледало, *Часопис дело* 28, свеска 11/12, Београд 1982, 107-116.

Апостолски ред: 4.1 Св апостол Филип, 4.2 Св. апостол Јаков, 4.3 Св. Јеванђелист Марко, 4.4 Св. апостол Андреја, 4.5 Св. Јеванђелист Матеј, 4.6 Св. апостол Петар, 4.7 Богородица, 4.8 Света Тројица, 4.9 Св. Јован, 4.10 Св. апостол Павле, 4.11 Св. Јован Богослов, 4.12 Св. апостол Лука, 4.13 Св. Вартоломеј, 4.14 Св. апостол Симон и 4.15 Св. апостол Тома.

Празнични ред: 5.1 Св. Георгије убија аждају; 5.2 Веома је оштећена и тешко је идентификовати представљену сцену; 5.3 Гостољубље Аврамово; 5.4 Нерукотворени лик Исуса Христа; 5.5 Св. Никола-руска икона; 5.6 Вазнесење Христово; 5.7 Улазак у Јерусалим; 5.8 Распеће Исуса Христа; 5.9 Св. апостол; 5.10 Св. апостол на престољу; 5.11 Крштење Исуса Христа; 5.12 Христос на престољу (као из Деизиса); 5.13 Св. апостол на престољу; 5.14 Св. апостол на престољу; 5.15 Уметнута руска икона издељена на четири поља у којима су представе Богородице, Светог Николе, Светог Георгија и Светог Димитрија; 5.16 Св. апостол на престољу; 5.17 Св. апостол на престољу; 5.18 и 5.19 се не виде јер је испред постављен нерукотворени лик Исуса Христа у медаљону; 5.20 Св. апостол на престољу; 5.21 Св. апостол на престољу; 5.22 Св. Јован; 5.23 Св. апостол на престољу; 5.24 Св. Бесребреници Козма и Дамјан; 5.25 Св. апостол на престољу; 5.26 Св. 73 апостол на престољу; 5.27 Исус Христос држи проповед; 5.28 Св. апостол на престољу; 5.29 Васкрсење Лазарево; 5.30 Св. Јован Рилски (са оковом од Св апостола Томе из реда испод); 5.31 Рождество Христово; 5.32 Св. Архиђакон Стефан; 5.33 Вазнесење Исуса Христа

6 Царске двери

7 Нерукотворени лик Исуса Христа- Мандилион

8 Распеће Исуса Христа

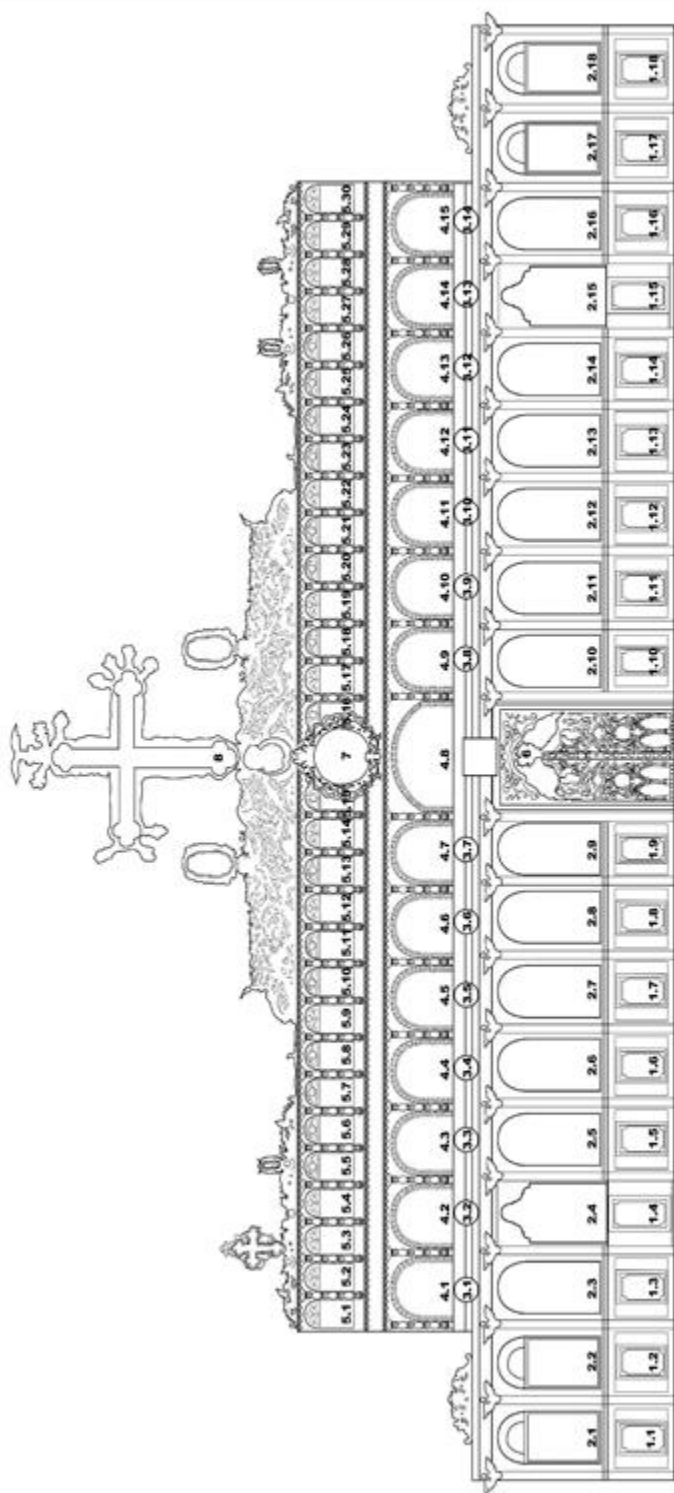

Схема иконостаса Пазарске цркве, аутор Марина Глухак

Иконостас на галерији-женски иконостас

Галерија је поседовала мали иконостас који изгледа као да је састављен од делова неких других иконостаса.⁶³⁶ Он је сразмерно далеко мањи од главног иконостаса цркве. За молитвене потребе женске популације, на галерији која је означена као женски простор, биле су постављане иконе.⁶³⁷ Овај иконостас садржи један ред од седам икона, а пет централних икона одговарају величини престоних икона. Иконе су смештене у дрворезбарене оквире које се украшене флоралним мотивима. Сцене се нижу од севера ка југу следећим редом: Представа Деизиса- ова икона одговара представама Деизиса(88x67) које обично стоје изнад Царских двери; Свети Архангел Михаило(61x100); Богородица с Христом(71x98); Исус Христос на престолу(71x97); Свети Константин и Света Јелена(70x98); Свети Никола(92x70) и сасвим јужно Свети Спиридон(45x59) икона која је нешто мањег формата од оних које јој претходе.⁶³⁸ Занимљиво је да и на мањем иконостасу значајно место заузима представа Светог Спиридона као значајног заштитника еснафа и још једном потврђује присутност тог култа међу становницима овог краја.

За потребе изложбе Ризница Старе цркве која је организована поводом 180 година Пазарске цркве, 2014. године, иконостас је расформиран и иконе су очишћене. Данас стоје растављене на галерији и нису враћене у форму малог иконостаса. Након што су очишћене постало је јасно да наведене иконе нису дело истог аутора, да се стилски веома разликују и да су настале у различитим временима. Представа Деизиса би могла да одговара уобичајеној представи која надвишује Царске двери. Исус Христос седи на

⁶³⁶ На основу усменог предања мештани верују да је у питању старији иконостас Пазарске цркве, мада, будући да је иконостас који данас заклања олтарски простор завршен свега пар година након подизања цркве, и узевши у обзир да не постоје подаци о првом иконостасу, ово веровање нема упориште. Такође, врло је очигледно да иконе нису истог порекла. Суштински, неке иконе су могле бити део иконостасне преграде цркве која је претходила Пазарској цркви, а која је била позиционирана у уском периметру.

⁶³⁷ Упор: Н. Макуљевић, Иконопси Врањске епархије 1820-1940. *Иконопис Врањске епархије*, Београд-Врање 2005, 37.

⁶³⁸ Овакав распоред затечен је на терену 2013. године. Више о овим иконама види у: Т. Зебић, Две престоне иконе из женске цркве Христовог рођења у Пироту, *Саопштења XLVIII*, Београд 2016, 315-328; Т. Зебић, Четири иконе Пазарске цркве у Пироту– прилог познавању духовног живота у XVIII веку, *Пиротски зборник 41*, Пирот 2016, 41-50.

златном трону док десном руком благосиља, а у левој држи затворено Јеванђеље. Фигуре Богородице и Јована Крститеља које га окружују су благо окренуте ка њему у молитвеном ставу са спуштеним главама. Они су смештени у пејзаж приказан на плавој позадини. Наведени ликови имају оковане вотивне дарове уместо насликаног нимба.

Ризница

За обављање литургије и других богослужбених ритуала у цркви су се већ од њеног оснивања прикупљали свети сасуди, остали богослужбени предмети, књиге и иконе. Чување светих утвари везује се за почетак функционисања култног објекта. Изглед и репрезентативни карактер предмета био је одређен категоријом величајности литургијског ритуала и церемонијалношћу верског обреда који је изложен рецепцији посматрача-верника.⁶³⁹ Подстицано од стране Цркве и омиљено међу верницима, приложништво је било један од начина на који су се богатиле и формирале црквене ризнице. У крајевима који су били под Османском влашћу овакав вид истицања имао је за циљ да нагласи и истакне важност хришћанске вере и економије спасења која је једино остварива кроз цркву и учествовање у њеним светим тајнама.⁶⁴⁰ У храмовној ризници Старе цркве у Пироту чувају се престони крстови, путир, дискоси, једна дарохранилница, једна петохлебница, четири плаштанице, Јеванђеља, пафте, рипиде, велики број појединачних икона, осам Јерусалима, круне, кандила, кадионице као и богослужбене књиге. У цркви је сачуван велики број покретних икона, а неке од њих су приложили верници Пирота. Већина икона се данас чува на галерији. Приложене иконе спадају у зографски модел иконописа и настајале су током века XIX изузев једне која је настала крајем XVIII века о чему сведочи приложнички натпис. Иконографија на овим иконама је уобичајена и реинтерпретира традиционалан начин приказивања представа(прилог 1).

У XIX веку пракса поклоницких путовања на Балкану била је вишевековна. Она подразумева одлазак на култно место, које се не посећује у редовном, свакодневном и годишњем, литургијском циклусу. Места највеће светости су била Атонски манастири, за

⁶³⁹ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 45-49.

⁶⁴⁰ В. Даутовић, *Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије, Лесковачки зборник, св. XLIX*, Лесковац 2009, 389.

Србе нарочито значајан Хиландар, као и далеки Свети град - Јерусалим, који је за ходочаснике из османске империје био свакако доступнији, будући да су били под влашћу султана, него путницима из западних земаља. У Јерусалиму поклоници су се поклањали Светом Гробу, обилазивши и сва остала света места Христовог страдања, након чега су стицали статус хаџије.⁶⁴¹ Поклоњење није представљало окошталу и стару форму већ аутентично лично искуство у приватној побожности. О поклоништву као животној и актуелној пракси овог доба, сведочи и велики број православних поклоника, али и развијена култура ходочашћа у католичком и исламском свету. Поклоничка путовања заузимају значајно место у верској култури, позната, под исламским утицајем као хаџилуци. Она су тесно повезана са приватним идентитетом појединца јер представљају чин активне побожности и изузетно важан догађај у животу верујућих. Она трајно дефинишу његову личност, обликују његов живот као и живот његове породице и истичу појединца у заједници. Одлазак на поклоњење имао је уз верски и шири културни карактер. Место поклоњења трајно се меморисало. Са поклоњења су доношене иконе које су подсећале на место поклоњења, као и предмети реликвијарног карактера.⁶⁴² Најзначајније ходочасничке иконе су доношене, још од осамнаестог века из Свете земље и оне су називане *Јерусалими*.⁶⁴³ Те иконе су имале молитвени и меморијски карактер, а на њима су приказивани најчешће јерусалимски храмови и догађаји из хришћанске историје који су се на њиховом месту одвијали. Велики број очуваних Јерусалима српских поклоника из XIX века сведоче о развијеној ходочасничкој култури.⁶⁴⁴ Данас црква

⁶⁴¹ V. Izmirlijeva, The Title Hajji and the Ottoman Vocabulary of Pilgrimage, *Modern Greek Studies Yearbook*, 2012-2013, 28-29, 137-167; S Bobčev, Notes comparées sur les Hadjis balkaniques, *La Revue Internationale des Études balkaniques*, 1e année, 1 (3), 1936, 1 – 12.

⁶⁴² В. Хан, Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију историју уметности код Срба, *Зборник Музеја примењених уметности V*, Београд 1959.

⁶⁴³ Н. Макуљевић, Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку, у: А. Фотић (прир.) *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005; Н. Макуљевић, Поклоничка путовања и приватни идентитет, у: А. Столић, Н. Макуљевић (прир.) *Приватни живот код Срба у XIX веку*, Београд 2006; N. Makuljević, Pilgrimage and Memory: The Picture of the Holy Land in early modern visual culture of the Balkans, in: *Heilige Landschaft – Heilige Berge. Achter Internationaler Barocksommerkurs 2007*, Stiftung Bibliothek Werner Oechslin, Einsiedeln. Einsiedeln: Edition Bibliothek Werner Oechslin – Zürich: GtaVerlag, 2014.

⁶⁴⁴ Они се срећу у Сарајеву као и у другим градовима Босне и Херцеговине, Пироту, Бијелом Пољу, Неготину, Београду, Врању, Прилепу, Параћину ... Сачувани Јерусалими могу се видети у црквама: Црква Свете Тројице у Врању, Стара црква Рођења Пресвете Богородице у Неготину, Црква Свете Тројице у Тамничу, Н. Макуљевић, *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, Неготин 2012; Н. Макуљевић,

Рождества Христовог у Пироту поседује осам Јерусалима. Велика количина сачуваних икона Јерусалима у Пироту недвосмислено говори како о јакој хаџијској култури у том граду, тако и да је у питању била изразито имућна верска заједница. Припадници ове заједнице су били у могућности да себи приуште дугачко и скупо ходочасничко путовање, са кога су се враћали са иконама чија цена, судећи по њиховом изгледу и квалитету, сигурно није била мала.⁶⁴⁵ Припадници новог грађанског сталежа, махом богате пиротске занатлије и трговци одлазили су на поклоњење у Свету земљу, а поклањањем меморабилна парохиској цркви су постајали видљивији и истакнутији у друштву што је било од изузетног значаја за православне хришћане у Османском царству. По повратку би хаџије биле свечано дочекане, а само поклоњење би им донело посебан статус у заједници као и титулу *хаџи*. Са ових путовања доносили су огромна платна са представама Светог града и мноштва минијатурних портрета и сцена из старог завета.⁶⁴⁶ Велики број карактеристичних хаџијских икона купован је и доношен у завичај и са намером да подстакне друге побожне хришћане на сличан подухват заморног и опасног путовања у Свету Земљу. У тамошњим локалним радионицама настајали су ови Јерусалими на којима су забележена сва места Палестине, са акцентом на она која се односе на овоземаљски живот Богородице и Христа. Уобичајена композиција представљена је са црквом Христовог гроба у средини платна и сценама које обухватају циклус великих празника, страдања Христових, као и Богородичиних до Успења, праћени различитим светитељима који су уживали највеће култно поштовање. Наспрам честе црвене и плаво-златне позадине много је дорађених ликова постављених у сигурно решеној композиционој схеми: лево од Богородице са Христом окружене пророцима у медаљонима и десно Христ са апостолима у медаљонима.⁶⁴⁷ Многобројне околне сцене и ликови представљају педантно бележење културних сведочанстава о светим местима и догађајима на палестинском простору, где су по земљи ходали Христос и Богородица, а толики

Поклоничка путовања и приватни идентитет, у: А. Столић, Н. Макуљевић (прир.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 835.

⁶⁴⁵ М. Катић, Јерусалим Хаџи-Игњатија из 1845. године у цркви Рождества Христовог у Пироту, *Пиротски зборник* 42, Пирот 2017, 58.

⁶⁴⁶ М. Катић, *Четири Јерусалима – хаџијске иконе из цркве Успенија Пресвете Богородице у Ливну*, Бања Лука 2012.

⁶⁴⁷ Више о типологији хаџијских икона: М. Катић, Типологија икона Јерусалима, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 45, Нови Сад 2017, 151-165.

светитељи чинили чуда, где су живели познати пустиножители и мученици. Сlike су препуне призора које су подсећале да је свака стопа ове Свете Земље требало да побуђује снажна осећања код хација.⁶⁴⁸

У Пазарској цркви доступно је шест икона Јерусалима. Прва је окачена на јужни зид наоса и на њој је следећи приложнички натпис: *ХА ПАНТА М ВЕЉКОВИЋ, ХА МНТКО П ВЕЉКОВИЋ ХА МАРНЯ П ВЕЉКОВИЋ ЈЕРУСАЛИМЪ ГОДА 1925*. Јерусалим идентичне иконографије из исте године чува се на галерији и нема дедикацију. Ова два Јерусалима су величине 150 x130cm. Најстарији Јерусалим 93x152 је без рама, веома оштећен, а на полеђини стоји 1776. година *ХАТЗН НЕЦО САРКОМ* и као превод *Ω ΠΙΡΟΤЪ ХАЧН НЕШО*. Нешто млађа од ове је икона Јерусалим из 1810. године на грчком језику димензија 130x230cm. На полеђини једне од икона која се чува на галерији стоји: *Χ ΒΙΔΕΝΕ ΙΩ ΠΙΡΟΤ 1837*. Димензије ове иконе су 110x160cm. На шестој приступачној икони димензија 125x180cm је приложнички натпис: *Χ ΗΓΝΑΤΙΣ ΤΡΟΣΚΥΝΗΤΙΣ ΤΩ ΠΑΝΑΓΙΩ ΚΑΙ ΖΩΟΔΟΧ Ω ΤΑΦΟΝ 1845*.⁶⁴⁹

Један од важних предмета богослужбене намене, коришћен у току литургијске године је плаштаница. Намењена конструкцији Христовог гроба, на који се симболично поставља током Страсне седмице представљајући мртвог Христа, она верне подсећа на жртву и страдање Христово. У црквеној ризници се чувају четири плаштанице. На три је приказано Полагање Христа у гроб. Иконографско решење које је коришћено је блиско представи на антиминосима.⁶⁵⁰ На овим плаштаницам је представљен тренутак у коме мртво Христово тело полагају у гроб Јосиф из Ариматеје и Никодим, док се у средишту налазе Богородица, Свети Јован Богослов, Марија Магдалена и анђели. На једној од три наведене постоји приложнички натпис на полеђини: *ΑΠΙ ΚΗΤΑ Ω ΠΙΡΟΤЪ 1818*. Друга је урамљена и налази се на јужном зиду наоса. Она је о црвеног плиша са срменим ресама, а представа полагања у гроб је сликана на кожи. Постоји више приложника чија су имена извезена златним нитима на овој плаштаници: *КОСТА НИКОЛИЋ РОПТСКИ И*

⁶⁴⁸ Н. Макуљевић, Поклоничка путовања и приватни идентитет, у: А. Столић, Н. Макуљевић (прир.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 835-836.

⁶⁴⁹ Подробно о овом Јерусалиму: М. Катић, Јерусалим Хаци-Игњатија из 1845. године у цркви Рождества Христовог у Пироту, *Пиротски зборник* 42, Пирот 2017, 55-72.

⁶⁵⁰ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 67-68.

СУПРУГА МУ НЕДА 18. III 1896; БОСИЉКА МИЛОША ПЕМИЋА 16. III 1954. ПИРОТ; ИЗР. ПАНЧА СТАНУЛА ВАСИЉЕВИЋ ПИРОТ. На четвртој плаштаници је без икакве наратије, Христово мртво тело положено на одру фронтално, са прекрштеним рукама на грудима. Сликано је на комаду коже, који је постављен на средишњи део плаштанице. Овакво иконографско решење проистекло је из функције овог предмета у прослављању Васкрса, као и текст Васкршњег тропара исписан златовезом на рубним деловима у виду бордуре.⁶⁵¹ У угловима су аплицирани сликани ликови Јеванђелиста. Такође, ова раскошна руска плаштаница била је обрубљена срменим ресама и сребрним кићанкама, а осликана кожа аплицирана је на плиш.⁶⁵²

Ризница Пазарске цркве баштини и неопходне богослужбене предмете за одвијање литургије. Путир садржи самог Христа у виду хлеба и вина као његовог истинитог тела и крви који се дају вернима да се на тај начин сједине са својим Спаситељем као извором спасоносне благодати.⁶⁵³ Света тајна евхаристије тиме наткриљује све остале.⁶⁵⁴ Сребрни путир који се чува у ризници Пазарске цркве се састоји из високог постоља и чаше. Дршка је постављена на степенасто профилисано постоље, док је на средини дршке крупан нодус. Путир је глатко полиран и без украса. На постољу је урезан натпис: 1898 ПИРОТ: ИЗРАДИЛИ СЂ. И ТЂ. ХРАМ РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО: ТУТОРИ. С: ПЕТРОВИЋ В: ГАВРИЛОВИЋ.

Дискос означава јасла, у која је Христос био положен као дете, али и одар, на који је положено тело Исусово, када су га скинули са крста. У црквеној ризници се чува неколико дискаса. Један дискос је постављен на ниску стопу и није украшен. Други је из 1845.

⁶⁵¹ О уобичајеним видовима украшавања плаштаница: В. Даутовић, Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије, *Лесковачки зборник XLIX*, Лесковац 2009, 391-393.

⁶⁵² Упор: Идентична је плаштаница која се налази у Цркви Светог Саве у Косовској Митровици, а која је дар руског конзула 1905. године: И. Женарју, Изградња и опремање Цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913), *Баштина 34*, Приштина – Лепосавић, 2013, 413; Плаштаница из ризнице цркве Свете Тројице у Врању, В. Даутовић, Ризница цркве Свете Тројице у Врању, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 183; Плаштаница цркве у Србову, В. Даутовић, Црква Вазнесења Господњег у Србову, *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, Неготин 2012, 252; Плаштаница у цркви Свете Тројице у Штубику: И. Ћириновић, Црква Свете Тројице у Штубику, *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, Неготин 2012, 294.

⁶⁵³ В. Даутовић, Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије, *Лесковачки зборник XLIX*, Лесковац 2009, 405.

⁶⁵⁴ Ј. Мирковић, *Православна литургија, Други посебни део*, Београд 1965, 66-67.

године што потврђује приложнички запис, а обилно је украшен флоралним мотивима. На њему постоје два записа *СНТРШПЕ ЖИВКΩ ПЕШО НΩАНЪ* 1845. Тас је израђен техникама ковања и ажурирања у облику тањира благо издигнутих ивица. Поред вегетабилног репертоара, елемент декорације је средишња розета, која се као чест мотив јавља у радовима балканских копаничара, нарочито као украс средишта таванице.⁶⁵⁵ Доцнији тутори на истом предмету начинили су нови запис молитвено-меморијског карактера током 1927. године. *Тутори Војислав Николић, шустер. Петар Јовановић. Басарац 1927. год. С.Т.П.*⁶⁵⁶ На ободу трећег диска који је делом урађен техником искуцавања и украшен серафимима стоји урезан натпис: Прота М. С. Недић поп А. Јовановић поп Д Мијатовић тутори Г. Милошевић и М. Живковић оvd. израдио Мита К Петровић златар 8.IX 1907. у Пироту. Сачувана је једна звездица и она је једноставно профилисана и без украса. Састоји се од две дуге које се укрштају док на њиховом пресеку, елемент који је постојао, сада недостаје. Дуге су на крајевима закривљене тако да формирају стопе. Дарохранилница која данас стоји на часној трпези је начињена од дрвета, осликана је и обојена златном бојом. Овакав тип дарохранилница је најраспрострањенији и полагаан је на олтару током XIX века,⁶⁵⁷ а састоји се од дрвене кутије са фиоком за Часне дарове и великим крстом са Распећем на врху које је употпуњено медаљонима у којима су Богородица и Јован Богослов. У компоновању резбарије доминирају вегетабилни мотиви као и представе винове лозе са грождем који се симболички односе и подсећају на жртвени карактер евхаристије.

У ризници се чува мноштво крстова новијег датума и треба поменути три нешто старија престога крста. Један од њих је из 1971. године о чему сведочи година која је на њему урезана. На стопи другог крста стоји приложнички натпис: *поклонѣ стојанче петровић златар 1894 н брат мита*. Овај крст Старој цркви су даровали локални златари браћа Стојанче и Димитрије Мита Петровић 1894. године. Исте године пиротски златар Стојанче

⁶⁵⁵ В. Даутовић, Каснобарокна ретроспективност у златарство Нишавске епархије и веку, *Саопштења LI*, Београд 2019, 114-115.

⁶⁵⁶ Басарац је пиротски микротопоним и означава досељеника из села Басаре, Д. Златковић, Микротопонимија општине Пирот-допуна, *Пиротски зборник 42*, 171-207.

⁶⁵⁷ В. Даутовић, Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије, *Лесковачки зборник, св. XLIX*, Лесковац 2009, 395.

Петровић израдио је дискос по наруџбини мештана села Шпај у околини Пирота.⁶⁵⁸ Стопа је декорисана флоралним мотивима и ликовима анђела, док је крст је дуборезан и уметнут у оков од сребра.⁶⁵⁹ Нажалост, дуборезане представе се не могу идентификовати. На трећем крсту не постоји никакав натпис који би ближе одредио његово порекло.

При црквама велику важност имао је књишки фонд који је био неопходан за вршење богослужења.⁶⁶⁰ У њему су сабиране свештене и црквене књиге, међу којима је најистакнутије место имало Свето јеванђеље.⁶⁶¹ Сачувано је једно престоно јеванђеље димензија 41,5x29cm из 1875. године штампано у московској Синодалној типографији. На часној трпези се налази и Јеванђелистар у коме стоји приложнички запис: Приложи на Пирот ... црква Рож. Христово снаха Ристе Хаџи Павлове Таска за душев спасение март 1917. Повез ове две књиге је од дрвета, пресвучен плишом и са оковом у угловима и средини. На предњој страни Светог јеванђеља, у средишњем медаљону, смештена је представа Васкрсења-Силазак у Ад коју окружују четири серафима.⁶⁶² Предњи оков на корицама начињен је према годинама урезаним на централном картушу 7334. године од стварања света по византијском календару и 1826. године од рођења Христовог.⁶⁶³ У угловима су представе јеванђелиста. На задњој корици је крст са Распећем, док су у угловима крста симболи јеванђелиста. У угловима Јеванђелистара су серафими. На Јеванђелистару је такође представа Васкрсења у средишту док су у угловима јеванђелисти. На задњој корици је Крст на Голготи са оруђима страдања. Углови су флорално декорисани. Оваква врста импортованих окованих Јеванђеља израђивана су

⁶⁵⁸ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 80.

⁶⁵⁹ Упор: В. Даутовић, Ризница цркве Свете Тројице у Врању, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 162-163.

⁶⁶⁰ 321 књига је пописана у ризници Пазарске цркве

⁶⁶¹ Л. Мирковић, *Православна Литургија, Први општи део*, Београд 1995, 136-137.

⁶⁶² Више о украшавању овог Јеванђеља кујунџијским радом: В. Даутовић, Каснобарокна ретроспективност у златарство Нишавске епархије и веку, *Саопштења LI*, Београд 2019, 1108-110.

⁶⁶³ Сребрни оков са корица јеванђеља Старе цркве хронолошки припадају различитим раздобљима, као и штампана књига на којој се налазе. Ова пракса је честа, будући да су јеванђеља изнова преоповезивана, пресвучена кадифом и поправљана, допуњавана сребрним оковима из различитих раздобља, или су окови са старих преношени на нове књиге: В. Даутовић, Каснобарокна ретроспективност у златарство Нишавске епархије и веку, *Саопштења LI*, Београд 2019, 108; Вук Даутовић, Ризница манастира Светог Прохора Пчињског, *Манастир Свети прохор Пчињски*, ур. Н. Макуљевић, Београд-Врање 2015, 491-499.

серијски.⁶⁶⁴ Сачуван је један воздух са приложничким натписом који је извезен на полеђини видѣнь пклникъ. Воздух је од црвеног плиша са ресама од срме и везеним флоралним елементима од срме. У самом центру је извезен крст. У цркви постоји четири рипиде. Један пар је новијег датума, а на старијим рипидама су следеће представе: на једној је Рођење, а са друге стране Васкрсење. На другој је такође Васкрсење док је са друге стране херувим. Испод представе Рођења Христовог стоји и натпис који поред године израде, наводи имена црквених епитропа чијим су старањем рипиде израђене: епнтрѸпе коста поклонникъ кира нишорѸцъ 1842. Имена епитропа хаѸи Косте, Кире Нишорлије и Гоге АнѸиског сређу се средином XIX века и у Тефтеру Нишавске Митрополије.⁶⁶⁵ Рипиде имају дрвене дршке, кружног су облика и таласастих ивица, усађене су у масивне цилиндричне дршке, док је на врху постављен ливени крст.⁶⁶⁶

Познато је да је ризница Пазарске цркве поседовала и је велики број пиротских ћилима које су цркви приложили мештани. Најстарији писани извори о пиротском ћилимарству потичу из XVII века, када су организовано отпремани на Исток према Цариграду. Једна од најважнијих занатских грана у Пиротском крају је било ћилимарство. То је оригиналана ткачка делатност поникла у овом граду и обележје је сиромашног дела женског становништва. Битан предуслов за развој ћилимарства је развој сточарства као привредне гране, затим довољна количина вуне као сировине и град као трговачки центар. Ти предуслови омогућили су да процес производње буде пиротског ћилимарства буде заокружен. На Старој планини где је квалитетан сој оваца, ту је прерађивана и бојена вуна, техника ткања је била усавршена као и особен разбој и развијена трговина.⁶⁶⁷ Данас је сачувано само неколико. На једном од сачуваних ћилима пише: На дар старој Пирот. цркви од Лене Радојковић, Драге и Заге 1936. год.⁶⁶⁸ Други ћилим је поклатио Д. Ћ. сарач. На трећем ћилиму пише Поклати ста. Цркви Ћ.Ст. Стевановић са женом и децом Пирот

⁶⁶⁴ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882-1914*, Београд 2007, 70.

⁶⁶⁵ *Тефтер Нишавске Митрополије*, прир. И. Николић, Пирот 1976, 12;14;135.

⁶⁶⁶ Више о рипидама: В. Даутовић, Каснобарокна ретроспективност у златарство Нишавске епархије и веку, *Саопштења LI*, Београд 2019, 112.

⁶⁶⁷ О пиротском ћилимарству: М. Витковић- Жикић, *Пиротски ћилими*, Београд 2001.

⁶⁶⁸ У црквеном архиву, у књизи приложника за 1934. годину на првој страни под редним бројем 7 стоји: Лена удова Ћире Радојковића бив. обућара са кћерима из Пирота- Завеса ћилимарска за двери. Вред. 400г. маја 1937. г.

1921. г. На четвртом ћилиму стоји Ђурчија Петар. Прва два ћилима садрже мотив крста⁶⁶⁹ и њихова функција је да висе на зиду. Први од наведених је годинама био окачен иза Царских двери у функцији катапетазме.⁶⁷⁰

Тридесетих година XIX века у условима када православни хришћани добијају повољнији положај у друштву, нове околности довеле су до процвата верског живота. У том периоду започиње градња многобројних монументалних цркава. Архитектонски концепт Пазарске цркве осликава и време у коме она настаје. Тробродна црква без куполе чија је симболичка функција надомешћена са три следе калоте, засведена је јединственим кровом на две воде како би се мимикрисала њена сакралност. Овакав начин изградње је био својствен храмовима који настају у првој половини XIX века и црква Христовог Рођења представља репрезентативно решење градског православног храма подигнутог у Османској империји тога времена. Храм у средишту насеља представљао је један од битних симбола остварене државне, националне и верске слободе.⁶⁷¹ Значај православних храмова код Срба условио је да један од главних елемената истицања националног достојанства буде подизање репрезентативних сакралних грађевина.⁶⁷² У измењеним друштвеним околностима током прве половине XIX века локалне заједнице предвођене богатим слојевима утицале су на интензивну изградњу и обнову цркава, као и на обимну продукцију црквене уметности. Живот локалних средина концентрисао се око храмова, чије је подизање и опремање представљало одраз тежњи, не само око верског него и друштвено-политичког значаја. Овакав социјални модел функционисао је и у Пироту веома успешно. Зидно сликарство Пазарске цркве треба посматрати као интегрални део визуелне културе у контексту епохе и средине у којој настаје, као и у оквиру сопствених модела у којима се развија. Сликаство настало непосредно по изградњи храма сачувало се само на галерији. Концентрисан у горњим зонама, живопис је понео идеје истицања слике неба сходно космолошком поимању калота у храму. За извођење таквог програма одабрани су сликари зографског опредељења што је одговарало укусу и потребама

⁶⁶⁹ Није намењен да се по њему тури

⁶⁷⁰ Године 2013. је овај ћилим био у овој функцији, а данас се чува на галерији где се налазе наведени приступачни ћилими. Постоји и одређени број ћилима у олтару.

⁶⁷¹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 258.

⁶⁷² Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 266.

наручиоца. По завршетку изградње цркве приступило се уређењу њеног ентеријера при чему је централно место заузимала израда иконостаса веома сложеног репертоара. На јужнобалканским просторима, приложници су, најчешће, били истакнути, економски моћнији појединци, као и и групе-трговци, занатлије и њихови еснафи. Они су у многоне одређивали програм који ће бити осликан. Тако на иконостасу, поред основног концепта програма, у чијем су средишту најважније теме из хришћанске историје, истакнута је тематика кроз представе светитеља чији су култови снажени у подручју Нишавске епархије. Системом приложништва се формирала и ризница Пазарске цркве. На предметима су остављани натписи и дедикације, који осликавају хијерархију и структуру једне локалне заједнице са њеним особеностима. Предмети који су до данас сачувани репрезентују свест и схватање средине уобличене кроз визуелну културу. У обликовању верског живота Србије црква представља једно од централних места што је утицало да поред богослужбене употребе буде и од јавног значаја. Устројство храма, архитектонска концепција, програм зидног сликарства, иконостаса и богослужбени предмети показују да је црква Рођења Христовог у Пироту настала управо по моделу и пракси изградње цркава прве половине XIX века.

Црква Успења Пресвете Богородице- Саборна црква- Црква у Тијабари

Град Пирот је, као што је већ напоменуто, подељен реком Нишавом на старији део града под називом Пазар и новији део града под називом Тијабара. Новији део града постоји од XVIII века, био је насељен хришћанима и сиромашнији у односу на Пазар. Захваљујући развоју трговине и заната Тијабара привредно и популацијски јача средином XIX века.⁶⁷³ Саборна црква у Тијабари посвећена је Успењу Богородице и подигнута је 1870. године за потребе великог броја хришћана који су овде живели.⁶⁷⁴ Храм је подигнут уз допуштење султана залагањем мештана и удружених еснафа који су приложили и средства за изградњу и опремање цркве. Танзиматске реформе тридесетих година XIX века омогућиле су услове за верску обнову и богату продукцију визуелне културе која је изражавала верску и националну припадност, као што је случај и са Старом црквом пар деценија раније.⁶⁷⁵ Заједнице су кроз визуелну културу креирале сопствени идентитет који се развијао у оквирима османско-балканског културног модела, а захваљујући развијеном патронажном механизму у ери Танзимата дошло је до интензивног развоја градитељске праксе и украшавања православних храмова у оквирима Васељенске патријаршије.⁶⁷⁶ У Тефтеру Нишавске митрополије који је вођен од 1834. године када је подигнута Пазарска црква до појаве Бугарске егзархије 1872. је прецизно забележено са којом свотом новца су одређени еснафи помогли грађење Саборне цркве. Грађевински радови су коштали 115.000 гроша, а на опремање ентеријера је током 1871. године потрошено 110.000 гроша.⁶⁷⁷ Међу наведеним еснафима су и терзијски еснаф који поклања 6.000,00 гроша и престону икону Сабор Светих Апостола и ћурчијски еснаф који прилаже 4.342,30 гроша и престону икону Вазнесења Светог Илије.⁶⁷⁸ Еснафи који дају прилог за подизање цркве

⁶⁷³ Ј. Ћирић, *Географија Пирота: аспект примењене географије*, Део 1, Пирот 1965, 35; 40.

⁶⁷⁴ Б. Лилић, *Из прошлости Српске православне цркве Југоисточне Србије*, Ниш 2008, 23.

⁶⁷⁵ N. Makuljević, The „Zograph” Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830-1870, *Balkanica* 34, 2003, 385-405.

⁶⁷⁶ И. Женарју, Патронажни механизам и градитељска пракса у XIX веку на територији Рашко-призренске епархије, Научни скуп Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности, *Зборник 2*, Косовска Митровица 2013, 520.

⁶⁷⁷ *Тефтер Нишавске митрополије*, прир. И. Николић, Пирот 1976, 103.

⁶⁷⁸ Т. Зебић, Престоне иконе иконостаса Саборне цркве у Пироту, *Зографски кругови, Студије визуелне културе Балкана 1*, Београд 2018, 50.

1869. године су и ткачки еснаф 3000 гроша, бојацијски еснаф 2000 гроша, грнчарски еснаф 2000 гроша, мутавцијски еснаф 1500 гроша, абаџијски еснаф 1000 гроша, самарџијски еснаф 1000 гроша и каџарски еснаф 500 гроша.⁶⁷⁹ Сума коју су приложили сви еснафи представља четвртину укупне суме која је утрошена за подизање цркве.⁶⁸⁰ Осим еснафа новац су приложили и грађани Пирота и околине, а новац је у граду прикупљао Живко Антин Свињар у износу од 36.462, 20 гроша, док је из околних села новац прикупио Панајот Граматик у износу од 6.156 гроша.⁶⁸¹ У Тефтеру се на још неколико места помиње да је Живко Антин приложио извесну прикупљену своту новца.⁶⁸² Живко Антин звани Свињар је био члан Црквеног Синода у Пироту и његово име се може наћи на спомен плочи Тијабарске цркве где је наведен као настојатељ. Натпис на плочи која се налази изнад западног портала Саборне цркве гласи:

ВОСЛАВЪ СЪТЪА ІЕДИНОСЪЩЪА НЖИВО
ТОРАЩНА ННЕРАЗДѢЛИМАН ТРОНЦЪН ОЦА НСНА
НСТАГО ДЪХА ВОСЛАВНОЕГО ЦАРСТВОВАН ІЕ НА Н,
Ц : В СЪЛТАН АБДЪЛЪ АЗНЗЪ. СОЗНАСА СЪН
СВАТЫН БОЖЕСТВЕНЪН ХРАМЪ ХСПЕННІЕ ПРСТІА
ВЛАДНІЦЪН НАШІА БОГОРОДЪЦН ІПРНСН
ДВЫ МАРІН ПОЖЕРТВОВАНИ ІМЪ НЖДИВЛЕНІМЪ БЛАГО
ЧЕСТИВНІХЪ НПРАВОСЛОВНІХЪ ХРНСТІАНЪ ЖИВЪЩІ ГРАДА
СЕГО ІОКОЛНОСТИ СЕА ПРН НАСТОАТЕСТ ЋЖЕ ГЪ ЖНВКО
АНТИНЪ. ВЛѢТО ѠСОТВОРЕННІЕ МНРА ЗТОНЧ ѠРОЖДЕСЕ
АЖЕ,ХРНСТОВА 1870 :ЛЕТО МЕСЕЦЪ ДЕКЕМВЕІА 18...

⁶⁷⁹ Т. Зебић, Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 87.

⁶⁸⁰ *Тефтер Нишавске митрополије*, прир. И. Николић, Пирот 1976, 87;89; Т. Зебић, Престоне иконе иконостаса Саборне цркве у Пироту, *Зографски кругови, Студије визуелне културе Балкана 1*, Београд 2018, 45-61.

⁶⁸¹ *Тефтер Нишавске митрополије*, прир. И. Николић, Пирот 1976, 101;146.

⁶⁸² Године 1869. за варошку цркву 50.000 гроша, за нову цркву 1870. године 75.741,20 гроша, за дунђере 1871. године 6.850 гроша, за нову цркву 1871. године 39.804,20 гроша и за нову цркву 1872. године 110.464,30 гроша: *Тефтер Нишавске митрополије*, прир. И. Николић, Пирот 1976, 55;79; 98;101; 103.

Подизање и украшавање Саборне цркве у Тијабари обележиле су две значајне личности. Прва је већ поменути Живко Антин Свињар који је веома активно учествовао у прикупљању средстава за подизање цркве, као и у преговорима са зографом Николом Образописов који је један од значајнијих представника Самоковске зографске струје тога времена. Живко Антин је био изузетно угледан грађанин Пирота и цењен трговац и кафеџија⁶⁸³. Био је познат као велики дародавац, помагао је сиротињу и решавао је спорове и несугласице међу својим сународницима. Овај Пироћанац се обогатио трговином свиња па је због тога и добио надимак Свињар. Живео је у Тијабари где су му се налазили дућани, куће и крчма позната као Свињарева мејана. Према предању, Живко је одржавао везе са хајдучима са падина Старе планине све до ослобођења од Турака, а главни штаб хајдучке организације се налазио у подруму његове кафане.⁶⁸⁴ На мапи Пирота из 1888. године једна од махала је забележена као махала Живка Свињара.⁶⁸⁵ Живко је осим што је сакупљао новац од верника и сам даривао цркву новцем, једном иконом и једним чираком који се и данас чувају у цркви.⁶⁸⁶ Пре подизања Саборне цркве Тефтер Нишавске митрополије бележи и његове прилоге Пазарској цркви.⁶⁸⁷ На примеру Саборне цркве се захваљујући доступним подацима и делимично познатим биографијама ове две личности може реконструисати културни, економски и социолошки модел који је владао у посттанзиматској ери и чије је функционисање довело до продукције визуелне културе на репрезентативном нивоу. Исто тако, може се пратити утицај појединца и истакнутог члана друштва на креирање визуелне културе.

⁶⁸³ Б. Јовановић, *Ризница пиротске баштине*, Пирот 1994, 72.

⁶⁸⁴ Б. Јовановић, *Ризница пиротске баштине*, Пирот 1994, 72; Ћ. Ранчић, *Под Старом планином: приповетке*, Београд 1936, 71.

⁶⁸⁵ Т. Зебић, Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 86.

⁶⁸⁶ Више у: Т. Зебић, Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 85-100.

⁶⁸⁷ *Тефтер Нишавске митрополије*, прир. И. Николић, Пирот 1976, 25;37;140.

Зограф Никола Јованов Образописов, рођен је у Самокову 7. августа 1829. године, а умро 1915. године.⁶⁸⁸ Он је син поменутог Јована Иконописца који је неколико деценија раније био ангажован да ослика велики број икона за иконостас Пазарске цркве у Пироту. Наиме, Никола Образописов је са својом породицом живео у Пироту од 1871. до 1874. године, о чему сведоче и његове личне белешке у којима су побројани важни догађаји из његовог живота. Током наведених година он је радио иконе за Саборну цркву, као и иконе за цркве у околини Пирота: у селима Росомач,⁶⁸⁹ Гостуша, Сенокос, Панагориште, Брајковци и другим.⁶⁹⁰ Никола Јованов Образописов је био изузетно интересантна личност, о чему сведочи и сачувана репрезентативна породична фотографија, снимљена током његовог боравка у Пироту. У горњем десном углу фотографије на зиду који је послужио као позадина за фотографисање стоји комад папира са следећим текстом н. і. о. пиротъ 1873. Обучен је у мундир, на глави има капу од астрагана, док у левој руци држи сабљу, а на идентичан начин је одевен и његов петогодишњи син. Савременици су га ословљавали са конзул, а Турци су на основу његовог одевања мислили да је Енглец.⁶⁹¹ Када би га питали одакле је одговарао је да је из Европе.⁶⁹² На фотографији изнад примарне породице Николе Јованова Образописова стоји рођени брат његове супруге Александре, Николин шурак Димитр Христов, којег је у Пирот повео као свог помоћника. Никола је био велики родољуб, славнофил и русофил.⁶⁹³ Образописов је активно учествовао у борби за самосталност цркве, био је против грчких владика у Самокову и борио се за ослобођење Бугарске и очување бугарског језика.⁶⁹⁴ Никола Јованов, син веома цењеног зографа Јована Иконописца, који је занат научио од оца, из патриотских побуда је своје име

⁶⁸⁸ Л. Добрева, За праволинейността на едни възрожденски ексцентрик (Размисли върху юбилейната изложба на Никола Образописов), *Проблеми на изкуството 1*, София 2006, 53; Е. Петева-Филова, Никола Образописов, София 1994, 12.

⁶⁸⁹ Више о његовим иконама иконостаса цркве Свете Петке у селу Росомач: Т. Зебић, Иконостас цркве Свете Петке у селу Росомач, *Студије визуелне културе Балкана 2*, Београд 2019, 30-41.

⁶⁹⁰ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965, 451.

⁶⁹¹ Е. Петева-Филова, *Никола Образописов*, София 1994, 18; И. Гергова, Агиографската концепция на Никола Образописов. В: *Манастирската култура на Балканите*, ГСУ. ЦСВП "Проф. Иван Дуйчев". Т. 94 (13). С., 2004, 235.

⁶⁹² Е. Петева-Филова, *Никола Образописов*, София 1994, 18.

⁶⁹³ Више: Е. Петева Филова, *Никола Образописов*, София 1994, 17-19.

⁶⁹⁴ Е. Петева Филова, *Никола Образописов*, София 1994, 17-19.

променио у Образописов.⁶⁹⁵ Од оца је наследио и рукописну ерминију, која је са грчког језика преведена 1831. године од стране Јована Константиновича из Јањине, самоковског лекара,⁶⁹⁶ док се у Народној библиотеци у Пловдиву чува Стематографија Христофора Цефаровића, штампана у Бечу 1741. године, на којој је потписан Никола Образописов и 1846. година.⁶⁹⁷ Са оцем је радио до његове смрти 1854. године, а пре тог датума долазио је са њим у Пирот када је Јован Иконописац радио на осликавању икона за Пазарску цркву.⁶⁹⁸

До 1869. године у Пироту су боравиле грчке владике, а те године је за митрополита рукоположен Парентије Павле Зографски родом из Дебра. Митрополит Парентије школовао се у кијевској семинарији и московској духовној Академији, отворио је богословију у манастиру Зограф, био је професор црквенословенског на острву Халки код Цариграда, објавио је граматику словенског језика и бавио се питањем македонског наречја бугарског језика.⁶⁹⁹ Пошто је одлуком патријарха постављен за нишавског митрополита посветио се питању школства у Пироту. Доносио је књиге из Бугарске и довео је учитеља Христу Писарева из Пловдива у Пирот.⁷⁰⁰ Парентије је смењен са места нишавског митрополита одлуком егзарха 1872. године.⁷⁰¹ У то време Пирот је стављен под јурисдикцију бугарске егзархије која је проглашена султановим ферманом од 28. фебруара 1870. године.⁷⁰² Први егзархијски владика у Пироту био је Евстатије који је на том месту остао све до ослобођења града 1878. године.⁷⁰³

Почетак обнове верског живота православних хришћана у самом граду обележен је градњом Старе цркве, на левој обали Нишаве. Око цркве, Митрополије и школе настао је

⁶⁹⁵ Е. Петева Филова, *Никола Образописов*, Софија 1994, 17.

⁶⁹⁶ И. Гергова, Агиографската концепција на Никола Образописов, В: *Манастирската култура на Балканите*, гСУ. ЦСВП "Проф. Иван Дуйчев". Т. 94 (13). С., 2004, 236.

⁶⁹⁷ Е. Петева-Филова, *Никола Образописов*, Софија 1994, 14.

⁶⁹⁸ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Софија 1965, 448.

⁶⁹⁹ Х. Поленаковик, *Свечен собир на 100-годишнината од смртта на Парентија Зографски*, Скопје 1977, 14-19.

⁷⁰⁰ Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку (до српско-турских ратова 1876-1878)*, Београд 1928, 340-341.

⁷⁰¹ Б. Лиљих, Бугарска егзархија у нишавској епархији, *Лесковачки зборник XXXIII*, Лесковац 1993, 184.

⁷⁰² О проглашењу Бугарске егзархије: Ј. Хаџи Васиљевић, *Бугарска егзархија и њен утицај на балканске Словене*, Београд 1913, 1-30; С. Новаковић, *Цариградска Патријаршија и православље у европској Турској*, Београд 1895, 31-40; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књига 2, Београд 1991, 430.

⁷⁰³ *Тештер Нишавске митрополије*, прир. И. Николић, Пирот 1976, XI.

нови духовни центар православних хришћана у делу града који је већински био насељен турских становништвом. Хришћанско становништво у граду се бавило занатском производњом и трговином и било је организовано у еснафе. У граду је постојало око двадесет оваквих удружења која су предвођена по једним старијим мајстором, устабашом.⁷⁰⁴ Четрдесетих година угледни представници еснафа формирају установу чорбација или световни суд који је деловао под окриљем цркве. Одлуке суда је потврђивао владика, а чорбације су се састајале у згради Митрополије.⁷⁰⁵ Осим одлучивања у грађанским споровима устабаше су имале своје представнике у турском надлештву, а као главни приложници управљали су финансијама цркве, утицали су на избор њених управитеља и благајника, а одлучивали су о подизању нових, као и о обнови старих храмова.⁷⁰⁶ Паралелно са јачањем установе чорбација становништво из околних села спушта се у Пирот и формира ново хришћанско насеље на левој обали Нишаве. У наредним деценијама тежиште се постепено премешта у новији део града- Тијабару, у којој су се налазили и метоси Дечана и Студенице који су у другој половини века имали велики утицај на верски живот Пироћанаца.⁷⁰⁷

Архитектура храма

Саборна црква у Тијабари је монументална тробродна базилика са три куполе и спољашњим тремом са северне, јужне и западне стране. Апсида на истоку је троделна, а храм је покривен двосливним кровом, док је на западној страни пространа галерија. На галерију се данас пење паром дрвених степеница, које воде из наоса, и које су поставље бочно, уз северни и јужни унутрашњи зид цркве. Тробродност храма није видљива са

⁷⁰⁴ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 38-46.

⁷⁰⁵ Чорбације су се први пут састале у кафани, а према документу који наводи Владимир Николић се види да њихов суд ради у згради Митрополије: В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 65.

⁷⁰⁶ *Тештер Нишавске митрополије*, прир. Илија Николић, Пирот 1976, XVI.

⁷⁰⁷ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 12-30; Б. Лилић, *Метоси царских лаври у Пироту, ослонац трајања српског народа под Турцима, Лесковачки зборник XXXII*, Лесковац 1992, 105-110.

спољашње стране. Према типологији Николај Тулешков овај храм подводи под грађевине које су настале од стране мајстора из Славиње.⁷⁰⁸ Једна од претпоставки јесте да је овај храм градио мајстор Лило из Славиње, међутим ова тврдња није потврђена.⁷⁰⁹ Друго мишљење јесте да је градитељ Алекси (Алексо, Лека) Ангелков, каменорезац, такође из Славиње коме је у том послу помогао мајстор Јован Илијев.⁷¹⁰ Градња храма трајала је четири године, од 1866-1870.⁷¹¹ Типологија и конструкција градње мајстора из Славиње оличена је цркви у Тијабари у свом најрепрезентативнијем облику. Градска монументална Саборна црква омогућила је градитељима да у њу укључе сва начела која су примењивали пре свега због величине градске цркве која треба да прими велики број верника. Осим тространо оријентисаних аркадних тримова који су у овом случају веома пространи и профилисани уздуж зидова, градитељи су имали могућност да подигну и три куполе са осмостраним тамбурима што је такође била одлика мајстора из Славиње.⁷¹² Са друге стране, Александар Кадијевић карактерише ову цркву као неупадљиву, традиционално конциповану градску цркву коју је извела тајфа Дамјанових.⁷¹³ Андреја Дамјанов, ословљаван са првомајстор што означава вођу еснафа, истакнути је архитекта позноосманског Балкана.⁷¹⁴ Његова монументална архитектонска дела распорстрањена су широм полуострва, почевши од родне Македоније, преко Кнежевине Србије па све до

⁷⁰⁸ Николај Тулешков овакав начин градње дефинише као дело Славињске градитељске школе: Н. Тулешков, *Славинските првомајстори*, Софија 2007, 33-53.

⁷⁰⁹ Н. Тулешков, *Славинските првомајстори*, Софија 2007, 22.

⁷¹⁰ Н. Тулешков, *Славинските првомајстори*, Софија 2007, 24; 44; *Тефтер Нишавске митрополије*, прир. И. Николић, Пирот 1976, 75; К. Костић, *Стара српска трговина и индустрија, Студија из културне историје српског народа у средњем веку*, Београд 1904, 120.

⁷¹¹ Аутор заправо наводи да су скоро сви радови завршени у веома кратком року од годину дана, а да је у целости завршена тек након четири године док је ентеријер био уређен након тога: С. Христов, *Пиротският окръг и неговото население, Сборникъ, Народни умотворения, наука и книжнина, Книга XI*, Софија 1894, 260.

⁷¹² Упор. Саборна црква, Лопушански манастир: Н. Тулешков, *Славинските првомајстори*, Софија 2007, 35; 44.

⁷¹³ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX- средина XX века)*, Београд 2007, 49.

⁷¹⁴ Н. Макуљевић, Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 38, 137-149.

Босне и Херцеговине. Његов богат градитељски опус делимично је познат, а конкретних података о његовом ангажовању у изградњи Саборне цркве у Пироту тренутно нема.⁷¹⁵ Куполе нису увек биле опција, поготову не у временима пре реформи када су мимикрисане слепе калоте које се нису виделе са спољашње стране преузимале њихову симболичку улогу. Такође, и након што је Царство одобрило конструисање овог архитектонског елемента у мањим местима и селима где су цркве неретко биле мањих димензија, било је нескладно градити више од једне куполе. Куполе у Саборној цркви надвишују централни брод, почивају на пандантифима, постављене су на ниско кубе, засведене су ниском калотом и имају осам монофора смештене у полукружно завршене нише са унутрашње стране. На самом врху сваке калоте је гвоздени крст израђен од стране мајстора Мане.⁷¹⁶ Црква је грађена каменом, омалтерисана и окречена у бело. Један од елемената који највише привлачи пажњу када се посматра западни трем храма јесте степениште које директно из дворишта води у простор галерије која је намењена женама. Овај елемент је, будући да нема своју функцију у савременом црквеном животу, нажалост срушен⁷¹⁷ и отвор ка галерији је затворен. Постојање оваквог елемента јасно говори о сегрегацији полова и њиховом физичком одвајању чак и у седамдесетим годинама XIX века. Није сачувано много оваквих примера, иако је познато да је сепарација жена од мушкараца у простору храма током литургије била обавезна кроз XIX век.⁷¹⁸ Жене су смештане у галеријске просторе или просторе припрате како би погледи од стране мушкараца који стоје у наосу испред иконостаса и олтарског простора били сведени на минимум, а контакт очима готово немогућ.⁷¹⁹

⁷¹⁵ Познато је да је Андреја Дамјанов радио цркве у Нишу, Турековцу, Врању. Недалека удаљеност од ових места може да указује на могућност да је у околним областима такође учествовао у подизању православних храмова: Н. Макуљевић, Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 38, 144.

⁷¹⁶ Тулешков помиње да је у Пироту постојала песма о њему: Н. Тулешков, *Славинските првомайстори*, Софија 2007, 107.

⁷¹⁷ Конструкција је срушена у последњих неколико година.

⁷¹⁸ У цркви Свете Тројице у селу Извор код Босилеграда постоји степениште које из трема директно води у простор галерије

⁷¹⁹ Упор: Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању: 1858-2008*, Врање 2008, 41; И. Зарић, Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Нови Сад 2009, 224.

Западна фасада испод забата има један четворолисни отвор, затим у реду испод два прозора квадратног облика и у најнижем реду има шест полукружно завршених прозорских отвора у низу, парно груписаних. Испод последњег низа прозора изведен је крст са оруђима страдања у пластици који је обојен браон бојом. Аркадни трем има десет стубова који носе девет лукова. На западној страни стубови нису распоређени на једнаком растојању, већ су први, средишњи и последњи пар удаљени 2,5m, док су стубови између ових парова удаљени 1,5m. Централни улазни лук као и они споредни који се настављају на тремове су нешто ширих димензија од преосталих аркада. Други лук посматрајући са северне стране ка централном улазу био је затворен дрвеним вратима која су преко затвореног дрвеног степеништа водила у простор галерије. Овим вратима се из порте приступало преко четири кружна степеника. Јужна и северна фасада има прозоре у два реда. Горњи прозори имају улогу кларисторијума, док су доња четири наткривена тремовима. Прозорских отвора у горњем низу је укупно седам на обе фасаде, с тим што су по два у простору галерије, а по један у олтарском простору. Сви прозори изузев оних на куполама су затворени гвозденим орнаментисаним профилима. Они су истакнути оквирима сведене пластиче декорације са геометријским мотивима. Тремови и на јужној и на северној страни наткривени су једносливним кровом са црепом који почива на десет лукова и једанаест стубова. Сви стубови су ослоњени на сокл и трему који је на висини од три степена и коме је из порте могуће приступити јер све три стране имају по један отвор-централни, као и отвор испод првог лука до западне стране грађевине са јужне и отвор испод четвртог лука посматрано од запада са северне стране. Такође, у јужни и северни ходник трема може се приступити са источне стране пењањем на три степеника. Стубови који носе кров тремова имају сведено декорисане капителе који су идентичне профилације као и њихове основе. Осим главног портала на западној фасади храма, северно и јужно од њега постоје и мањи улази у наос. Вратнице су гвоздене са богатом декорацијом, бочне садрже вегетабилне и флоралне мотиве, док двокрилна врата портала од декорације осим наведене у горњој зони имају и птице. Ове вратнице имају и два звекира у форми маскерона. Представе светих ратника осим наведених украсних мотива срећемо на јужном бочном улазу западне фасаде. Северно од северног бочног улаза налази се плоча са именима добротвора. Изнад средишњег портала је у зид уграђена поменута плоча која

наводи податке о изградњи цркве. Испред главног портала, у оквиру отвореног трема, накнадно је изграђен дрвена затворена конструкција, попут малог егзонартекса. Трем је засведен дрвеном таваницом. Испред централног портала она је брижљивије обрађена мотивом великог геометризваног цвета, док је на осталим деловима, дуж северне и јужне стране трема само касетирана.

Олтарска апсида на истоку је троделна, док је централна са унутрашње стране полукружна, а са спољашње петострана. На источној страни постоје два прозорска отвора смештена у степенасту нишу и покривена гвозденим профилима. Преостали делови који су саставни део апсиде су плитки правоугаони испусти попут пиластра северно и јужно на источној фасади. Апсида је засведена ниском петостраном полукалотом. У низу изнад апсиде постоје три мања прозорска отвора са упечатљивом профилацијом. Наиме, онај централни има изражену обраду са зашиљеним врхом који наликује елементу из културе османске свакодневице. Различити видови визуелне културе располагали су сличним мотивима, преплићући се унутар османског културног модела као претпостављеног оквира. На источној фасади се јасно види камени сокл. Из јужног трема постоје врата која воде директно у простор ђаконикона. Овај улаз је као и они на западној фасади уоквирен плитком правоугаоном нишом која је радијално уоквирена каменом који је осим обраде на вратницама такође носилац украса.

Уз југозападну страну храма смештен је звоник квадратне основе подигнут 1967. године. На разгледници са храмом Успења из 1901. године можемо видети стари звоник постављен на исто место као и данашњи с тим што је евидентно био виши од садашњег. План за звоник уз Саборну цркву урађен је у Министарству грађевина 1893. године.⁷²⁰ Он је био подигнут до 13.7. 1896. године, када је одобрена наплата 1797 динара предузимачу Николи Ш.⁷²¹ Старо звоно уништено је током рата 1885. године па је након тога постављено ново са натписом: *Ово звоно Саборној пиротској цркви, Храму Успенија Богоматере, приложи Благотворно словенско друштво за време владе Његовог*

⁷²⁰ Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године, *Лесковачки зборник* 37, Лесковац 1997, 41.

⁷²¹ Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године, *Лесковачки зборник* 37, Лесковац 1997, 41-42.

Величанства краља српског Милана I у 1887. години, у замену однешеног великог звона од Бугара у 1885. г.

Ентеријер храма

Унутрашњост храма је артикулисана у складу са литургијским потребама, а у овом случају и у складу са великим бројем верника које простор треба да прими. Простор је издељен на наос и олтарски простор који је заклоњен монументалним иконостасом. Црква је као што је поменуто тробродна, централни свод је виши у односу на бочне, а сви су наткривени полуобличасто и заједно стављени под један двосливни кров са црепом. Бочни бродови ојачани су попречним луцима и дрвеним гредама. Бродови су одељени стубовима на којима почивају аркаде. Стубова је у низу укупно седам с тим што један припада олтарском простору, а два галеријском. Начињени су од камена са једноставно профилисаним капителима и основама. Капители и аркадни лукови обојени су белом бојом.⁷²² Стубови деле простор на средишњи брод ширине око 4,5м и бочне бродове ширине око 3,2м. Бочни бродови су подељени на седам травеја полуобличастих таваница, такође полукружним, са благо истуреним ребрима. Последњи западни травеј је душло дужи него остали травеји бочних бродова. Предолтарски простор је засебна целина и од олтара је одвојен иконостасом, а од наоса је издигнут за један нижи степеник. У бочним деловима под предолтарског простора залази ка наосу, затим се у делу поделе између бродова повлачи ка иконостасу, па поново полукружно залази у наос пред Царским дверима. Северно и јужно у предолтарском простору налазе се дрвене певнице са позлаћеним крстом и флоралним детаљима. У наосу храма постављена су и четири проскинитара по декорацији слични катедрама певница, архијерејском трону, седиштима уз бочне зидове, као и декорацији галерије.

Када се приступи у наос на јужном и северном зиду конструисане су нише дубине до 1 и висине до 2 метра. Црква је била испуњена мобилијаром све до реконструкције 2013. године када је већина намештаја измештена из унутрашњости цркве. Том приликом

⁷²² Капители су пре реконструкције 2013. године били обојени у тамну боју, док су камени стубови били бојени маснијом браон фарбом.

црвеним плишем. На наслону средњег трона на је икона са представом краља Милутина, док је на другом икона Света три јерарха. Као што је већ истакнуто, данас не чине ентеријер храма.

Уз северни зид је постављен реконструисани проскинитар са чудотворном Светогорском иконом Богородице Млекопитателнице из 1914. године. Богородица је постављена централно са малим Христом у наручју док је из сегмента неба крунишу два анђела. Представа је изведена на златном фону. Богородица је одевена у загасито плаву хаљину са богато декорисаним колиром, док је мафорион тамно црвене боје. Натпис у дну иконе је следећи: *СНА СВ ИКОНА НАПИСАНА И ОСВЉАЩЕНА НА СВ АФОНСКОМ ГОРЋ КЪ ОБИТЕЛИ СВ ЋОАННА ЗЛАТОУСТАГО ПРИ НАСТОЈТЕЛЋ ЋЕРОСХ. КИРИЛЋ СЪ БРАТНЕЮ 1914. ГОД.* Међу чудотворним иконама са Свете Горе Атонске које су у Понишављу почеле да се активније поштују током XIX века, неке су припадале руским монашким заједницама.⁷²⁵ Икона из исте године поклоњена је Пазарској цркви. Руски монаси, јеромонах Кирил и братство руске обитељи Светог Јована Златоустог даривали су пиротске чорбације иконом Богородице Достојно јест 1923. године.⁷²⁶

На северном зиду налази се појединачна икона коју је по наруџбини Живка Свињара израдио Никола Образописов 1873. године. Необично је да је зограф Никола Образописов прецизно водио евиденцију о својим пословима, али израду ове иконе није забележио у свом тефтеру.⁷²⁷ Икона Богородице са Христом и светитељима данас стоји на северном зиду наоса Саборне цркве у посебно резбареном раму покривена стаклом.⁷²⁸ Масиван рам

⁷²⁵ О томе више: Б. Лилић, *Оданост Срба вери и традицији*, Ниш 2000, 113- 117.

⁷²⁶ О ранијим везама између Пирота и Свете Горе више: Б. Лилић, *Из прошлости српске православне цркве југоситочне Србије*, Ниш 2008, 34-39; Б. Лилић, *Хиландарски метох у Пироту у време ослободилачког покрета у Грчкој (1814-1821), Седма казивања о Светој Гори*, Београд 2011, 133-155.

⁷²⁷ Више у: Т. Зебић, *Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 90-91.

⁷²⁸ Након рестаурације која је вршена у оквиру Саборне цркве 2013. године рам је осим правоугаоног резбареног дела који прати облик иконе и четири лајсне са четири стране које уоквирују резбу добио додаток на врху у виду пехара из ког излазе флорални и вегетабилни мотиви. Пехар је крунисан голубом, а конструкција је обојена златном бојом. Горњи део конструкције делује оригинално и са урамљеном иконом чини целину. Квалитет резбе упућује да је дело истог мајстора који је радио и резбарене површине које уоквирују икону и да је конструкција у оригиналу била сачињена од два наведена сегмента: : Т. Зебић, *Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 91-92.

у који је икона смештена својим резбареним делом који је најближи икони подсећа на форму кућног иконостаса који су распрострањени у пиротском крају током XIX века.⁷²⁹ Кућни иконостаси су служили за чување кућне иконе и данас је у Музеју Понишавља сачуван највећи број веома специфичних конструкција које имају дрворезбарен оквир, а изнад резбарену лунету са распећем Христовим попут црквених иконостаса и на самом врху голуба Светог Духа који држи ланац са кандилом.⁷³⁰ Када се резбарени мотиви рама упореде са неким од кућних иконостаса из збирке музеја, могу се уочити одређене сличности.⁷³¹ У случају иконе Живка Свињара, у врху резбареног рама је картуш са насликаним серафимом који је данас премазан златном бојом, али се на фотографији из 2012. године може уочити. Око картуша су два пехара са ружама са обе стране, као и две птице у угловима. Птице стоје на медаљонима у којима су такође насликани серафими, а исти такви медаљони се налазе и у доњим угловима резбареног рама. Осим најраспрострањенијих кућних иконостаса који су били направљени тако да стоје у углу просторије између два зида постојали су и они који су израђени у облику масивног рама у који је смештена икона и који је застакљен са предње стране и не може се отворати.⁷³² Таквом типу кућног иконостаса одговара икона Живка Свињара.⁷³³

У горњем сегменту иконе је допојасно представљена Богородица *МТ. БЖІА. МЛОСТИВАЌ СПАСЌ ПОМАЗ*: са малим Христом *С Ы Н* у наручју на браонкастој подлози. Приказана је у типу Милостиве као царица са златном круном отвореног типа.⁷³⁴ Левом руком придржава малог Христа док јој је десна рука подигнута и указује на њега. Гест њене десне руке указује да она води ка спасењу, ка Спаситељу људског рода.⁷³⁵ Заштитничка и посредничка моћ Богородице истакнута је и у теолошкој литератури XIX века, а њено царско достојанство означено круном коју носи на глави проистиче из чињенице да је она

⁷²⁹ Т. Зебић, Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 91.

⁷³⁰ С. Велкова, *Чувар дома и пламена: Кућни иконостаси Пирота*, Пирот 2014, 53-64.

⁷³¹ Наиме, оквир је украшен флоралним и вегетабилним мотивима, а сви кућни иконостаси из збирке музеја овог типа на врху резбареног рама имају представу серафима.

⁷³² С. Велкова, *Чувар дома и пламена: Кућни иконостаси Пирота*, Пирот 2014, 31.

⁷³³ Т. Зебић, Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 92.

⁷³⁴ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темнишвару*, Нови Сад 1996, 345.

⁷³⁵ З. Јовановић, *Азбучник православне иконографије и градитељства*, Београд 2005, 87-89.

мајка Царева – Христова.⁷³⁶ Представа Богородице са круном следи барокна иконографска решења прихваћена посредством графичких листова у зографском сликарству XIX века.⁷³⁷ Богородица је обучена у плаву хаљину која је прекривена црвенкастим мафорионом чија је постава тамнозелена. Коса јој је покривена мафорионом који је као и њена хаљина обрубљен златном траком на коју је аплицирано драго камење. Исус Христос је представљен као дечак кратке кудраве браон косе одевен у зеленкасти хитон са златним оковратником и свезан појасом у нијанси златне боје. Огрнут је црвенкастим химатионом. На глави има круну отвореног типа, десном руком благосиља док левом придржава скиптар и небески шар са звездицама који указује на њега као владара васељене.⁷³⁸ Млади Христос је представљен босоног. Богородица и Исус Христос око глава имају карактеристичне зракасте нимбове изведене златном бојом који се јављају у опусу зографа Николе Јованова Образописава.⁷³⁹ Из фигура исијава светлост која је изведена у виду танких линија златне боје. Испод централне представе у другој зони је са десне стране приказан Свети Зиновије *сѣчѣ зѣновѣ (жѣвко.)*, док је као његов пандан са леве стране представљен Свети Атанасије *сѣ атанасѣ*. У доњем делу иконе, у трећој зони, је представљено пет светитеља који су одељени архитектонским елементом у колонади тако што је сваки уоквирен луком и стубовима. Представљени светитељи с лева на десно су: Света Катарина *сѣ кѣтѣрѣнна*, Свети Димитрије *сѣ дѣмитри*, Свети Стилијан *сѣ стѣлијан*, Свети Антоније *сѣ антонѣн* и Свети архангел Михаило *сѣ архѣмѣхан*. У доњем десном углу је потпис зографа са годином *писалѣ никола јованов ѿ самоковѣ 1873*. Испод Богородице са Христом, а изнад представе Светог Стилијана је натпис: *надлѣжитѣ жѣвко антинѣ свѣнарѣ. ... 3. Сви светитељи у другој и трећој зони имају нимбове обојене златном бојом. Светитељи у другој зони насликани су на жутој позадини као и централни светитељ треће зоне. Преостала четири светитеља под колонадом насликани су симетрично на розикастој и зеленкастој подлози. Свети мученик Зиновије је представљен допојасно у зеленом хитону и црвеном химатиону са крстом у десној руци. Приказан је*

⁷³⁶ Н. Макуљевић, *Саборни храм Свете Тројице у Врању: 1858-2008*, Врање 2008, 57.

⁷³⁷ Д. Давидов, *Светогорска графика*, Београд 2004, 145.

⁷³⁸ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темнишвару*, Нови Сад 1996, 108.

⁷³⁹ Т. Зебић, *Престоне иконе иконостаса Саборне цркве у Пироту, Студије визуелне културе Балкана 1*, Београд 2018, 51.

као млађи човек кратке барон браде и зачешљане браон косе.⁷⁴⁰ Свети Зиновije се прославља 30. октобра и био је епископ егејски, чудотворац и исцелитељ који је својим додиром лечио болеснике, а тај дар је од Бога добио након што је своје имање поклонио сиротињи.⁷⁴¹ Поред натписа Ст Мч Зиновij у загради стоји Живко.⁷⁴² Наспрам мученика Зиновija стоји Свети Атанасије, приказан у архијерејској одежди са митром и седом брадом средње дужине. Око врата има крст, десном руком благосиља док у левој држи Јеванђеље. У доњој зони иконе, под колонадом с лева на десно прва је представљена Света великомученица Катарина. Света Катарина је приказана као царица са круном отвореног типа на глави у богато орнаментисаној зеленкастој хаљини огрнута црвеним огртачем који је шналом причвршћен на њеном десном рамену.⁷⁴³ Коврцава коса јој је склоњена са лица и пада јој низ рамена. У левој руци држи крст и палмову гранчицу. Поред ње је приказан Свети великомученик Димитрије који је представљен као млад и голобрад као ратник са штитом и копљем у левој и крстом у десној руци.⁷⁴⁴ Након њега је представљен Свети Стилијан који је гологлави старац седе дуге браде у монашкој одори. Овај светитељ помаже родитељима који не могу да имају децу и заштитник је деце, па се из тог разлога приказује са дететом у наручју.⁷⁴⁵ У одежди великосхимника са крстом у десној руци представљена је фигура Светог Антонија Великог која је следећа у низу.⁷⁴⁶ Последња фигура је представа Светог архангела Михаила који је приказан као архистратиг који у десној руци држи мач, а у левој сферу са христомоном. За иконографију представљених

⁷⁴⁰ А. Василиев, *Ерминии, технология и иконография*, София 1976, 73.

⁷⁴¹ Ј. Поповић, *Житија светих : [за октобар]*, Ваљево 1977, 687.

⁷⁴² Будући да је име наручиоца ове иконе Живко може се претпоставити да је овај мученик изабран управо због својих исцелитељских моћи које се могу довести у везу са значењем имена Живко који има корен жив и упућује на епитет жив и здрав. Постоји могућност да је Живко Антин славио Светог Зиновija као свој имендан 30. октобра и да је према њему гајио лични пијетет. Свети Зиновije се представља и заједно са својом сестром Зиновijом чије се страдање обележава истог дана премда су заједно настрадали мученичком смрћу, што на овој икони није случај већ је Зиновije представљен сам одевен у хитон и химатион без архијерејског орната: Т. Зебић, Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 93-94.

⁷⁴³ А. Василиев, *Ерминии, технология и иконография*, София 1976, 76.

⁷⁴⁴ А. Василиев, *Ерминии, технология и иконография*, София 1976, 72.

⁷⁴⁵ А. Василиев, *Ерминии, технология и иконография*, София 1976, 78.

⁷⁴⁶ А. Василиев, *Ерминии, технология и иконография*, София 1976, 77.

светитеља коришћена су решења уобичајена у нововековној пракси зографског сликарства.⁷⁴⁷

Када се анализира изглед рама и у обзир узме избор светитеља и њихова иконографија, може се претпоставити да је икона Живка Антиног Свињара од саме замисли била намењена првенствено за молитву наручиоца у његовом приватном простору, али чињеница да на икони постоји име наручиоца говори да је могла бити употребљена и у јавном простору и намењена већем броју посматрача. Наиме, постоје одређени сегменти који би ишли у прилог тумачењу функције ове иконе као кућног иконостаса. Садржај и избор представљених светитеља говори у прилог томе да је она стајала у кући Живка Свињара и да је њена функција била за интимну молитву наручиоца у његовом приватном простору. С друге стране, будући да је име наручиоца забележено, указује на трајну меморију намењену средини у којој је настала. Претпоставка је да се наручилац иконе не би потписао као такав да је икона била намењена њему самом. Икона коју је за Живка Антиног Свињара израдио Никола Јованов Образописов говори о приватној побожности и молитвеној пракси појединца, као и о свести да је потребно завештати своје име ради трајне меморије у средини у којој је настала.

Такође, пре обнове Саборне цркве 2013. године постојали су и чираци који су били у наосу, у солеји у близини иконостаса испред Царских двери.⁷⁴⁸ Данас нису у Саборној цркви, а не чувају се ни у помоћним просторијама.⁷⁴⁹ Саборној цркви је већ поменути дародавац Живко Антин Свињар поклонио чирак који се налазио у солеји јужно од Царских двери на каменом постољу. Чирак је био причвршћен за подлогу и имао је троугаону основу са три ногара у виду стилизованих лавова. Углови су украшени

⁷⁴⁷ N. Makuljević, The „Zograph” Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830-1870, *Balkanica* 34, 2003, 385-405.

⁷⁴⁸ Чираке нисмо затекли у цркви након 2013. године. Старешина храма је децембра 2018. године тврдио да они из цркве никада нису изношени већ да су током санације пода првобитно стављени на галерију, а затим испод степеништа које води на галерију. На терену нисмо успели да их видимо изван своје примарне позиције и функције након 2012. године. Велики део мобилијара, покретних икона, Јерусалима и осталих предмета који су били у цркви пре реконструкције чувани су 2016. године у помоћној просторији иза цркве, тачније некадашњој протиној кући која је такође реновирана након наведеног датума. Чираци нису затечени тамо.

⁷⁴⁹ Т. Зебић, Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник* 43, Пирот 2018, 90.

облицима налик на шкољке, а на страницама основе је са три стране по један. Стуб је прстенаст и једноставно профилисан, а простор кружне основе у коме се пале свеће је декорисан благо урезаним крстовима. Чирак је начињен од месинга и висок је око 1,5 m. На њему је натпис:

Мастора

Їованчо нїколїнѣ салдоковѣ

пїротѣ 1871.

прїложї жївко анѣтїнѣ свинарѣ

платїлѣ поклонїлѣ

Идентичан чирак је поклонио и Коца Стефановић 1871. године и он је стајао северно од Царских двери. На овом чираку је натпис:

пиротѣ 1871

коца стефановѣ боаџи

їпетѣрѣ нїколїнѣ владїкинѣ

платїха їпоклонїха авѣгѣстѣ

Натписи су исписани на страни која је била видљива када се стане између два чирака наспрам Царских двери у простору наоса на највидљивијем месту.

Још један од предмета који је Живко Антин Свињар поклонио Саборном храму јесте плаштаница. Композиција полагања у гроб насликана је на платну које је аплицирано на црвени плиш, а који је обрубљен украсном златном траком и срменим ресама. Представљен је тренутак у коме мртво Христово тело полагају у гроб Јосиф из Ариматеје и Никодим, док се у средишту налазе Богородица, Свети Јован Богослов, Марија Магдалена и анђели. Натпис који окружује композицију је следећи: БЛАГОВРАЗНЫЙ ІОСИФЪ СЪ ДРЕВА СЕМАЪ ПРЕЧНОЕ ТѢЛО ТВОЕ ПЛАЩАНИЦЕЮ ЧИСТОЮ О БВНВЪ И КОНАДИ ВО ГРОБѢ НОВѢ ПОКРНВѢ ПОЛОЖИ. Испод композиције и кружног натписа, у дну плишаног дела плаштанице, централно је позициониран натпис извезен златним концем: *Приложи Пиротској Саборној цркви трговац Живко Антић Свињар 1886. године.* Плаштаница је важан богослужбени предмет у току литургијске године који се поставља на конструкцију

Христовог гроба током Страсне седмице. Живко Антин Свињар упокојио се годину дана након што је храму даровао плаштаницу.⁷⁵⁰

На примеру Саборне цркве у Пироту јасно се осликава патронажни механизам и значај локалне заједнице и истакнутих појединаца у креирању визуелне културе XIX века. Ангажованост Живка Свињара потврђује учешће имућнијег слоја друштва у изградњи и опремању градских храмова и сведочи о важној улози појединих чланова православне хришћанске заједнице који на тај начин демонстрирају сопствене верске, социјалне и друштвено-политичке тежње које су додатно испољене након Танзиматских реформи. Реформе су довеле до стицања већих слобода међу немуслиманским становништвом што је резултирало масовном продукцијом визуелне културе.

Још једна икона која је дело Николе Образописова и на којој је завештао свој потпис, а постављена је на сто у ниши на јужном зиду наоса, јесте икона светог Кирила и Методија из 1871. године. Словенски просветитељи, свети Кирил и свети Методије *СЛАВЕНСКИ*⁷⁵¹ *ПРОСВЕТИТЕЛН Ћ КИРИЛЪ Ћ МЕТОДИ*, приказани су са дугим седим брадама, као стојеће фигуре у архијерејској одећи са митрама на главама. Свети Кирил левом руком показује према брату, а свети Методије десном руком држи развијен свитак са исписаним словима словенске азбуке, а левом епископску штаку. У горњем делу иконе, у отвореном сегменту неба међу облацима, насликан је Исус Христос у попрсју који држи венце у рукама. Уз доњу ивицу иконе је текст приложничкога записа: *ПРИЛОЖИХА ТЪРГОВЦЪНТЕ СРЕТЬ ѿ ПАНАГОРНИЦЕ ЗА ДЪШЕВНО СПАСЕЊЕ И ВЪЧНО ВОСПОМНАЊЕ 1872*. Иконографија представе са светитељима у богато украшеном епископском орнату настала је под утицајем Цефаровићеве Стематографије.⁷⁵² У XIX веку на територијама насељеним словенским становништвом које су се налазиле у склопу Османске империје јача култ Светог Кирила и Методија, чије је представљање постало својеврсни симбол борбе овх народа за

⁷⁵⁰ Т. Зебић, Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник* 43, Пирот 2018, 94.

⁷⁵¹ Реч *СЛАВЕНСКИ* је преправљана. Испод ове речи постоји тамнији слој, као да је брисана. Тачније, реч је уоквирена тамнијом бојом у облику правоугаоника у коју је златним словима дописано *СЛАВЕНСКИ*

⁷⁵² И. Гергова, Графични модели във възрожденската иконогрфия на славянските просветители, *Проблеми на изкуството* 4, София 1993,3.

ослобођење.⁷⁵³ Осим тога 11. мај, дан када се прослављају наведени светитељи је у време Парентија и учитеља Христе проглашен за школску славу у Пироту.⁷⁵⁴ Ова икона може се наћи у Счетнику Николе Образописова у списку икона које је урадио за Саборну цркву, на другој страни за 1871. годину. Наплатио ју је 800 гроша, док су све остале престоне иконе коштале 600 гроша.⁷⁵⁵

У наосу на јужном зиду у оквиру једног прозорског отвора изведен је витраж са представом архангела Михаила који је као архистратиг постављен на облаке, фронтално, са уздигнутим мачем у десној и теразијама у левој руци. Испод представе је натпис *Дародавци: Крстић, Поп-Митић и Шајновић, трговци из Београда 1926. год.* У доњем десном углу забележен је потпис аутора : *J. Vlasak· Prague 1·8· Tchechoslovaquai.*

Источно, одмах уз витраж, узидана је спомен плоча посвећена погинулим јунацима вароши Пирота у Српско- турском и Српско-бугарском рату 1912-1919. године.

Уз други стуб са северне стране предолтарског простора постављена је дрвена проповедаоница. Дуборез је у сагласју са другим дуборезаним површинама у храму, а сликане представе у медаљонима нису изворне. На врху обода постављен је голуб раширених крила усмерен ка централном броду који представља симбол Светога Духа и Божјег гласа. Проповедаоница је постављена високо, у нивоу прозора ради звучнијег преношења гласа проповедника у храму.⁷⁵⁶ Она је дуборезна флоралним мотивима и главама анђела са крилима, а садржи и девет осликаних медаљона. Медаљони садрже представе светих архијереја, Светог Петра, Светог Јована Крститеља, Исуса Христа у централном медаљону. У дну, испод медаљона у који је смештен Јован Крститељ, је плоча са натписом дародавца: „Дародавци икона – Ставра Тошић рентиер и Супруга Таска из Пирота“. Формирање овог елемента 70-их година XIX века сведочи о значају проповедништва и кроз другу половину века.

⁷⁵³ Ц. Грозданов, Утицај Христифора Цефаровића на стварање македонских мајстора XIX века, *Западноевропски барок и византијски свет*, Београд 1991, 217-223.

⁷⁵⁴ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974. 48.

⁷⁵⁵ Счетник Николе Образописова, страна 2, http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/eng/beb5f966-3e5c-49d6-b9f1-be307ff9756a?tk=vrX5Zj5cSda58b4wf_11agAAAABe_yd8.nNAIwJkskmiVTEcxe27MDA&citation_url=/xmlui/handle/nls/1539

⁷⁵⁶ Н. Макуљевић, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 40.

У централном делу олтарског простора на уздигнутом дрвеном постољу смешеном у правоугаону нишу апсидалног зида налазио се горњи престо који представља небески престо Христа на земљи, док на њему за време службе седи епископ као Христов намесник на земљи.⁷⁵⁷ Изнад горњег места у оквиру апсиде налази велики дрвени крст са представом Распећа. Часна трпеза је наткривена дрвеном балдахинском конструкцијом, а почива на једној стопи.

Зидно сликарство

Зидно сликарство Саборне цркве резервисано је за горње партије. Осликане су три куполе са својим конструктивним деловима, док су преостале зидне површине окречене белом бојом. Пре реконструкције храма 2013. године сводови су били обојени светлоплавом бојом на коју су густо аплициране звездице у златастој нијанси, док су тренутно све зидне површине осим купола беле. Постоји могућност да је Никола Образописов био ангажован и за овај посао, међутим када се фрескопис упореди са његовим радом изгледа да га није извео мајстор његове вештине. Будући да представе нису добро видљиве јер су високо позициониране и доста тамне, не можемо аргументовати ни једну тврдњу. Такође, не постоји забелешка о овом послу ни у тефтеру зографа, а ни у тефтеру Нишавске митрополије. У западну куполу, изнад галерије смештена је представа Богородице са малим Христом што одговара простору гинекиона изнад ког је постављена. Представе су тешко видљиве, али је јасно да се испод централне композиције налазе представе из Богородичиног живота, као и да су у пандантифе смештене свете жене Екатерина, Варвара, Недеља и Петка. Испод прозорских отвора представљени су пророци у медаљонима који су Богородицу нагостили.

Исус Христос Сведржитељ представљен је у средишњој куполи над наосом. Приказан је допојасно док седи, обучен у црвени хитон и плави химатион, десном руком благосиља док у левој држи сферу. Окружују га четири серафима, по два са сваке стране. Сцене нису

⁷⁵⁷ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темнишвару*, Нови Сад 1996, 58; Л. Мирковић, *Православна литургија I*, Београд 98, 104.

јасно видљиве, али претпоставка јесте да је у фризу испод Христа Небеска литургија као и да су на пандантифима представљени јеванђелисти према устаљеној програмској схеми.

Бог Отац БОГЪ САВЛОФЪ представљен је као фронтална седећа фигура у ставу благосиљања обема рукама у куполи изнад олтарског простора. Са троугаоним нимбом у коме су исписана слова О Ѡ Н, Бог Отац има дугу седу браду и белу хаљину. Његову главу окружују представе Сунца и Месеца. Уоквирен је траком украшеном од разнобојних ромбоидних форми, која је уоквирена зодијачким знацима. На пандантифима на којима купола почива су на стубовима представљени Свети Јован Рилски, Свети Стилијан, Свети Преподобни Кирак и Свети Симеон столпник. Преостале партије су украшене Ангелским сабором, као и појединачним анђелима са развијеним свицима са текстом. Сликани репертоар источне куполе уобличен је према симболици простора храма, а приказивањем Бога Оца следио се актуелни принцип произашао из традиције тумачења горњих зона као небеских сфера.

У ниши проскомидије је сцена полагања Христа у гроб СНИТІЕ ХРТОВО коју потписује Никола Јованов Образописов. У полукалоти изнад композиције представљено је три серафима на црвенкастој позадини. У средишту композиције је Богородица која стоји над Христом положеним на белу тканину коју држе са леве стране Свети Јован Богослов, а са десне Свети Јосиф. Иза Богородице је крст са оруђима страдања, а композиција је уоквирена црвеним драперима. Ова сцена је адекватно постављена у односу на тумачење проскомидије као места Христовог гроба.⁷⁵⁸ У дну представе је поменик: ПОМАНН ГДН ПРНЛОЖНИКЪ ДИМІТРІИ ІЕРЕН, СОПРУГА ЕГО БОНА ПРЕЗВІТЕРА, И НИКОЛА ГАНГОР, ТОША, НЕДЕЛА, АНТАНАСЪ, МАРІА, СИМОНКА, АНА, МАГА, Ѡ СЕЛО ЛУКАНА... ВСАКОМУ БГ ... СВАЩЕННИКУ, СЛУЖИТЕЛЮ ДОЛЖЕ Ъ С ТКА ИМЕНА ДА СПОЕНУВА КОГА ПРОСХОМЕНДИСУВА, КОН ТОСА ВЛОЖНИИ ПРНЛОГЪ ОУ СВЕЩЕНУЕСК А КАСА МАНУНАЪ ІЕРЕН, СОСА ПРЕЗВІТЕР МІНА ВЕЛА ПЕКА ПЕТАРЪ НИКОЛА НЕРЕН, ВАСИЛНАЪ НЕРЕН, АНА. На десној страни, а на крају првог реда текста поменика одваја се запис сликара са уписаним настојатељем Живком Свињарем : НАСТАА Ж: СВН: ПИСАЛЪ Н: ІІ ВАН: ОБРАЗОПНСО Ѡ САМОКОВЪ.

⁷⁵⁸ Л. Мирковић, *Православна литургија I*, Београд 1982, 104.

На западној фасади северно и јужно од портала преко старијег зидног сликарства идентичног програма 2005. године изведене су представе Исуса Христа Пантократора и испод Свети архангел Гаврило јужно, а Богородица Одигитрија и Свети архангел Михаило северно.

Иконостас

Иконостас Саборне цркве је веома садржајан и богато резбарен стилизованим флоралним, анималним и вегетабилним мотивима, а аутор резбе је мајстор Стојчо из Самокова, потписан на полеђини конструкције, тачније на вратима ђаконикона : *сторѣ стончо ѿ самоковѣ 1872 царанга.*⁷⁵⁹ Он је за израду конструкције добио укупно 3 500 лева.⁷⁶⁰ Живео је од 1810–1894. године и радио је до дубоке старости, а његов учитељ је био Атанас Теладур, солунски дуборезац који је двадесетих година XIX века прешао у Самоков.⁷⁶¹ Школовање Стојча Стефанова код Атанаса Теладура потврђено је документом из 1839. године у коме се обавезује да ће учити занат и помагати свом мајстору док трају радови на иконостасу католикона Рилског манастира.⁷⁶² Иконостас Саборне цркве је урадио самостално, док је иконостас Пазарске цркве тридесетак година раније радио уз помоћ других дуборезаца.⁷⁶³ Када се упореде његови радови из Пирота са иконостасом у Рилском манастиру могу се уочити одређене сличности у обликовању и систематизацији олтарске преграде. Програм иконостаса Саборне цркве је сложен и броји преко 80 представа, а залагањем црквене општине је очишћен 2013. године.

Иконостас је подељен на три зоне које садрже четири реда икона, а на самом врху је Крст са представом Распећа Христовог са Богородицом и Светим Јованом Богословом. Централни део иконостаса је увучен тако да архитектоника конструкције акцентује

⁷⁵⁹ Т. Зебић, Престоне иконе иконостаса Саборне цркве у Пироту, *Зографски кругови, Студије визуелне културе Балкана 1*, Београд 2018, 47.

⁷⁶⁰ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965, 481.

⁷⁶¹ И. Гергова, *Църквата Рождество Богородично в Берковица*, София 2016, 88; А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965, 480-481.

⁷⁶² А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965, 480.

⁷⁶³ А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, София 1965, 481.

средишњу вертикалу у којој су Царске двери и велико Распеће на врху, док се хоризонтала додатно наглашава постављањем по једне престоне иконе изван конструкције, које се настављају на северни и јужни зид. Структурна хоризонтална подела јавља се на олтарским преградама у православним храмовима од краја XVI и током XVII века на територији Свете Горе.⁷⁶⁴ Поред централног постоје и два мања крста са представом Распећа Христовог, који су постављени на врху у линији изнад северних и јужних бочних двери. Хоризонтални венци који одељују редове су богатије резбарени и више истакнути, док је вертикално рашчлањивање постигнуто у првој зони колонетама, док су иконе доњег реда друге зоне уоквирене резбареним површинама без посебног истицања. Низ икона који је ближи самом врху иконостаса има резбарену аркаду и колонете међу иконама. Низ престоних икона је посебно наглашен и аркадом на космитису, између чијих лукова се на врху колонета налази по један фронтално постављен голуб раширених крила, обојен златном бојом. Изнад престоних икона, под луцима који означавају небо налазе се крилати анђели који у рукама држе венце, симболе небеске награде.⁷⁶⁵ Све представе су правоугаоне изузев у соклу – оне су у виду медаљона и представа на Царским дверима. У соклу се налазе медаљони са представама из Старог завета, у реду изнад су престоне иконе, а њих надвисују два реда икона апостола, празника и светитеља. Резба иконостасне преграде је сложена и квалитетно урађена. У основи су флорални и вегетабилни мотиви у складу са идејом визуализације рајског обиља, који су у одређеним деловима обogaћени врежама грожђа, херувимима и анђелима, док Царске двери носе најсложенији програм, који мимо наведеног укључује и птице, животиње и фантастична бића. Њихов програм везан је за идеју инкарнације и искупљења греха као предуслова спасења.⁷⁶⁶ Вратнице су у основи правоугаоне док горње ивице формирају тролист. Њега формирају птице чије се тело претвара у листове и змије.⁷⁶⁷ На горњој половини крила представљене су реалне и фантастичне животиње, појединачно и у борби, између цветова, листова и гроздова.

⁷⁶⁴ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996, 98; М. Ћоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 114-121.

⁷⁶⁵ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 308.

⁷⁶⁶ Р. Михаиловић, *Прва зона српског иконостаса XVIII века*, *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, Београд 1979, 281-282.

⁷⁶⁷ Представе змајева, птица и змија комбиноване са биљним мотивима уобичајне су у иконографији овог дела двери: И. Гергова, *Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в.*, *Проблеми на изкуството* 3, София 1991, 14.

Фигуре лава и змаја заузимају централни и највећи део. Лав представља традиционални симбол Христа и Васкрсења, а представљен је у борби са змајем који према тексту из Откровења представља смрт и ђавола.⁷⁶⁸ Јужно од наведене сцене налази се евхаристична врежа са гроздовима и птицама, док северно стоји птица дугог врата и кљуна чији је симболизам преузет из Физиолога.⁷⁶⁹ Спој крила двери прекривен је дашчицом у чијој је основи у профилу представљена фантастична животиња са телом птице. Изнад ње је изведен мотив који је преузет из западне уметности,⁷⁷⁰ а то је лавља маска са гирландом од шесточланих цветова лала и листова која представља Христа Спаситеља.⁷⁷¹ Над њом је птица са раширеним крилима. На врху дашчице, изнад медаљона са представом Христа на престолу, су две афронтиране птице са по једним гроздом у кљуну, које између себе држе митру са крстом. Птице алудирају на искупљење греха, као и на бдење и будност као особине архијереја.⁷⁷² У лунети изнад Царских двери су анђели са епископском круном и развијеним свицима без исписаног текста који указују на порекло епископског достојанства.

У ентеријеру храма Царске двери представљају двери раја кроз које је прошао отелотворени Христос, а током литургије свештеник пред њима причешћује вернике.⁷⁷³ Евхаристијски мотив винове лозе је одабран и за колонете између престоних икона, док је посебно истакнут и на Царским дверима⁷⁷⁴ – оне метафорично представљају врата раја и уз то имају веома важну литургијску функцију.⁷⁷⁵ Још један елемент са наглашеном

⁷⁶⁸ Р. Михаиловић, Прва зона српског иконостаса XVIII века, *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, Београд 1979, 314; И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството 3*, София 1991, 14.

⁷⁶⁹ И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството 3*, София 1991, 10.

⁷⁷⁰ М. Поровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 116.

⁷⁷¹ И. Гергова, *Ранният български иконостас 16-18. век*, София 1993, 58.

⁷⁷² Р. Михаиловић, Прва зона српског иконостаса XVIII века, *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, Београд 1979, 314-319.

⁷⁷³ И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството 3*, София 1991, 10-11; М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 54; Л. Мирковић, *Православна литургија I*, Београд 1982, 108.

⁷⁷⁴ И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството 3*, София 1991, 14.

⁷⁷⁵ Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: Иконостас цркве Свете Тројице у Врању, *Саборни храм Свете тројице у Врању*, Врање 2008, 102, 48-49.

резбом сложеног програма је велики крст на врху иконостаса, обојен златном бојом заједно са пратећим иконама и изведен на постољу у виду афронтираних змајева. Крст је уоквирен рамом од дуборезаних цветова, који понавља и наглашава тролисна проширења горњих кракова. Изнад крста је фигура голуба, а у основи су два симетрично постављена змаја окренута леђима, као и два анђела. Змајеви везани ланцима са дугачким увијеним реповима и подигнутим главама илуструју део текста из Апокалипсе и наглашавају тријумфални карактер Христове жртве.⁷⁷⁶ Из њихових уста излазе широки листови који носе овалне медаљоне са иконама Богородице и Светог Јована Богослова. Над бочним сликаним пољима су по две птице са крунама и крстовима који се надовезују на расцветале гранчице. Испод доњег крака крста су оруђа страдања, копље и сунђер, као и још један медаљон који између себе држе анђели, а од укрснице кракова полазе радијално постављени зраци. Идентичан и нешто умањен образац аплициран је и на мање крстове на врху, јужно и северно од централног. Испод њих нема анђела који су као минијатурне фигуре померени на укрсницу кракова, а изнад бочних медаљонауместо круна постављене су вазе са цвећем. Крст са распећем на самом врху иконостаса је обавезан елемент у формирању иконостасне преграде. Истицање крста говори о наглашавању жртвеног карактера литургије и храма као простора у коме се обавља подсећање на страдање Исуса Христа, док је функција бочних распећа додатно наглашавање жртве и подсећање на страдање. Порекло архитектонске конструкције иконостасне преграде коју чине стубови и архитрав треба тражити у схватању иконостаса као границе између два света и пролаза који води у царство небеско, док се употреба тордираних стубова везује за веровање да су такав облик имали и стубови у Јерусалимском храму.⁷⁷⁷

Значајан део идејног програма иконостаса представља и употреба мотива у дуборезу. Они покривају све конструктивне елементе и слободне површине, а овакав систем декорације настао је у светогорским радионицама одакле је преузет и примењен на иконостасе XIX века на територији Османске империје.⁷⁷⁸ На олтарској прегради Саборне цркве преовлађују биљни мотиви чије се представљање везује за идеју о иконостасу као

⁷⁷⁶ И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството* 3, София 1991, 15-16.

⁷⁷⁷ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темнишвару*, Нови Сад 1996, 99.

⁷⁷⁸ Д. Корнаков, Развојниот пат на резбарството во Македонија, *Културно наследство, X-XI*, 14-16.

представи раја небеског Јерусалима.⁷⁷⁹ Правоугаони пиластри у доњем делу прекривени су расцветалим гранама, а завршени су капителима од увијених листова акантуса. Слични вегетабилни мотиви и лавље маске уоквирују овалне медаљоне у соклу. Од капитела који одвајају представе на парапетима почињу тордирани стубови. На њиховим базама су плитко резане анђеоске главе са крилима, које на том месту могу имати апотропејску функцију.⁷⁸⁰ У фризу састављеном од цвећа, лишћа и жирова, јужно од Царских двери, под престолом иконом Исуса Христа, налазе се птице и овце. Северно, испод иконе Богородице, јесте Изгон из раја. Дуборезане наге фигуре Адама и Еве леђима су окренуте архангелу. Он стоји на левој страни фриза са мачем и раширеним крилима. На иконостасима у Бугарској и Македонији дуборезбарене сцене из књиге Постања јављају се у соклу, на стубовима бочно од Царских двери или испод престоних икона.⁷⁸¹ Сцена Прародитељског греха која је смештена испод престоне иконе Богородице може се доживети као наглашавање посредничке улоге Богородице у спасењу људског рода.⁷⁸²

⁷⁷⁹ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темнишвару*, Нови Сад 1996, 100.

⁷⁸⁰ И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството* 3, София 1991, 10.

⁷⁸¹ И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството* 3, София 1991, 5.

⁷⁸² М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 340.

Програм иконостаса Саборне цркве у Пироту

Иконе у соклу:

1. Изгон из раја
2. Мојсије приноси жртву ковчег завета и дуга
3. Гостољубље Аврамово
4. Жртва Аврамова
5. Проналажење Мојсија
6. Мојсије са таблицама закона
7. Давид са харфом
8. Соломонов суд
9. Данило у лављој пећини
10. Молитва пророка Илије
11. Јов на буњишту

Царске двери: Благовести, Јоаким и Ана и четворица јеванђелиста. У врху двери је медаљон са представом Христа на престолу.

Престоне иконе од севере ка југу:

1. Света три јерарха ст грнгорїн богословъ ст їванъ златоустъ ст василїн великїн
2. Свети архангел Михаило с архангелъ мнханлъ мучнтъ дшш богатаг
3. Свети Трифун ст мѹ трнфонъ
4. Свети Никола ст нїколан мвръ лвкїнскн чхдотворецъ
5. Свети пророк Илија с пр нліа
6. Сабор Светих апостола соборъ с апан. вн.
7. Богородица мтѹ бжіа мнлостиваѹ
8. Исус Христос спасител (їс) помазаннкъ (хс) вседержнтель
9. Успење Богородице
10. Свети Јован Крститељ ст їванъ предѹтечъ
11. Свети Спиридон стын спврїдѡнъ трїмфїнскїн чхдотворецъ
12. Свети архиђакон Стефан ст архндїаконъ стѹфанъ
13. Свети бесребреници стїн безсребрннцы
14. Свети Мина ст мѹ мнна

Друга зона, први ред, од севера ка југу:

1. Стефан српски краљ Дечански
2. Обрезивање Христово
3. Света преподобна мати Петка
4. Силазак у Ад
5. Света три јерарха
6. Свети апостол Андреј
7. Свети апостол Филип
8. Свети апостол Вартоломеј

9. Свети јеванђелист Матеј
10. Свети јеванђелист Лука
11. Свети апостол Павле
12. Богородица на трону
13. Исус Христос
14. Свети Јован Крститељ
15. Свети апостол Петар
16. Свети јеванђелист Марко
17. Свети јеванђелист Јован
18. Свети апостол Јаков
19. Свети апостол Симон Зилот
20. Свети апостол Тома
21. Сабор свих Светих
22. Улазак у Јерусалим
23. Свети Константин и Јелена
24. Рођење Богородице

Друга зона, други ред, од севера ка југу:

1. Свети краљ Милутин Софијски
2. Покров Богородичин
3. Рођење Јована Крститеља
4. Рођење Христово
5. Свети Јован Рилски
6. Неверовање Томино
7. Крштење Христово
8. Свети Атанасије Александријски и Свети Антоније Велики
9. Васкрсење Лазарево
10. Благовести
11. Васкрсење Христово
12. Успење Богородичино
13. Тајна вечера
14. Силазак Светог Духа на апостоле
15. Света Тројица
16. Сретење
17. Ваведење
18. Сабор Светих апостола
19. Преображење Христово
20. Светих четрдесет мученика
21. Свети Димитрије и Свети Ђорђе
22. Свети Теодор
23. Воздвижење Часног Крста
24. Вазнесење Христово

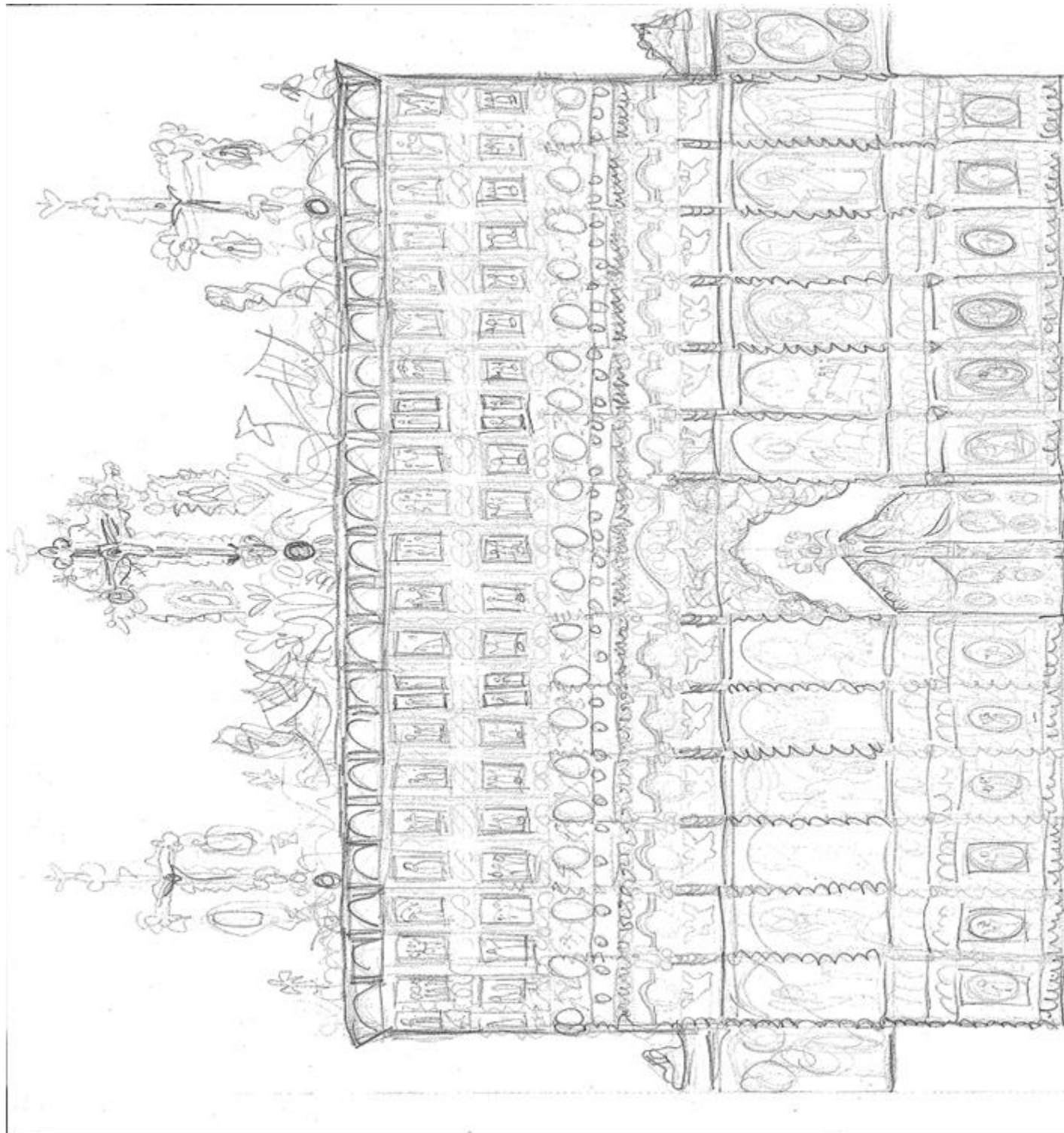

Схема иконостаса Саборне цркве, аутор цртежа Тина Радуловић

Ризница

Рузница Саборне цркве чува литургијске сасуде, богослужбене књиге, барјаче, покретне иконе, Јерусалиме и бројне даровне ћилиме. У ризници Саборне цркве чува се и један анафорник од сребра из 1847. године.⁷⁸³ Он је димензија 32cm у пречнику, висине 8 cm и пречника стопе 12cm, начињен у форми зделе, а на њему су имена црквених епитропа, као и година епитропа црна панча гога 1847. Поред флорално-вегетабилног фриза дуж обода, у средишту анафорника јавља се представа двоглавог орла. Као хералдичка ознака Васељенске цариградске патријаршије, али и Светогорског протата, двоглави орлови се као знамења појављују на различитим металним и другим црквеним предметима.⁷⁸⁴ Уз обод у онутрашњем делу суда искуцана су имена БАБА МНТА ЛАЗАРЪ ПЕТАРЪ. При изради прибора за Евхаристију највећа пажња придавана је путирима. Током XIX века у Пироту и околини причесне чаше израђиване су према готово идентичном моделу.⁷⁸⁵ Чаша путира који се чува у Саборној цркви звонасте је форме, изнутра и дуж ивица је позлаћена, док је дршка облика профилисаног балустра усађена на благо испупчену стопу. Путир је веома квалитетне сребрне легуре и брижљиво је полиран. На стопи путира је натпис гога ЦУПОЊА, висине 28 cm, пречника чаше 10cm и пречника стопе 16cm.⁷⁸⁶ Гога Цупоња помиње се у Тефтеру Нишавске митрополије четрдесетих година XIX века када се може датovati и израда наведеног предмета.⁷⁸⁷ Други путир идентичне профилације који чува Саборна црква јесте дар монахиње Јефимије на коме је забележена 1859. година. Стопа овог путира је за разлику од претходног декорисана вегетабилним мотивима и позлаћеним розетама, док је натпис на њему следећи: :·ХРАМЪ РДСТВО ПРСТІА БДНЦН ПНЛОЖИ

⁷⁸³ В. Даутовић, Каснобарокна ретроспективност у златарство Нишавске епархије и веку, *Саопштења LI*, Београд 2019, 115.

⁷⁸⁴ Д. Тодоровић, Налази из старе солунске ливнице, *Хиландарски зборник* 8, 1991, 106-107.

⁷⁸⁵ Примери из села Станичење, Пазарске и два путира из Саборне цркве аргументују ову тврдњу: В. Даутовић, Каснобарокна ретроспективност у златарство Нишавске епархије и веку, *Саопштења LI*, Београд 2019, 115.

⁷⁸⁶ В. Даутовић, Каснобарокна ретроспективност у златарство Нишавске епархије и веку, *Саопштења LI*, Београд 2019, 116.

⁷⁸⁷ *Тефтер Нишавске митрополије*, прир. И. Николић, Пирот 1976, 140; 156-157.

сфидла монахна андрена 1859. Путир је висине 29cm, пречника чаше 11cm и пречника стопе 17cm.⁷⁸⁸ Значајан догађај за кујунције са југа Србије, које су представљали мајстори из Ниша, Пирота и Лесковца, било је учешће на Светској изложби у Паризу 1900. године.⁷⁸⁹ Светске изложбе представљале су значајно место у култури XIX века. На њима су државе представљале најзначајније домете у различитим областима, као и у фолклорном наслеђу што је било у функцији истицања нације или исказивања политичких порука.⁷⁹⁰ Број чланова кујунцијског еснафа у Пироту у време изложбе износио је 12 мајстора, док су се на самој изложби представила три пиротска златара.⁷⁹¹ Чињеница да су ови мајстори одабрани да презентују свој рад на Светској изложби несумњиво сведочи о великој златарској вештини којом су располагали. Будући да су и неки наведени сачувани примери из ранијих деценија такође веома репрезентативни намеће се закључак да је у овом крају кроз XIX век негован кујунцијски занат да би свој врхунац приказао пред крај века и на интернационалном нивоу. Стевча Михаиловић у својим мемоарима на једном месту наводи како је његов отац добро знао турски језик јер је био шегрт на кујунцијском занату у Нишу.⁷⁹² С обзиром да је из Јагодине био послат у Ниш на занат, сигурно је да је занатски центар у том граду био на добром гласу. Будући да Стевча пише о боравку у Пироту 1825. године његов отац је на занат у Ниш морао ићи у претходном веку што још једном потврђује континуитет и квалитет кујунцилука из овог краја.

Оно што је био концепт Светске изложбе јесте да је кујунцилук анахрон тадашњим кретањима у европској декоративној уметности и као такав одабран је да прикаже

⁷⁸⁸ В. Даутовић, Каснобарокна ретроспективност у златарство Нишавске епархије и веку, *Саопштења LI*, Београд 2019, 116.

⁷⁸⁹ В. Даутовић, Каснобарокна ретроспективност у златарство Нишавске епархије и веку, *Саопштења LI*, Београд 2019, 117-118.

⁷⁹⁰ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 324.

⁷⁹¹ Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. 1, Београд 1954, 79; Кујунција Димитрије Јовановић изложио је две сребрне пафте и кашичице украшене филиграном, док је Димитрије Петровић који је себе потписивао као златар-јувелир, на изложби приказао сребрне стреласте пафте и сребрну позлаћену чашу украшену филиграном. Стојанче Стојан Петровић, мајстор који је урадио дискос по наруџбини мештана села Шпај на изложби је приказао различите форме традиционалног накита Понишавља попут игала типа *керачаска* и *звезда*, као и гривне и пафте: В. Душковећ, Србија на Светској изложби у Паризу 1900, Београд 1995, 58-60.

⁷⁹² Ж. Живановић, Мемоари Стевана Стевче Михаиловића у два дела, од 1813- 1842 и од 1858- 1867, *Зборник за историју и књижевност српског народа I 18 СКА*, Београд 1928, 55.

наставак старе византијске традиције у савременом националном духу.⁷⁹³ На основу наведених примера како из Саборне тако и из Старе пиротске цркве, веома је јасно колико је значајну улогу у обликовању црквене уметности и визуелне културе XIX века имало златарство као уметничка грана везана за продукцију накита и драгоцених предмета профане културе. Литургијско сребро које су у XIX веку израђивали пиротски златари било је у првом реду у функцији истицања црквене величајности, а у другом социјалног статуса хришћанске заједнице и њених истакнутих чланова. Кроз ове предмете данас можемо установити начин функционисања једног важног сегмента црквеног и друштвеног живота у Пироту током XIX века, премда су златарски радови овог подручја, нарочито са аспекта црквене уметности, били дуго на маргини научне пажње.

Саборна црква чува барјаке на којима је забележена 1861. година и јул месец као и потписи од стране ћурчијског и ткачког еснафа. На барјаку који потписује ћурчијски еснаф испод натписа је представа Светог Илије, док је на другом барјаку који прилаже ткачки еснаф представа Крштења Христовог. Храм чува и још неколико барјака и махом су у веома лошем стању очуваности.

У Саборној цркви се чува пет Јерусалима. На првом од њих димензија 160x 220 cm постоји тешко читљив текст на грчком језику, док су натписи у оквиру сцена на црквенословенском. На полеђини, у доњем делу иконе са леве стране окружен цветним венцем са крстом и оруђима страдања на врху исписан је натпис: *Х АНФН. ПОКЛОННИК: СВЕТАГО ГРОБА: Ω ΠΙΡΟΤ 1864*. Идентичан натпис стоји и испод сцене Полагања у гроб *Х АНФН. ПОКЛОННИК: СВЕТАГО ГРОБА: 1864*. Други Јерусалим је нешто мањих димензија 150 x 200 cm. Преостала три су мањих димензија, са мањим бројем сцена и појединачних фигура. На њима су натписи из којих се сазнаје да су их са путовања у Свету земљу донеле хаџи Савета 1910. године и хаџи Јованка Р. Миновић из Пирота 1934. године. На хаџијским иконама XX века поновљена је основна композициона шема старијих Јерусалима, као и место приложничког записа, испод сцене Христовог полагања у гроб. Ови примери доказују да је пракса поклоничких путовања са једнаким поштовањем

⁷⁹³ В. Душковић, *Србија на Светској изложби у Паризу 1900*, Београд 1995, 12-48.

настављена и у прошлом веку, као и да су жене у њима узимале активну улогу и своје успомене са путовања поклањале парохиском храму.

Црква Успења Пресвете Богородице изграђена је 1871. године захваљујући прилозима еснафа и становника Пирота и околине. Највећи део посла око подизања храма и уређења његовог ентеријера завршен је у време владике Парентија (1868-1872), пре стављања Пирота под јурисдикцију Бугарске егзархије. Приликом опремања унутрашњости храма, највећа пажња посвећена је олтарској прегради која је својим изгледом требало да створи утисак о величајности ентеријера православног храма као и о значају и економској моћи локалне заједнице. Иконостас Саборне цркве припада типу високих развијених дуборезбарених олтарских преграда са великим бројем икона распрострањеним у XIX веку на територији која се налазила под јурисдикцијом Васељенске патријаршије. Архитектонски облик иконостаса, као и дуборезана и сликана декорација заједно чине сложена идејну целину уобличену у складу са захтевима богослужења, симболиком преграде, жељама приложника и просторним могућностима храма. У сликани програм иконостаса поред литургијских представа укључене су и иконе патрона приложника и празника, као и светитеља чији су култови били развијени у Пироту и његовој околини. Аутор највећег дела икона је Никола Образописов, док је старозаветни циклус у соклу и представе на Царским дверима дело другог сликара из каснијих деценија и не припадају изворном телу иконостаса. Иконографија представа у другој зони показује да је Никола Образописов користио сликарске приручнике у које су поред средњовековних образаца укључене и нове формулације и теме. Осим упутстава ерминија прихватио је и решења из Стематографије Христифоа Цефаровића за представе краља Милутина и Стефана Дечанског. Иако се током самосталне каријере Никола Образописов постепено удаљавао од поука стечених код оца школованог у некој од светогорских радионица, по индиректној наративности, употреби злата и техници његово сликарство ипак у зографском маниру остаје ослоњено на традицију.

Саборна црква у Пироту представља репрезентативан пример визуелне културе која настаје у светлу Танзиматских реформи. Тежећи вертикали, својом монументалношћу, израдом три куполе и чињеницом да може да прими бројне вернике она представља

врхунац градитељске активности мајстора из Славиње. У њој су оличене слободе православних хришћана којима је дозвољено да се самостално организују и о сопственом трошку подигну цркву за којом се створила потреба будући да се новији део града-Тијабара, нагло развијао и постао насеље у коме су живели бројни имућнији хришћански поданици царства. Сарадња локалне заједнице и њених истакнутих појединаца, како у самом Пироту тако и у његовој околини са мајсторима из Самокова трајала је током читавог века, а свој врхунац достиже у Саборној цркви у Тијабари. Угледни и веома надарени зограф Никола Образописов ангажован је за украшавање икона на иконостасу, а колико је ценио свој рад види се и кроз наплату икона. Рад мајстора Стојча који је радио дуборез на иконостасу може се пратити у самом граду будући да је неколико деценија раније радио и преграду за Пазарску цркву. Овај податак говори да је локална заједница била задовољна послом који је овај мајстор урадио у Пазарској цркви, а посматрањем и анализом саме преграде увиђа се да је мајстор свој занат још више усавршио током година. Анализом свих сегмената Саборне цркве можемо расветлити црквени и друштвени живот Пирота од 70-их година XIX века и увидети да она представља веома сложен механизам који је функционисао формирањем сакралне визуелне културе под окриљем Османских власти.

Нови облик становања хришћанског становништва као последица реформи

Пирот је средином XIX века имао приближно 5000 становника.⁷⁹⁴ Српске куће до половине XIX века нису могле бити једнако раскошне као и турске пре свега због имовинског стања власника. Припадност вери и нацији одређивала је имовински статус јер је бављење лукративним делатностима било предмет привилегија које су посебно додељиване или ускраћиване. Поред тога за сва немуслиманска здања је важио пропис да не смеју надвисити муслиманске грађевине, тако да су хришћанске куће по правилу биле

⁷⁹⁴ Б. Којић, *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976, 9.

приземне. Кућа у Косовској улици број 8. у Тијабари је типичан пример приземне породичне куће тог времена.

Турски конаци из XIX века у Пироту нису сачувани, а забележено је постојање Мекушевог, Ибрахим Сами-беговог, Али- пашиног, Ибиш- агиног и Кадијиног конака који је изгорео 1838. године. Сачувани конак из периода османске власти јесте Бела Мачка, кућа породице Панајотовић подигнута у Тијабари. Према казивању подигнута је 1848. године, међутим на квадратној опеци у једној од соба урезана је 1859. година. Услов за изградњу био је да она буде бесплатан конак за бегове на пропутовању кроз Пирот.⁷⁹⁵

У Србију одлазе на рад групе мајстора из крајева око Пирота и Власине. Они су били наручено специјализовани у грађењу бондручара. Првенствено су деловали у Поморављу, али се касније проширују и на Шумадију и на Западну Србију.⁷⁹⁶ Питање порекла османско- балканске профане архитектуре лежи у комбинацији византијске профане архитектуре и свакодневних потреба исламског света.⁷⁹⁷ О византијској профаној архитектури има мало података: нешто рушевина у Цариграду и Мистри, а највише у минијатурама и писаним делима. Сличности које се појављују између описа варошког типа византијске куће и османско- балканског типа јесте централна сала византијске и средњи хол балканске куће са сличним улогама у распореду просторија. Од византијске куће остала је подела по висини на приземље и спрат, диспозиција средњег хола у центру зграде и правилан распоред осталих просторија око хола, док су Турци ову стару византијску кућу изменили више у секундарним елементима него у основној структури.⁷⁹⁸ Оно што их највише разликује јесте начин грађења јер су профани објекти у Византији били грађени од камена и опеке док је у балканском градитељству доминантан бондрук.⁷⁹⁹ Бондручна конструкција зида се изводи тако што се преко темеља поставља јача греда *темељача*. У темељачу су углављени ступци *диреци* преко којих иде горњи појас од греда *венчаница*. Између стубова постављају се косници. Шупљине између дрвених греда и стубова испуњавају се поплетом од прућа на који се набацује блато. Овај начин испуне

⁷⁹⁵ М. Менковић, *Градитељска баштина Пирота у 19. и првој половини 20 века*, Београд 2017, 18.

⁷⁹⁶ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 12.

⁷⁹⁷ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 98.

⁷⁹⁸ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 101.

⁷⁹⁹ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 99.

бондрука назива се чатма, а кућа бондручара испуњена на овај начин- чатмара.⁸⁰⁰ Балканска профана архитектура није национална архитектура и њена битна карактеристика је у томе што је њен развој и њено трајање било ограничено на једно одређено време и везано за једну одређену територију, а не у томе што је та архитектура била национална јер представља дело свих народа и култура који су делали на полуострву.⁸⁰¹

Старији део Пирота, Пазар је средином XIX века био развијенији део вароши у односу на Тијабару, међутим након треће деценије долази до развоја града преко Нишаве. Тијабара је назив добила по барама, а након што су баре исушене од пете деценије постаје нови занатски и трговачки центар града. Претпоставља се да је због мочварног тла и удаљености од Цариградског друма била неразвијенија, иако постоје подаци из пописа вакуфа за 1570/71. годину да је у овом делу града постојала џамија, муслиманска махала и турско гробље. Доласком Турака боља земљишта заузели су и добили угледни појединци, тако да је овај део града од тренутка освајања до XIX века био претежно муслимански. Ситуација се знатно мења крајем XVIII и почетком XIX века када се хришћани из околних села масовно пресељавају у овај део града. Они почињу да се баве трговином и занатством и многи од њих успешно послују и постају део новоствореног имућнијег градског слоја становника- чорбација. Чорбације су успешно градиле суживот са муслиманским становништвом. Један од примера који данас можемо да анализирамо јесте чорбација Хаџи Риста Јовановић. Осим што о њему постоје бројни извори и што је као појединац био изузетно интересантна личност, за собом је оставио један од најзначајнијих објеката тог времена у Пироту, као и један од ретких примера османско-балканског градитељства од стране поданика царства православне вере у првој половини XIX века на подручју данашње Србије. Због свог аутентичног изгледа, како ентеријера тако и спољашњости, послужио је у више наврата као сценографија домаћим филмовима и серијама које су временски смештене у XIX и сам почетак XX века.⁸⁰² Овај објекат који је данас у функцији Музеја Понишавља прошао је кроз веома успешан процес реконструкције и

⁸⁰⁰ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 163.

⁸⁰¹ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 101.

⁸⁰² У кући Малог Ристе снимљена је серија Вук Караџић 1986. године, филмови Зона Замфирова I и II 2004. и 2016. године, Ивкова слава 2004. године

конзервације 1965. године.⁸⁰³ Александар Христић, праунук Хаџи Ристе, кућу је продао Општини Пирот 21. јула 1953. године, да би је општинске власти уступиле Народном музеју на коришћење 1. априла 1955. године.⁸⁰⁴ Убрзо након откупа, зграда је проглашена културним добром под називом Кућа Христића у Пироту, Одлуком Републичког завода за заштиту споменика културе бр. 884/53 од 14.9.1953.⁸⁰⁵ Кућа Христића у Пироту је на основу Одлуке СРС РС бр 29 од 29.3.1979. објављене у Службеном гласнику РС бр. 14/79 категорисана као непокретно културно добро од изузетног значаја.⁸⁰⁶ Према препоруци која се може наћи и у музејском приручнику музејска зграда завичајног музеја треба да буде карактеристична у погледу начина градње, сведочанства старијих времена и историјских личности или догађаја.⁸⁰⁷ Такође је наведено да овакве зграде треба рестаурирати и адаптирати за потребе музеја, не дирајући у карактеристичне уређаје и стил саме зграде.⁸⁰⁸ Овакав модел преузет је и у случају Конака Малог Ристе који је добио функцију музеја и до данас је сачувао свој аутентичан облик.⁸⁰⁹

Кућа Малог Ристе- Христићев конак

Поред ниских кућа постојале су и оне раскошније које су биле у власништву имућнијих Пироћанаца или представника Османских власти. Најрепрезентативнији сачуван објект османско-балканске стамбене архитектуре у Пироту је Конак Малог Ристе изграђен 1848. године у хришћанском делу града под називом Тијабара. Ова у целини сачувана грађевина представља врхунац домета архитектуре стамбених објеката прве половине XIX века.

⁸⁰³ С. Велкова, М. Панајотовић, *Од конака до музеја*, Пирот 2017, 42

⁸⁰⁴ Д. Ђирић, Почети музејске делатности у Пироту, *Градина*, број 17, Ниш 2007, 41.

⁸⁰⁵ Завод за заштиту споменика културе Ниш, Техничка документација идејног пројекта санације крова Куће Христића у Пироту, Ниш 2015.

⁸⁰⁶ Завод за заштиту споменика културе Ниш, Техничка документација идејног пројекта санације крова Куће Христића у Пироту, Ниш 2015.

⁸⁰⁷ *Музејски приручник 1*, Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја, Београд 1949, 18-19.

⁸⁰⁸ *Музејски приручник 1*, Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја, Београд 1949, 18-19.

⁸⁰⁹ Музеј Понишавља према дефиницији у тренутку његовог формирања јесте завичајни музеј. Завичајни (покрајински, обласни, месни) музеји су на првом месту културно-просветне, а тек у другом реду научне установе које теже за свестраним упознавањем и приказивањем једне ограничене територије (покрајине, области, предела или места): *Музејски приручник 1*, Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја, Београд 1949, 7.

Кућу у коју је данас смештен Музеј Понишавља Пирот саградио је за себе угледни пиротски трговац Хаџи Риста Јовановић- Мали Риста. Његова улога у друштвеном и политичком животу Пирота је веома значајна и доступни подаци омогућили су увид у функционисање многих оновремених сегмената друштва. Сматра се да води порекло из села Завоја, односно Паклештице. Он је рођен у селу Паклештица, а током прве деценије његовог живота његова породица се преселила у Завој.⁸¹⁰ На основу дужине његових чакшира- потурлија⁸¹¹ које данас чува Музеј Понишавља сматра се да је Риста био изузетно ниског раста, негде око 155cm, и да је управо из тог разлога добио надимак Мали. Риста под надимком Мали се помиње у Тефтеру Нишавске митрополије, док је самог себе у свом тефтеру називао чорбација.⁸¹² Његово име се у званичним документима помиње од 1847. године, док се о његовом животу пре те године зна само из предања по коме се он налазио у служби видинског Усеин паше као калауз, сакупљач пореза за пиротски крај и трговац стоком. Паша га је узео у службу на предлог пиротских Турака у сарадњи са пиротским чорбацијама које су чиниле црквени синод.⁸¹³ Усеин паша био је један од најбогатијих трговаца у регији и бавио се препродајом жита, вуне, зејтина и стоке. У околини Видина имао је ергелу од 500 коња и 1400 добро плаћених чиновника који су за њега завршавали трговачке послове.⁸¹⁴ Риста Јовановић је био изузетно утицајан и богат трговац који је одржавао добре везе са Османским властима.⁸¹⁵ Он је трговао

⁸¹⁰ Владимир Николић наводи које су се све породице из којих села доселиле у Тијабару, а међу њима наводи и породицу Малог Ристе из Завоја, као и да се Христа Јовановић око 1830. године доселио у Пирот: В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града, Пирот 1974*, 15; 44; У монографији села Завој се са друге стране не помиње породица Малог Ристе, већ о њима постоје белешке о монографији села Паклештица: Н. Ђорђевић, Д. Војчић, *Паклештица*, Београд 2001, 223.

⁸¹¹ Чакшире потурлије су у Музеју Понишавља заведене под инвентарним бројем Е-1681. Израђене су од тегет чоје, дужине 106 cm. У горњем делу су веома широке јер је између ногавица убачен део чоје. Од колена на нже се сужавају у врло тесне ногавице са пачалуцима, а позади од листова наниже закопчавају се густим низом ситних металних копчи. У струку, обима око једног метра, нашивен је широки појас од бордо рипса кроз који се провлачи бели учкур за везивање чакшира. По средини, на шавовима убаченог дела, око отвора за џепове и доњим неравним ивицама ногавица нашивен је низ свилоног бордо гајтана у виду шест плетеница које прати спирални орнамент, а при дну ногавица је изведена биљна стилизација од истог гајтана. Чакшире су постављене белим памучним платном. Купљене су од Видосаве и Јелисавете Христић из Пирота 9. маја 1958. године за 2.500,00 динара: С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време, Пирот 2014*, 5; С. Велкова, М. Панајотовић, *И некад и сад, приче о предметима, Пирот 2016*, 32-34.

⁸¹² С. Велкова, М. Панајотовић, *Тефтер Малог Ристе из 1854*, Пирот 2013.

⁸¹³ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града, Пирот 1974*. 44-45.

⁸¹⁴ С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време, Пирот 2014*, 9.

⁸¹⁵ Више: С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време, Пирот 2014*.

махом сточним производима, а поседовао је чифлик. Претпоставка је да је трговао стоком, маслом и кожом, да је стоку куповао по Високу, Забрђу, Заплању, Лужници, трнској, берковачкој и софијској области, да је стоку препродавао од Видина до Цариграда и Солуна, како муслиманском становништву, тако и турској војсци.⁸¹⁶ Музеј Понишавља данас чува Ристин трговачки жиг за жигосање стоке чији се метални део састојао од три пера на којима су полумесец и шестокрака звезда, а којим је обележавана његова стока у трговачком систему.⁸¹⁷ Од новца који је стекао саградио је конак, куповао дућане и разне друге некретнине (винограде, њиве, ливаде, баште, савате, куће које је издавао под кирију, ханове, кафане...). Поред материјалних остатака у виду документације и конака оно што такође говори много о његовој личности јесу визуелне представе- две сачуване фотографије. Како би се монументалност његовог конака боље разумела потребно је упустити се и у анализу његове сложене личности што се најбоље може видети кроз његове тефтере и вођење послова, а његова појавност на две сачуване фотографије управо потврђује његово достојанство, став, као и одраз времена у коме је он био на врхунцу своје моћи. Прва сачувана фотографија јесте из 50-их година XIX на којој је представљен како седи централно позициониран док око њега стоје његов зет Кота Пешић Куклић (лево) и непозната мушка особа (десно). На обе фотографије су фигуре представљене у екстеријеру, иза њихових леђа је зид светле боје у виду позадине, а подлога на којој стоје јесте калдрмисана. Овај простор би могао одговарати простору у дворишту конака Малог Ристе, уз зид куће или помоћних просторија. Мали Риста је на овој фотографији средњих година, густе дуже тамне браде и бркова, обучен једноставно у османко-балканско одело, на глави има неку врсту турбана, док у рукама држи штап и бројаницу. Мушкарци око њега на главама имају фес, његов зет има бркове, обучен је по европском моделу грађанског одевања, има сат, ципеле, штап и капут ужег *a* кроја који равно пада до половине листа оперважен крзном. Непозната особа на слици сасвим десно има нешто дуже бркове, а на ногама опанке. Ова анонимна мушка фигура са кожухом до пола листа одевена је попут некога ко долази из руралних крајева. На основу прве фотографије можемо видети да Мали Риста својим изгледом и одевањем није одавао утисак богатог

⁸¹⁶ С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 7.

⁸¹⁷ Жиг је поклоњен музеју од стране Јелисавете Христић. Жиг Е-369, висине 45цм, заведен 15.1.1956. године- С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 7.

чорбације и да је уважавао *a la turca* модел, што је задржао и на следећој представи. Следеће деценије негде 60-их година XIX века на другој фотографији Мали Риста је поново приказан како седи док са његове леве стране стоји његова ћерка Анастасија -Тана, иза њега је његов син Алекса и са његове десне стране стоји његов зет Кота Куклић. Сви мушкарци на главама имају фес укључујући и Малог Ристу. Ћерка Анастасија је одевена у светле тонове, хаљину европског кроја преко које носи либаде и кецељу на коју су аплицирани флорални мотиви. На фотографији није најјасније видљиво да ли је у питању кошуља или фиштан комбинована са сукњом или је хаљина из једног дела, а тешко је закључити будући да су и горњи и доњи део идентичних светлих нијанси, али је свакако јасно да је одевена у грађански костим. Коса јој је скупљена у пуњју од кике, а на глави носи бареш. На њеној десној руци коју је наслонила на очево раме доминира прстен са каменом, док у левој руци која је опуштена уз тело држи затворену лепезу. Фигура сина Алексе је делимично заклоњена телом Малог Ристе, али се на основу горњег дела одећа закључује се да је пригрлио моду са запада. Кота Куклић остаје веран свом изгледу са претходне фотографије, шта више он својим одевањем, ставом и телесним положајем изгледа готово идентично као на фотографији деценију раније. Мали Риста је у овом периоду свог живота већ сасвим оседео и има бркове и краћу браду. Његово одело одудара од остатка представљених фигура у виду дуге широке хаљине са широким појасом. Испод хаљине носи белу кошуљу, док преко хаљине има широк капут до земље са широким рукавима обрубљен крзном. У левој руци држи кишобран који је ослоњен на земљу док му је у десној бројаница. На основу ове две фотографије јасно се истиче дигнитет Малог Ристе, као и чињеница да је и поред евидентних промена које су уследиле у годинама у којима су фотографије настале он задржао репрезентативни изглед хришћанског трговца у османско-балканском костиму. Млађе генерације које су са њим на фотографијама су кроз одевање прихватиле европске тенденције, док је он остао веран добу у коме је био на врхунцу своје моћи.

Претпоставка је да је Усеин паша Ристу ангажовао након устанка 1841/42. године, а детаљи њихове сарадње нису познати. Чињеница је да је Риста сигурно имао одређене привилегије будући да је прикупљао порез и имао могућност слободне трговине. Закупом пореза могли су да се баве само локални прваци, односно истакнути чланови локалних

заједница, општина, који су истовремено били и хришћански представници у турској власти, у саветима, меџлисима, као и верски представници, а сам посао који је обављао за турске власти говори много и о његовом статусу у друштву. Најочигледнија од могућих привилегија је и данас сачувана у виду конака у коме је смештен Музеј Понишавља. Једна од анегдота која се везује за Малог Ристу јесте да је у једној од својих многобројних посета Цариграду разговарао са неким пашом и том приликом говорио како има жељу да сазида велику и лепу кућу на шта му је исти рекао: Доћи ћу код тебе у госте, али да направиш тако велику кућу да могу на коњу унутра да уђем!⁸¹⁸ Изградња конака се у муслиманском свету сматрала богоугодним делом за општу добробит, а претежно су их градили Турци. Немуслиманско становништво није смело да подиже веће куће без нарочитог одобрења турских власти и посебних услова. Власник конака добијао је план градње прилагођен начину живота муслиманских поданика царства, под условом да у њему коначе турски бегови у пролазу кроз Пирот или за време боравка у граду, што би значило да им власници пружају бесплатан смештај и храну.⁸¹⁹

Основа зграде је симетрична, приближно квадратног облика складне композиције са крстастим холлом. Кућа је спратна грађевина централног типа, а конструкција је дрвени бондрук. Овај објекат се издваја изузетним квалитетом архитектонске композиције и изванредним односима пропорција. Необично решена фасада која са разуђеним кровним површинама чини јединствену хармоничну целину издваја овај објекат као супериорно остварење не само у варошкој архитектури Пирота већ и у народном градитељству ширих размера.⁸²⁰ На порталу собе за примање гостију записано је *Машала Христа Ђован сазида дом свој на 1848 април 5* што говори о његовој смелости као припадника раје да пре свега себи сазида тако велелепан дом и да осим тога себи на томе и честита. Кућа Малог Ристе је била првенствено грађена као део приватне сфере и намењена за потребе становања њега и његове породице, али је због његовог истакнутог положаја и великог броја гостију који су га посећивали поводом разноразних послова које су међусобно обављали, кућа

⁸¹⁸ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 38.

⁸¹⁹ Н. Спремо-Петровић, Једна стара кућа у Пироту, *Гласник Етнографског института САН*, књ. 2-3, Београд 1953/54, 783-787; 791.

⁸²⁰ А. Радовић, Заштита и презентација објеката и целина старе варошке архитектуре у Пироту, *Пиротски зборник* 8-9, Пирот 1979, 361-362.

временом добила и епитет конак будући да је служила и као коначиште јер је била довољно пространа. Из тог разлога кућа постаје конак и премешта се из приватног, имтимног, породичног простора у јавни простор премда је својом функцијом узела учешће и у јавној сфери живота. Осим овог примера грађеног у османско-балканском маниру, у Пироту су до данас сачуване још две варошке куће које осликавају тип старе пиротске куће-кућа Милорада Панајотовића *Бела Мачка* и кућа Стојана Божиловића *Белог*.⁸²¹ Експонирање зграде није био ни обичај Турака, тако да је и Ристин конак био повучен од улице у ограђеном дворишту. Увек је приватни дом, колико год моћног и богатог власника и колико год раскошно опремљен био повучен, скривен. Исто тако је и зграда конака била скривена међу платнима забаченог ћорсокака Призренске улице. Сачуван ентеријер, намештај и покућство такође сведочи о богатству Малог Ристе и нивоу свакодневног живљења. Престиж се огледао и у томе што су његови укућани уместо земљаног користили метално посуђе израђено по наруџбини на коме је било урезано **РИСТА ИОВАНОВЋ 1850**.⁸²² Као што је већ напоменуто, кујунџијски занат у Пироту и његовој околини био је веома развијен, тако да је претпоставка да је Риста своје посуђе управо поручио од локалних мајстора.

Мали Риста је својим богатством и друштвеним утицајем одиграо веома значајну улогу у културно-просветном, црквеном и привредном развоју Пирота и пиротског краја у добу након Танзимата. Кроз историју школства помиње се да је у његовој кући 1847. године живео учитељ кога је плаћала црквена општина.⁸²³ И касније 1859. године узео је учешће у изградњи нове основне школе у Тијабари.⁸²⁴ Истакао се и у опремању Пазарске цркве коју је даровао куповином црквених двери 1849. године, новцем 1850. године, као и набавком

⁸²¹ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 45-51.

⁸²² У Музеју Понишавња Пирот се и данас чува ово посуђе

⁸²³ Иако је 1848. година она која се узима за крај грађења конака у Тефтеру Нишавске митрополије стоји издатак од 1. јануара 1848. године за *даскал Швабу што учи у Ристу малоба 170. гроша*, Тефтер Нишавске митрополије, прир. И. Николић, Пирот 1976, 24; Претпоставља се да је учитељ Шваба заправо био Никола Барутлић који је деци предавао и немачки језик, а у периоду од 1847.-1860. године био у два наврата учитељ у Пироту(од 1847.-1852. године и од 1857.- 1860. године), В. Николић, *Народне школе у округу пиротском, Сремски Карловци 1924, 14-15; Основна школа Свети Сава 1825-2000*, Пирот 2001, 17;39.

⁸²⁴ Према документу Турског архива из 1859. године у коме се са чорбацијама пиротским и сеоским кметовима захваљује Султану, Мали Риста је активно учествовао у подизању школе у Тијабари, С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 25.

књига за потребе цркве.⁸²⁵ Године 1860. он је цркви даровао појас у вредности од 112 гроша.⁸²⁶ Осим Пазарске цркве коју је помагао, водио је рачуна о приходима и расходима ржанског манастира Свете Богородице у Високу који је обновљен 1853. године.⁸²⁷ Христа Јовановић је био члан *обшества пиротског*⁸²⁸ односно црквеног синода или установе чорбација од 1847. године⁸²⁹, а он током 1858. године ставља свој потпис на крштеницу издату Ђорђу Стојановићу из села Славиње.⁸³⁰ Његово чланство у институцији црквеног синода помиње се све до 1871. године судећи према Тефтеру Нишавске митрополије који је вођен до 1872. године.⁸³¹ Током 1867/68 године Христо ефенди односно Христју- ага је био члан Идаре меџлиса који је новчаним прилозима помагао критске страдалнике и омогућавао куповину пушака турској војсци.⁸³² Наредне године, црквени синод плаћа путне трошкове у износу од 200 гроша *Пенчи и Ристи за харч у Ниши*, а 1870. године *на чорбаци Ристу што харчил у Стамбол заради владику Совронија 2000 гроша*.⁸³³ Пазарска црква је некада чувала бакалску заставу на којој је можда било забележено и име Христје Јовановића: *сеи же образи приложји го еснав бакалски за душевно им спасение. Перви хаџи Виден, 2. Риста, 3. Пеша, 4. Пенча, 5. Ига, 6. Стамен, 7. Миалко, 8. Живко, 9. Живко, Сене лето 1861 м јула*.⁸³⁴ Осим наведеног сведочанства до сада се није јавио документ

⁸²⁵ У оквиру црквеног извештаја за период од 1. јануара до 26. октобра 1849. године ѿ Малог Ристу за дверите 798,30 гроша; ѿ чорбаци Ристу од каракаша 22 гроша; ѿ Ристу ѿ паре стурамо 10 гроша; ѿ Ристу ѿ стар еспап његове тевтере 40 гроша; ѿ Ристу за Постолове 195 гроша. Тефтер Нишавске митрополије, Пирот 1976, 142-143; У заоставштини породице Христић нашао се псалтир на протобугарском језику ит 1857. године, штампан у Цариграду, С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 15.

⁸²⁶ *Тефтер Нишавске митрополије 1834-1872*, Пирот 1976, 137.

⁸²⁷ Стефан бојаџи доносимъ за манастир да дава 291 грош; 1 коњ манастирски 300 гроша, Тефтер Малог Ристе из 1854. године

⁸²⁸ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 63-67.

⁸²⁹ К. Џамбазовски, Привредне везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља, *САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, свеска 28*, Београд 1986, 125; АС. МФ-П, ф. IX р. 11/1847.

⁸³⁰ 13. август 1858. год. Обштество пиротско издаје крштеницу Ђорђу Стојановићу родом из села Славиње, у потпису: Никола Геогрович и Коџабаша Христа Павлов са печатима и Риста Јованов, Димитрије Петров и Пеша Нешин без печата, АСП, ф. I, р. 28/1859.

⁸³¹ *Тефтер Нишавске митрополије 1834-1872*, Пирот 1976, 77;7;93;97.

⁸³² Дунав III/1867, бр. 175, 17. мај, стр 351; Дунав IV/ 1868, бр 340, 29. децембар, стр. 679.

⁸³³ Владика Софроније је смењен 1868. године, на његово место долази Парентије 1869. године, те се поставља питање зашто Риста одлази у Цариград зарад Софронија, годину дана након његове смене, *Тефтер Нишавске митрополије 1834-1872*, Пирот 1976, X-XI; 78; 90-92.

⁸³⁴ К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 46.

који би сведочио о његовима активностима у склопу бакалског еснафа, осим чињенице да Музеј Понишавња у оквиру заоставштине породице Христић чува тефтер непознатог порекла који на првим и последњим странама садржи извештаје непознатог аутора о Расничкој цркви и расходима за 1854. годину, а познато је да је бакалски еснаф чувао и надгледао ову цркву.⁸³⁵ Будући да се овај тефтер нашао међу заоставштином Христићевих, могуће је да је Мали Риста учествовао у раду бакалског еснафа. Познато је да је Мали Риста водио бакалску радњу која је постојала вероватно од 1848. године од када датира његов лични печат.⁸³⁶ Судећи по обиљу разноврсне робе, његов дућан је био простран јер је понуђена роба захтевала много простора како би била изложена. Нема података о тачном месту његовог дућана, али се претпоставља да се налазио у Тијабари, а није искључено ни да је имао и више дућана од једног. У Тефтеру Малог Ристе из 1854. године може се видети да се у његовој радњи снабдевао црквени синод као и многи други бакали из саме вароши, а и околине Пирота.⁸³⁷ Његов однос са османским властима, способност да се у оквиру успешне трговине знатно обогати, као и непосредни уплив у друштвеном животу Пирота сведоче о томе колико је један моћан појединац утицао на формирање културног живота у граду, а у многим примерима и на креирање визуелне културе Пирота посттанзиматског периода. Његов живот кроз документа можемо пратити до 1874. године када се последњи пут налази у *Молби* у којој се наводи да је он већ 5-6 година у Цариграду, односно од периода када му се десио немили догађај. У периоду од 1867-1871. године име Малог Ристе не налазимо у тефтерима па се претпоставља да се и тада налазио ван Пирота. Судећи према документу у коме представници града Пирота 11. фебруара 1868. године захваљују Христи Тапчилештову у Цариграду што је помогао њиховом *соотечаственику господину Христи Ђановичу*, вративши му углед, част и име које је имао пре немилог догађаја. Немили догађај се заправо односи на велику своту новца коју је Риста дуговао турским повериоцима, а новац није успео да врати на време. Наиме, он је на име новчане гаранције за откуп пореза позајмљивао новац од Турака. Није успео да врати

⁸³⁵ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 42.

⁸³⁶ С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 11.

⁸³⁷ Мита бакалбаши, Пенча Копилаш, Лила бакал у Пазар, Крста бакалбашија, Кола наш кум, Панча, Тома бакал, Мијалко бакал у Пазар или у чаршију, Мина Костин бакалбаши, Пота бакал Шишков ортак... *Тефтер Малог Ристе 1854*.

новац у договореном року и стога су повериоци свакодневно вршили притисак на њега. Из овог разлога он се обратио Султану са захтевом да му се омогући исплата дуга у ратама, што му је султан и одобрио. И поред ове олакшице Риста није успео да исплати новац па се октобра 1868. године заједно са пиротском општином обратио Тапчилештову за помоћ, да му пошаље писмену заповест за разрешење кривице у којој су му саучесници били двојица истакнутих чланова Идаре меџлиса, благајник пиротске казе Мустафа Ферид-ефендија и записничар-матичар пиротске казе нусуфски назрин Ахмед-ефенди.⁸³⁸ Наредне године 1869. Мали Риста продаје део свог имања у Тијабари код бунара на Берировској капији Ахмед-аги из Галате мале за 600.500 гроша како би се раздужио.⁸³⁹ Након 1871. године успева да отплати своје дугове.⁸⁴⁰ Тих година се задужује и код свог зета Коте Пешића, као и код Јевреја.⁸⁴¹ Није познато када и где је Мали Риста умро. Претпоставка је да није преминуо у Пироту већ у Цариграду где је боравио и претходних година. Његов гроб није сачуван у Пироту, међутим та чињеница не мора нужно да потврђује да он ту није ни био ни сахрањен будући да је старо хришћанско гробље које је сахрањивало становништво Тијабаре, а које се налазило на месту између данашње пруге и Малог моста на десној обали Градашничке реке, измештено и да је из његове породице на ново гробље пребачен само споменик његовог зета Коте Пешића Куклића.⁸⁴² Име Малог Ристе није наведено ни у новогодишњој честитци кнезу Милану Обреновићу јануара 1878. нити марта исте године међу стотинама имена и презимена на списку Пироћанаца коју су желели присаједињење Србији.⁸⁴³ С обзиром на ову чињеницу вероватно се упокојио у периоду између последњег помена 1874. године и 1878. године када није укључен у честитку кнезу и списку пироћанаца жељних присаједињења са Србијом јер је

⁸³⁸ С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 32.

⁸³⁹ Купопродајни уговор од 21.6.1869. године, Музеј Понишавља Пирот

⁸⁴⁰ С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 33.

⁸⁴¹ Током 1871-1873. године Риста се појављује у Тефтеру Коте Пешића као дужник до одређеног периода у години, С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 34; Проблеме око враћања позајмљеног новца након очеве смрти имао је Рехамим Чакрчи који се због тога 1874. године обраћа Трговинском суду у Пироту. Презиме Чаркачи помиње се у Тефтеру Малог Ристе из 1854. Године на страни 202 у списку јеврејских дужника, молбу је превео мр Сеад Ибрић, С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 118.

⁸⁴² С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 34.

⁸⁴³ У оба документа може се наћи име његовог зета Коте Пешића, Српске новине, 20 јануар 1878. бр 15, стр. 61; Српске новине, 19. Март 1878, бр. 63. стр 273.

претпоставка да би човек његовог ранга био потписник оба документа. Мали Риста је био представник елите након Танзиматских реформи који као хришћанин бива веома успешан у послу који је развио са османским властима, а капитал који је стекао између осталог улаже у цркву и сопствену веру, образовање потоњих генерација и креирање визуелне културе. Он је парадигма грађанина Пирота XIX века који је у великој мери утицао на идентитет града тога времена, као и директно сведочанство колики уплив на локалну културну сферу може извршити моћан појединац.

Кућа Манојла Панајотовића Бела Мачка

У Тијабари је 1848. године изграђена кућа Манојла Панајотовића Беле Мачке⁸⁴⁴ уз посебну дозволу турских власти под условом да у њој бораве турски бегови у пролазу кроз Пирот, тј. да им власник обезбеди бесплатан смештај и храну.⁸⁴⁵ На поду једне од соба се пак налази квадратна опека са урезаном 1859. годином.⁸⁴⁶ Подигнута је у унутрашњости дворишта и смештена је иза помоћних зграда које су гледале на улицу, а између којих се налазила улазна капија. Власник је добио план градње куће који је био прилагођен турском начину живота. Овај план није симетричне схеме, веома је једноставне спољашњости док је акценат на њеној богатој унутрашњој опреми и декорацији.⁸⁴⁷ Конструкција је лака са дрвеним стубцима и гредама што је омогућило слободно креирање унутрашњег распореда са карактеристичним тремовима. Кућу чине плитко укопан подрум, приземље и спрат. Приземље се састојало из једног великог одељења делимично укопаног, које је служило као подрум. Силазило се преко три широка

⁸⁴⁴ Конак или кућа Беле Мачке проглашена је за културно добро 10.5.1967.(РЗЗСК- Ниш бр. 187/2) и споменик од великог значаја 29.3.1979.(Службени гласник СР Србије бр. 14/79). Град Пирот је власник земљишта. Данас се налази у улици Душана Тасковића 9 и у веома девастираном, урушеном и необезбеђеном стању је, а даље пропадање је неизбежно. Кровна конструкција је пала на једном делу зграде, зидна платна на спољној фасади су већим делом без покривача, дрвени долапи више не постоје, а унутрашњост је окречена бојом која је покрила цртеже. Бивши власници су још увек станари, а учињене преправке на објекту су на штету објективности претходног изгледа зграде.

⁸⁴⁵ С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 75.

⁸⁴⁶ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 46.

⁸⁴⁷ Ј. Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, *Пиротски зборник 8-9*, Пирот 1979, 244.

степеника у облику четвртине круга, који су тако везивали двоја врата. Таваницу подржава шест дрвених стубаца. Уобичајено је да се приземље, нарочито ако има функцију подрума обзиђује нешто дебљим зидовима, овде је то урађено у висини од 70cm на шта је са спољне стране назидан тањи зид приземља што чини испад од 40cm широког банка. Са североисточне стране, која је некад била окренута реци, озидан је зид са малим отворима, док су се целом дужином југоисточне и југозападне стране пружали тремови отворени према башти. Данас су ти тремови зазидани и претворени у просторије за становање. Са улазних врата се стизало право на ступнице које воде у хол на спрату где су главне просторије за становање. Скоро цео спољни зид чине велики прозорски отвори. У холу се налазе и два нешто издигнута подијума са посебним оградицама, постављени један према другом са огњиштем и простором за кухињу. Хол има везу са једним одељењем, које има улогу повезивања осталих просторија: Четири просторије за спавање и дневни живот у којима су украшена врата, долапи и миндерлуци. У великој и најлуксузније опремљеној соби, десно од улаза за кухињу, одседале су турске жене. Соба је имала и прозоре који су гледали у хол, а кроз које су оне могле да гледају на дневне просторије. Из хола се директно улазило у собу за мушкарце, који су и на тај начин били одвојени од свакодневног кућног посла. У углу се налазио и амам. Могуће је да је постојала и нека тајна соба- скривница која је често била део планова турских кућа. Како наводи Невенка Спремо Петровић кућа је имала скривницу у којој се налазио кућни иконостас, рад мајстора из Дебра. Он је у употребу стављен након што је турски утицај почео да слаби, као и посете турских бегова овом конаку. Она наводи да би било чудно постојање хришћанског олтара у турском коначишту, ма колико он био скривен.⁸⁴⁸ Кров је имао два димњака, покривен ћерамидом. Конак је са североисточне стране ван фасадног зида имао клозет на дрвеним конзолама, који се налазио изнад некадашњег поточића или канала такозване Скендербегове речице.⁸⁴⁹

Специфичност куће су дрворезбарена врата, долапи и преграде које су обрађене на исти начин. Најзаступљенији су резбарени геометријски и вегетабилни орнаменти распоређени

⁸⁴⁸ Н. Спремо Петровић, Једна стара кућа у Пироту, *Гласник Етнографског института САН*, књ. 2-3, Београд 1953/54, 787; 789.

⁸⁴⁹ Н. Спремо Петровић, Једна стара кућа у Пироту, *Гласник Етнографског института САН*, књ. 2-3, Београд 1953/54, 783-787;791.

у правоугаоним и троугаоним пољима. На једним вратима налазила се и предсатава лика са крилима. Осим тога, декорација је спроведена и на цртежима у малтеру на зидовима хола где су представљени људи и жене у западњачким оделима. Над степеништем је представа једне зграде поред које је висок јарбол са заставом и белим крстом на црвеном пољу. Претпоставља се да је први власник куће доста трговао са Солуном, Цариградом, као и да је имао везе и са заадним земљама, а нарочито са Дубровником што се доводи у везу са представљеним ликовима.⁸⁵⁰ Над вратима је написан потпис сликара *страт петров*.⁸⁵¹

Кућа Стојана Божиловића Белог

Кућа Божиловића⁸⁵² грађена је од бондрука и изолована је од улице, док је главна фасада на југоисточној страни чиме су испоштовани принципи османског градитељства. О времену градње нема сачуваних извора, али претпоставља се да је подигнута након 1840. године када се прве раскошније куће подижу у Тијабари попут кућа Малог Ристе, Манојла Беле Мачке, Живка Свињара, Пеше Кулкиног.⁸⁵³ Оно што је познато ејсте да је први власник био Живко Андрејић из Пирота који је кућу изградио за сопствене потребе, али је убрзо из непознатих разлога продао Стојану Божиловићу. Како се наводи у тапији бр. 837, од 3. марта 1890. године издатој у Пироту, Божиловић је од Андрејића купио кућу 1866. године. Кућа са помоћним објектима, летњом кујном, амбаром, кокошињцем и шталом, као и са баштом и бунаром, налази се на плацу од 12 ари, а било је ограђено оградом од

⁸⁵⁰ Н. Спремо Петровић, Једна стара кућа у Пироту, *Гласник Етнографског института САН*, књ. 2-3, Београд 1953/54, 789.

⁸⁵¹ Н. Спремо Петровић, Једна стара кућа у Пироту, *Гласник Етнографског института САН*, књ. 2-3, Београд 1953/54, 789.

⁸⁵² Кућа Стојана Божиловића Белог, проглашена је за културно добро 14.7.1981. године (Међуопштински сл. Лист Ниш бр 31/81), одлуком СО Пирот бр. 02-20/129/81. Приликом последњег увида у стање куће Божиловића од стране струке, екипе Етнографског музеја из Београда на челу са Мирјаном Менковић 2002. године, констатовано је да се објект налази у потпуно девестираном стању, да је кућа необезбеђена и са урушеним делом зида на спрату, да се у кући још увек налази етнографски и уметнички материјал (намештај, кревети, ормани, сандуци, делови стилског намештаја, текстилно покућство, употребни предмети, фотографије, репродукције, лустери). За отребе изложбе Грађански дух Пирота (од 14. маја до 2 јула 2009. године) Музеј Понишавља Пиротје из куће Божиловића преузео неке експонате (фотографије, ковчег, чаше, дечја колица, текстилно покућство...). Предмети се и данас чувају у музеју као део етнолошке збирке: Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 51.

⁸⁵³ В. Николић, *Стари Пирот, Етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 30.

ћерпича са ћерамидом. У двориште се некада улазило кроз велика двокрилна дрвена врата, која су имала и дрвену надстрешницу.⁸⁵⁴ Зграда је симетричног плана и масе, са два средишња истурена трема према југоистоку- улазна страна и југозападу. Иако је кућа припадала православној породици, просторно је артикулисана према османском моделу на два дела: улазни трем за пријем гостију и дворишни трем за породичну употребу. Из централно хола улази се у пет соба. Највећа соба декорисана је резбареном дрвеном таваницом радијалне форме, док су у угловима развијени декоративни елементи. У истој соби налазио се и једноставни долап са стаклом са предње стране. Ова кућа представља репрезентативну градску кућу Пирота прве половине XIX века са својим специфичностима у виду функционалности, композиције маса, конструкције и структуре.

*

Две наведене куће представљене су будући да су до данас делимично сачуване, као и да су под заштитом државе.⁸⁵⁵ О њима пружамо оскудне податке, али будући да још увек постоје отварају могућност за даља истраживања. Без обзира на количину расположивих података евидентно је да представљају репрезентативне стамбене објекте настале средином XIX века које су биле у власништву новог имућнијег грађанског слоја друштва које се формирало након Танзиматских реформи, како у Пироту тако и у другим варошима царства. Ови примери показују да је организација животног простора имала упориште у моделу куће муслиманског поданика који у том времену, још увек представља парадигму у пројектовању.

Конаци и куће у периоду Османске власти смештане су у дно парцеле, главним фасадама оријентисане према југоистоку, усмерене ка светом граду Меки. Без обзира на верску припадност, хришћани су на исти начин позиционирали своје домове. Осим поштовања хелиотермичког принципа они су то чинили из потребе да опонашају поступке владајућег слоја друштва. Турска кућа је слободностојећа кућа у великом врту, добро изолована од улице. У основи је симетричне концепције, без испада горњег спрата над доњим изузев

⁸⁵⁴ Б. Андрејевић, Извештај из Пирота 1973, документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

⁸⁵⁵ Више о оним кућама које нису сачуване: С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017, 110-125.

диванхане, која служи за уживање и контролу живота у дворишту.⁸⁵⁶ Хришћанска градска кућа може имати и симетричну и несиметричну основу, са једним или два истурена, наткривена трема који представљају доклат. Приземље са малим бројем прозора скромнијих димензија допуњују хоризонталну складност целе куће и са спратом ствара јединствену композицију. Бело окречени зидови и столарија у природној боји истичу једноставност ових кућа. Углавном су имале амамцик (купатило), ћилер (оставу), мутвак (кухињу), а постојала је и нека врста лавабоа који је преко земљане цеви одводио прљаву воду.⁸⁵⁷ Социјалне разлике испољаване су кроз унутрашње уређење дома, док су фасаде углавном без икакве декорације. Организација просторија била је у складу са актуелним начином живота и положајем жене у породици и друштву, а била је условљена и верским обичајима. Унутрашњост је била подељена на просторе за одмор и економске потребе. Осим тога, постојао је и распоред према годишњим добима, тако да су се приземља више користила зими, док су спратови били у употреби током лета. Исто тако, простори су били мултуфункционални и имали су различите намене током дана и ноћи због чега је опремљеност намештајем била саведена на минимум. Како Сретен Поповић сведочи: *Скоро свака соба има толико прозора да ништа од ствари између прозора не може бити смештено. Но буле и немају по собама никаквог намештаја.*⁸⁵⁸ Намештај који је био заступљен јесу уградни долапи и миндерлуци испод прозора, а амамцици су били повезани са оним просторијама у којима се спавало што сведочи не само о верској већ и о хигијенској стамбеној култури.

⁸⁵⁶ Ј. Крунић, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1966, 122.

⁸⁵⁷ З. Ракић, Међукултурно комуницирање и међуидентитетско споразумевање у турском Лесковцу као компонента историјског наслеђа, *Лесковачки зборник LI*, 2012, 64.

⁸⁵⁸ С. Поповић, *Путовање по новој Србији*, Београд 1950, 349; 350.

Трговина и занати

Панађур

Пирот је непосредно пре ослобођења представљао важан економски центар Османске царевине. То је био трговачки и занатски центар који је одржавао јаке везе са другим важним центрима: Софијом, Пловдивом, Једреном, Самоковом, Нишом, Београдом... Описујући богато снабдевену продавницу у Сент Андреји, Јаков Игњатовић у роману *Вечити младожења* који управо третира економско пропадање једне трговачке породице и уопште пропадање српске грађанске класе у Угарској, на једном месту истиче: *Тек ако би у Видину или у Пироту тако што видео...*⁸⁵⁹ Наведена компарација јасно истиче Пирот као веома богато трговачко језгро.

Вашари⁸⁶⁰ су од XVIII до XX века били места трговине најразличитијом робом на одређеној локацији и увек у исто време, у трајању од 3 до 30 дана, зависно од врсте робе и предмета трговине. Вашари и сабори су као ретко које друштвене установе вековима представљали јавну сцену живота. Они су поред значајне друштвене функције обухватили и религиозно-духовну, као и привредну страну народног живота, а неретко су подразумевали и јавно дејство етичких норми традиционалног друштва. Они су представљали претечу продавница, сајмова и маркета, а захваљујући њима и близини Цариградског друма у Понишављу је почела продирати новчана привреда.⁸⁶¹ У развоју унутрашњег тржишта панађури су заузимали видно место, нарочито кроз XIX век. Робноновчана размена између села и вароши добила је после укидања спахијских односа у Србији шире могућности развоја. На погодним географским и привредним местима у оквиру једног краја или административне целине, ничу повремена тржишта, установљују се панађури који су временом постајали јака трговачка средишта за размену производа од пољопривреде и домаће радиности из околине, и да послуже као богати извори спољној трговини. У времену када обострана размена између села и вароши још није била у

⁸⁵⁹ Ј. Игњатовић, *Вечити младожења*, Београд 2000, 27.

⁸⁶⁰ Реч вашар је мађарског порекла и означава пазар, односно сајам у смислу делатности, као и у смислу простора на којем се та делатност обавља. Вашар на мађарском језику такође може значити и посао у смислу погодбе: В. Марјановић, *Вашари и светковине код Срба*, Бор 1996, 4.

⁸⁶¹ М. Петковић, Панађур у Пироту, *Пиротски зборник 25/26*, Пирот 2000, 209.

довољној мери развјена, панађури су допринели да се односи размене убрзају и у знатној мери повећају. Вашари су у Србији први пут установљени Уредбом о држању панађура од 13. јула 1839. године када Пирот није био у њеном саставу, али је ова уредба важила након 1892. године. Ова уредба служила је да би се унапредила улога панађура и да би се њихов развој добро усмерио.⁸⁶² Пирот је поред многих балканских градова био чувен по својим вашарима који су се одигравали два пута годишње. Пракса је била да почетак вашара пада на дан прослављања неког хришћанског празника, тако да је у Пироту сточни вашар у Тијабари почињао на Цвети и трајао 15 дана, док је у Барју на Велику Госпојину, почињао трговачки вашар. На вашар су долазили и трговци из Ниша, Лесковца, Књажевца, Зајечара, Видина, Пловдива, Свиштова, Трнова, Татар-Пазарџика, Сера, Цумаје, Ловеча, Самокова, Рушчука, Црне Траве, Цариграда... Доносили су и нудили одећу, обућу, оружје, коњску опрему, мануфактурну и колонијалну робу, дуван, бурмут, кафу, шећер, зејтин, пиринач, памук, памучне и скупоцене тканине. Трговци из Србије су углавном били купци ћилима, сукна, дебелог платна, чарапа и подвезица.⁸⁶³ Пиротске занатлије су посебно припремале своју робу за продају на вашару, а то је била и прилика да ону робу коју нису успели да продају у својим радњама својим суграђанима продају на вашару по нижој цени. Осим трговине, вашари су имали важну социјалну улогу будући да су представљали догађај коме су могли да присуствују сви стратуми друштва. На њима је долазило до сусрета, као различитих култура тако и до будућих супружника. За локално становништво одлазак на вашар је представљао важан чин, тако да су се за ту шетњу посебно припремали и облачили своја најбоља одела. Запис из Октоиха цркве Светог Илије у Сопоту говори о својеврсном реду вожње, када се до Пирота могло стићи само запрегом: *Да се знае оди Пирот до Станбол 120 саата а до Ивиштов има 43 саати, а до Вилибе има 46 саата, до Серес 53 саати, а до Белград има 60 сати.*

Феликс Каниц доноси детаљан опис панађура у Пироту током његове треће посете граду 1871. године. Он говори о важности самог панађура, како у Пироту тако и широм Балкана.

⁸⁶² ...Да би сваки Србин потребе своје у неко извесно време лакше набављати, а своје ствари удобније продавати могао, да би се општим састајањем и купца и продаваца дух трговачки међу народом развио и трговина процветала, опредељује се: да се по свим окрузима Србије панађури заведу, и сваке године по једанпут држе...

⁸⁶³ М. Петковић, Панађур у Пироту, *Пиротски зборник* 25/26, Пирот 2000, 210.

Пиротски панађур био је нарочито чувен због значајног промета ћилимова, али није за потцењивање била ни мануфактурна, грнчарска и колонијална роба.⁸⁶⁴ Наводи да у данима пре почетка вашара влада велика живост у граду будући да је, на иначе пустом простору између потока Боклуце и нишког пута, требало од дасака саградити читав провизорни град са правилним улицама и локалитетима. Назива фирми није било, као ни у сталним турским чаршијама, али су се продавци ипак груписали по еснафима и сваки посетилац је лако проналазио оно што му треба.⁸⁶⁵ Описује како на путевима ка панађуру и око њега патролирају војници, као и да посебни судски органи решавају све спорове око купопродаје на лицу места. Кафу, шећер, дуван, петролеј, со, свеће, сапун и стотину других ствари сељак купује у граду где гони своју стоку, доноси кожу, вуну, восак, мед итд. и са добијеном готовином иде од тезге до тезге и ценка се око ње, борећи се узгред са претераним склоностима жене и кћери ка улепшавању и кинђурењу.⁸⁶⁶ Овде није изложено само оно што је нужно већ су још нападније истакнути предмети луксуза: огледала и огледалца, перле и траке, лажни сјајни накит итд. Продавци су већином шпански Јевреји, који се не плаше дугог пута од Ниша, Софије и Пловдива. За разлику од Турака они су много активнији у нуђењу и хваљењу своје робе. Трговина дуваном, лулама, китњастим женским ципелама била је готово искључиво у рукама Турака и веома уносна. Већину абација чинили су Арнаути из Приштине, Прилепа, Скопља и других удаљених места. Трговци бакарном робом долазили су са Црног Дрима, а уз њихове тезге збијале су се калајџије и ножари с планине Балкан са дивним свећњацима и кандилима, међу којима Каницу за очи пада онај у облику крста са представом Светог Ђорђа који убија аждају, а наводи да су дивне предмете излагале и нишке кујунџије. Било је ту сајџија, трговаца гвожђем, а све што је било од тканина и везова, фесови, шарене женске шамије, финија обућа, папир, свеће, порцулан, стакларска роба итд, стизало је преко бугарских посредника у Бечу, Лајпцигу, Марсеју, Лондону, Манчестеру, Лому, Рушчуку, Солуну и Цариграду.⁸⁶⁷ Панађур је посетио у другој седмици када се слеже највише народа из околине и имао је прилику да види ту шарену, бучну и уморану гомилу на

⁸⁶⁴ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, Београд 1987, 211.

⁸⁶⁵ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, Београд 1987, 211.

⁸⁶⁶ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, Београд 1987, 212.

⁸⁶⁷ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, Београд 1987, 213.

њеном врхунцу. Било је и сваштара, који су поред осталих козметичких средстава продавали и кану којом Туркиње боје нокте и дланове, продавци разноврсне колонијалне робе, ушећереног и сушеног воћа, шарених памучних тканина, марама, опанака, каишева итд. Свуда је било гужве и буке, али панађурски живот је у том погледу имао свој врхунац око шатри и ватри сналажљивих кафеџија и ашчија. Каниц наводи: *Ту су Турци, Бугари, Черкези, Цигани, Албанци и Татари, стојећи или седећи на грубо слупаним клупама у сенци импровизованих хладњака покривених свежим грањем, халапљиво гутали лошу кафу, чај, шербе, ракију, вино, бели и црни лук, ротквице, куван пасуљ и питу, омиљену врсту пљоснатог колача пуњеног зељем и сиром.*⁸⁶⁸ *Од чувених пиротских ћилимова, на панађуру сам видео само по неки примерак. Када смо се вратили у варош, мој домаћин ме је повео у разне магазе, где су залихе донесене на сајам из Чипровца лежале нагомилане у великим балама... Груби ћилимови за под, клупе и молитву с планине Балкана били су обично са жутиим, плавим, смеђим и црним, а они из Пирота са белим, жутиим, плавим зеленим и светлоцрвеним шарама. Ови последњи рађени од финије вуне, гушће и чвршће ткани, већи и поприлично скупи, озбиљно конкуришу азијским производима.*⁸⁶⁹ Наводи и да је за израду скупоценијег ћилима потребна поруцбина и плаћање унапред. Помиње да је најпознатија пиротска ткаља тог времена извесна Јеленка Рабаци и да је код ње видео један ћилим намењен за салон неког стамболског паше са мустрада рађеним у светлим бојама.⁸⁷⁰

Осим живе атмосфере са вашара коју веома сликовито дочарава Каниц у својим описима, стиче се и увид у асортиман робе која је била присутна на панаиру. Он такође наводи одакле је одређена роба стигла, као и ко има својеврсни монопол над одређеним артиклима. Када говори о пиротским ћилимима као о ексклузивном производу ове регије, јасно је да они најбољи нису изношени на вашар већ је постојала посебна процедура њиховог творења. Атмосфера у којој влада бука и гужва, на малом простору где је много људи различитих етнија са различитих крајева царства говори о важности овог у првом реду трговачког, а у другом социјалног окупљања. Вашари су парадигма сусрета култура

⁸⁶⁸ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, Београд 1987, 213.

⁸⁶⁹ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, Београд 1987, 214.

⁸⁷⁰ Оцењује и да је тај ћилим према тадашњим приликама био веома скуп, 650 пијастера тј. 130 марака: Ф. Каниц, *Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, Београд 1987, 214.

и представа конгломерата Царства у ограниченем простору и времену. Били су распрострањени по Царству и установљени годишњим календаром како не би дошло до поклапања и како би трговци успели да посете више вашара током године. Они представљају успешно функционисање Османског царства у малом, будући да се различити слојеви друштва, различитог верског и етничког порекла сакупља на вашарима комуницира, сарађује и врши размену робе и услуга. Како Владимир Николић наводи, премда је вашар био место сусрета његов значај се огледао и у политичким агитацијама, где се рецимо испољио и егзархијски утицај у временима када је то било актуелно.⁸⁷¹ Каницу нису промакле ни накинђурене жене које током вашара имају прилику да иду међу *свет* и да се *покажу*. Такође, ствара се увид и шта се на вашару јело и пило. Промет на панађуру утицао је и на богаћење локалне заједнице, а представљао је важну привредну тачку у развоју града. Град који је угостио велики број трговаца током неколико недеља вашара цвetaо је и у грани угоститељства. Након ослобођења 1877. године, на снази је била државна уредба о начину организовања вашара, као и врста роба која ће се на вашару продавати. О безбедности купаца и продаваца бринула је општинска служба.⁸⁷² Променом граница након Берлинског конгреса Пирот је доспео на периферију нове државе што је условило и прекид трговине са Истоком. За многе занате, попут ћилимарства угашено је велико тржиште какво је било муслиманско. Због неповољних политичких односа са Бугарском, такође је прекинута робна размена. Промена власти веома је неповољно утицала на до тада веома успешну трговину у Пироту и довела и до гашења многих заната који су изгубили своје купце. Вашар и након ослобођења постоји, али структура трговаца који долазе из Србије је другачија и веома конкурентна. Деценију након ослобођења у Србији је постојало више од сто панађура што је довело до укидања неких. Уредба из 1892. године, одлуком министра народне привреде Србије прописује да се у Пироту могу одржавати два марвена панађура што је изазвало незадовољство код трговаца и еснафа.⁸⁷³ *Ако се вашар укине, убија се наша сиротиња, као што су раднице ћилимова, лончари и*

⁸⁷¹ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 44.

⁸⁷² На сточном вашару 1892. године било је 29 службеника који су за свој ангажман на вашару добили новчану надокнаду - комесар вашара, начелник среза нишавског, председник општине, помоћник кмета, ревизори, марвени лекар, писар, полицајци, деловођа, служитељи и жандари: АС, МНП-П, ф. VII, р. 7-8/1892.

⁸⁷³ М. Петковић, Панађур у Пироту, *Пиротски зборник 25/26*, Пирот 2000, 214.

томе подобно- писали су пиротски трговци министру народне привреде Србије.⁸⁷⁴ *Не само ми ткачи, већ и сваки раденик утврдио је да без старог вашара који је једанпут у години давао средства за живот, немогуће је живети-* протестовали су чланови Ткачког еснафа.⁸⁷⁵ *Овим је учињена грдна штета свим еснафима којих у Пироту има 22, а сем тога сељацима, радном народу, па и самим женама које ћилиме израђују и продају-* писали су чланови управе Удружења занатлија. *Наши и иначе сиромашан округ, скучен географским положајем, удаљен од светских пијаца, варош без икаквих индустријских производа, једино за време вашара имао је промет. Укидањем вашара и то је уништено-* писали су чланови Механцијског, Лончарског, Ткачког и Баштованског заната.⁸⁷⁶ Ова одлука није погодила само Пироћанце већ и оне који су на вашару такође остваривали зараду. Удружење занатлија из Ниша наводи како тај вашар постоји већ 150 година и како се нишлије током године спремају за овај вашар, а осим њих исто чине и занатлије из Лесковца, Враћа, Прокупља, Беле Паланке, Сокобање, Књажевца итд.⁸⁷⁷ Током вашара је оствариван велики промет. На пример године 1868. на вашару је укупно продата роба у вредности од 5.120.000,00 гроша, а на вашару је било око 60.000 људи.⁸⁷⁸ Неке занатлије долазиле су на вашар само да би преузеле робу која је поручена претходне године на истом месту. Пиротски панађур био је одржаван оквирно од 15. августа до 15. септембра све док није укинут након 1902. године када је усвојен закон који је дозвољавао само сточне вашаре, док су мешовити били дефинитивно укинати. Пироћанци нису трговали само у чаршији и на панађуру, већ су многи од њих били и путујући трговци и учесници других вашара у Софији, Видину, Свиштову, Пловдиву, Једрену, Самокову, Београду...⁸⁷⁹

Ћилимарство је занат који је у Пироту био веома развијен и имао је изузетно важно економско место у животу Пироћанаца.⁸⁸⁰ У недостатку других привредних активности, ћилимарство је за сиромашне житеље Пирота било једно од главних извора прихода. Велики број жена је познавало овај занат, а девојчице су училе да ткају од најранијих дана

⁸⁷⁴ АС, МНПр-П, ф. XV, р. 7/1897.

⁸⁷⁵ М. Петковић, Панађур у Пироту, *Пиротски зборник 25/26*, Пирот 2000, 214.

⁸⁷⁶ М. Петковић, Панађур у Пироту, *Пиротски зборник 25/26*, Пирот 2000, 214.

⁸⁷⁷ АС, МНПр-П, ф. XV, р. 7/1897.

⁸⁷⁸ Дунав, IV/1868, 18. Септембар, бр 312, стр 622.

⁸⁷⁹ Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 40.

⁸⁸⁰ Више у: М. Витковић Жикић, *Пиротски ћилим*, Београд 2001.

да би већ од 12 година могле да се укључе у привређивање.⁸⁸¹ Ами Буе који је Пирот посетио у интервалу од 1836-1838. године наводи да се становници Пирота поглавито баве ћилимарством.⁸⁸² Сипријан Роберт 1844. године бележи да се лепи турски ћилими, са шарама тако богатим и разноврсним, израђују само у Пироту и Берковици. Даље је истакао да се у Пироту целокупно становништво занима том индустријом, а младе девојке, поређане испред својих разбоја под шупама и надстрешницама, раде од јутра до мрака и зарађују месечно само пет динара, износ који није одговарао квалитету и тежини посла којим су се ткаље бавиле.⁸⁸³ Развој овог заната у Пироту био је последица наклоности Османлија према предметима овакве врсте, као и великог броја оваца на обронцима Старе планине и количини вуне која је произведена. Ћилими су се највише продавали током вашара, а један документ сведочи да је 1868. године продато ћилима у вредности од 250.000 гроша.⁸⁸⁴ Јуна 1886. године организовано је Ћилимарско друштво које је успело да припреми ћилиме за продајну изложбу у Бечу исте године, као и за изложбу у Будимпешти наредне године. У Пироту је 1899. године заснована Задруга пиротских ћилимарака која је 1902. године прерасла у Пиротску ћилимарску задругу са циљем да развија и унапређује ћилимарску радиност и сачува старе шаре и природне боје. Задруга је заснована под заштитом Њеног Величанства Краљице Драге, а из Главне државне благајне добила је позајмицу од 50.000 динара без камате.⁸⁸⁵ На венчаној фотографији краља Александра Обреновића и краљице Драге Машин М. Јовановића од 23. јула 1900. године видимо краљевски пар како стоји на пиротском ћилиму који представља један од репрезентативних српских производа, као и визуелни идентитет будући да се нашао као подлога на овако важном догађају. Испред Саборне цркве је на дан венчања било постављено неколико ћилима.

Качкаваљцијски занат развијао се, као и ћилимарство, захваљујући повољним условима за овчарство. Вештина израде качкаваља потиче од црновунаца⁸⁸⁶ који су живели у

⁸⁸¹ Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 42.

⁸⁸² К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 22.

⁸⁸³ К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 34-35.

⁸⁸⁴ Дунав, IV/1868, 18. Септембар, бр 312, стр 622.

⁸⁸⁵ Правила Пиротске Ћилимарске Задруге, Београд 1902.

⁸⁸⁶ Црновунци су по народности Грци или Цинцари. Височани кажу да су од њих учили поступак прераде млека, па и поступак израде качкаваља. Касније су неки од мештана височких села сами преузели посао, што

планинама и гајили овце.⁸⁸⁷ Колика је средином XIX века била производња качкаваља показује и податак да је само на бачији Димитрија Дроза прављено годишње и до 8 хиљада ока.⁸⁸⁸

Грнчарски занат је у Пироту такође био веома развијен. Податак који говори у којој је мери овај занат био развијен јесте оснивање лончарског еснафа 1840. године. Уочи ослобођења било је стотинак лончара.⁸⁸⁹ Сведочанство о томе колико су пиротски грнчари били квалитетни јесте чињеница да су чашице које ће се стављати на телеграфске стубове, а које су направили пиротски грнчари, испале јефтине, боље и чвршће од једренских. Главна цариградска управа телеграфа одобрила је њихову употребу и оне су постављене на стубове.⁸⁹⁰

Кожарство је такође утицало на економски развој града. Табане- радионице за прераду коже, грађене су најчешће на обали Бистрице, испод Сарлаха.

У годинама уочи ослобођења и у Пироту се бележе зачеци мануфактурне производње. Године 1872. подигнута је фабрика за влачење, предеље и бојење вуне. Погон се налазио на десној обали Градашничке реке, а познат је под разним именима: Митад- пашина фабрика, Али-бегова фабрика, Општинска фабрика, Беделиска влачаљна...⁸⁹¹ Тодор Поповић, окружни начелник округа пиротског од 1884. до 1886. године, забележио је да је акцију за изградњу фабрике у Пироту дао кајмакан Алил- бег, који је сличан објекат видео у Самокову. Нишки Митад- паша прихватио је предлог и фабрика је изграђена. Према неким изворима машине за фабрику набављене су у Енглеској, а погон је имао предионицу са механичком валчугом за вуну, бојациницу, предионицу за предеље гајтана и четири точка за изградњу гајтана. Поповић помиње четири разбоја за ткање ћилима на којима је радило по 8 жена.

је допринело да се у Пироту развије трговина млечним производима: Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 42.

⁸⁸⁷ Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 42.

⁸⁸⁸ М. Ђ. Милићевић, *С Дунава над Пчињу*, 1882, књ IV, 233-264.

⁸⁸⁹ Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 43.

⁸⁹⁰ Дунав II/1866. 21. септембар, бр 110, стр. 219. – Допис из Ниша

⁸⁹¹ Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, 43.

Јавну расвету Пирот је добио почетком 1869. године. Биле су то светиљке-фењери на петролеј. Од улице Нишке до Стамбол капије постављен је 21 фењер. Друга значајна места у вароши осветљавала су још 34 фењера. Бригу о јавној расвети водило је 8 чувара и њихових старешина, а плаћали су их грађани.⁸⁹²

*

Плурално друштво попут Османског царства које је вековима деловало на великој територији у сврху напредовања и примене једноставнијег административног апарата спроводи реформе током треће деценије XIX века. Одроз Танзиматских реформи у Пироту веома је јасно уобличен кроз два важна сегмента. Први јесте подизање два градска храма као израз верске слободе, док је други оличен у форми градских кућа које су наликовале турским. Примери које у Пироту имамо сачуване до данас кроз визуелну културу јасно говоре о функционисању друштва у одређеним историјским околностима. Исто тако говоре и обрнутом процесу и утицају визуелне културе на савременике и њиховој узајамној нераскидивој комуникацији. Од четврте деценије XIX века, на територији Османске империје насељеној православним становништвом ствара се јединствени духовни простор са заједничким културним моделом у оквиру кога се развија и црквена уметност. Главну улогу у обнови верског живота, поред цркве и манастирских средишта добијају градови са економски моћним локалним заједницама око којих, у процесу реформе турске административне управе од 1830-1870. године настају црквено-школске општине са делимичном аутономијом.⁸⁹³ Два градска храма подигнута у овим временима сведоче о принципу који је био примењен и у Пироту. Начин на који су храмови подигнути, удруживање сликарских мајсторских радионица и прилози грађана говоре о чврстој спони између потреба православног света и визуелне културе. Раскошнији начин живљења отеловљен у градским конацима у власништву новог имућног слоја градског хришћанског становништва резултат је промена које су тежиле модернизацији.

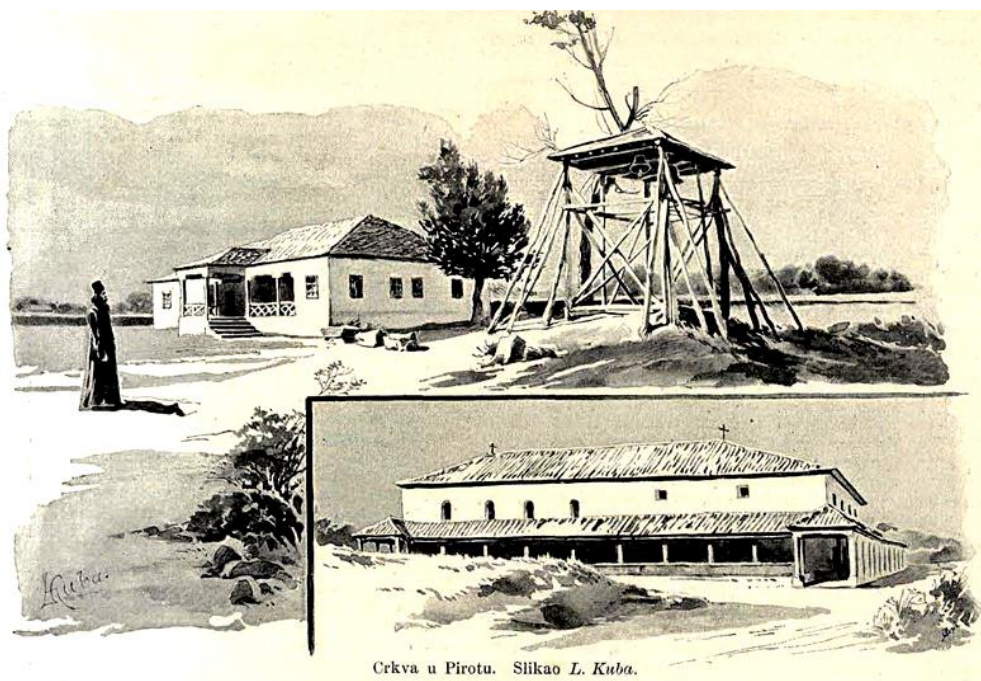
⁸⁹² Дунав V/1869, 16. фебруар, бр 353, стр. 705.

⁸⁹³ N. Makuljević, *The Zograph model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830-1870*, *Balkanica XXXIV*, 2004, 385-390.

Формирање новог грађанског слоја који временом стиче одређене привилегије директно утиче и на цветање културног и верског живота. Без финансијске потпоре од стране истакнутих чланова друштва, који су осим сопствених донација активно радили и на промовисању идеја и прикупљању средстава, визуелна култура оличена у православним храмовима Пирота и околине не би била репрезентативна у мери у којој је била захваљујући њима. Интенције које су наведени чланови друштва имали су разнородне, али је у основи истакнута њихова жеља за формирањем идентитета. Током прелазног периода који почиње реформама до потпуног ослобођења од Турака, православни хришћани истичу свој идентитет, али још увек ограничени оквирима државе чији су поданици, док се тек након 1877. године и припајањем Пирота Србији кроз потпуну промену културног модела може видети изразита трансформација у идентитету града. Након ослобођења идентитет града постаје државни пројекат и у том смислу поједини чланови локалне заједнице више немају значајну улогу коју су имали у претходном периоду, као поданици под турским властима.

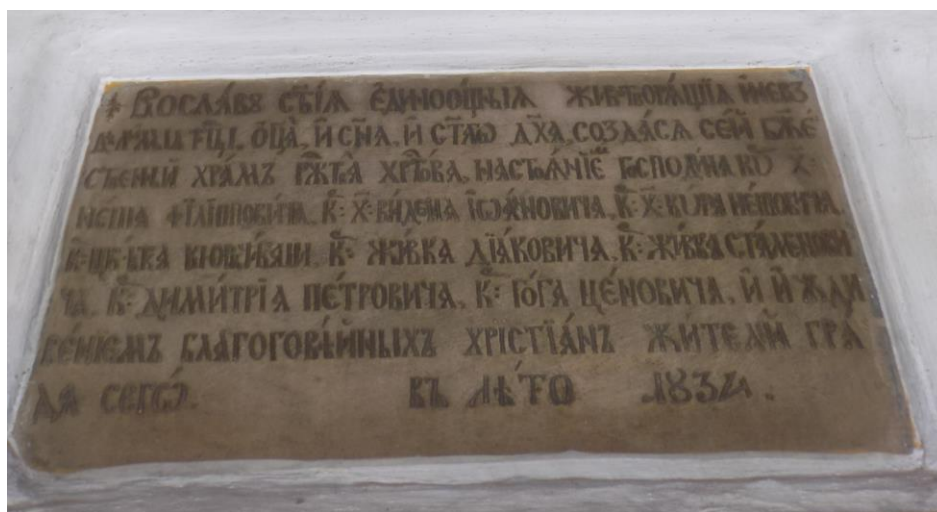
Феликс Каниц, Пирот 1860. године, ИБ-031-1304, НМБ

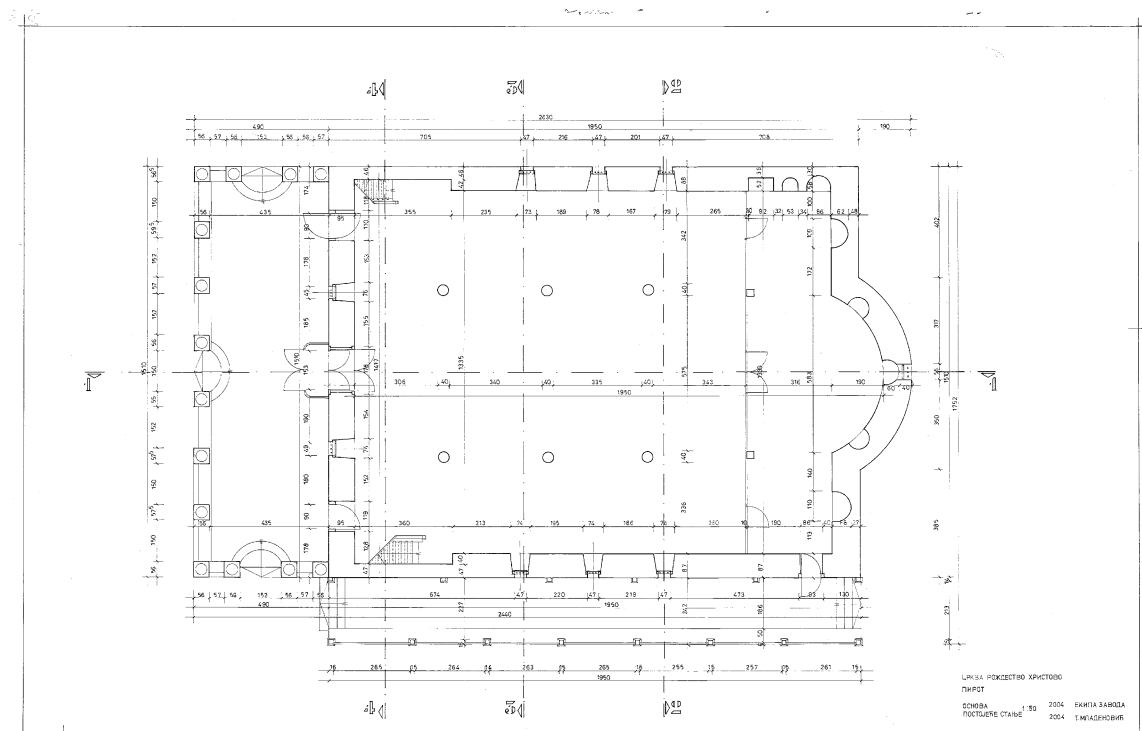
Пазарска црква, Лудвиг Куба, МПП

Пазарска црква, трем са западне и јужне стране, МПП

Натпис изнад западног портала Пазарске цркве

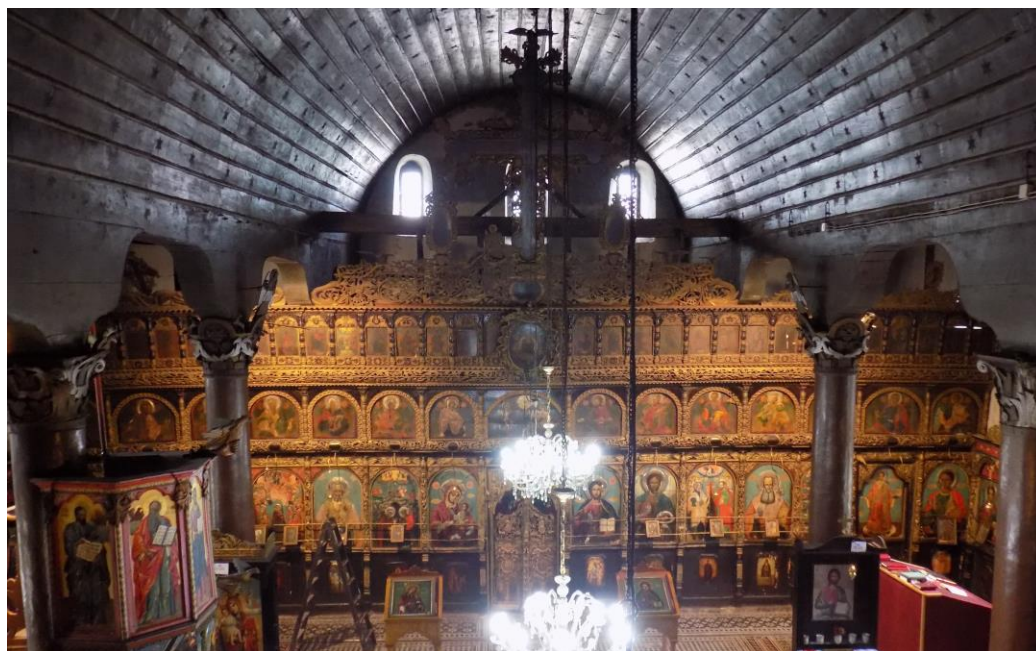
Цртеж основе Пазарске цркве, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

Западна фасада Пазарске цркве

Гробница владике Нектарија, фото: Жељко Савић

Ентеријер Пазарске цркве са погледом на иконостас, фото: Тијана Зебић

Пазарска црква, Исус Христос Сведржителъ, Димитрије Христов, четврта деценија XIX века, фото: Тијана Зебић

Пазарска црква, Житијна икона Светог Јована Рилског, Јован Николов Иконописац, пета деценија XIX века, фото: Тијана Зебић

Пазарска црква, Вазнесење Христово, зограф Филип, пета деценија XIX века, фото: Тијана Зебић

Јерусалим 93x152 из 1776. године хатзи неџо сарком - ѿ прот хачн нешо., фото: Тијана Зебић

Ћилим за Царске двери Пазарске цркве, фото: Тијана Зебић

Плоча пронађена при обнови Пазарске цркве, чува се у дворишту Музеја Понишавља,
фото: Тијана Зебић

Саборна црква, МПП

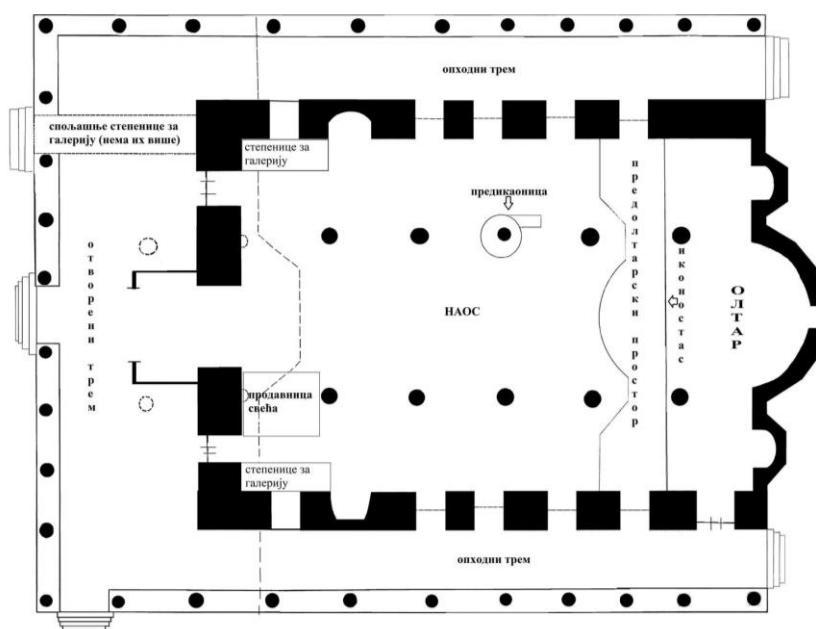
Саборна црква Тијабара, извор: НБС

Напис изнад западног портала Саборне цркве у Тијабари

Саборна црква у Тијабари, поглед са југо-запада, фото: Тијана Зебић

Цртеж основе Саборне цркве, аутор: Наталија Стокановић

Иконостас Саборне цркве у Пироту, фото: Ирена Зарић

Потпис на полеђини иконостаса, аутор резбе Стојчо из Самокова, фото: Вук Даутовић

Потпис Николе Образописца, фото: Тијана Зебић

Детаљ резбе на Царским дверима, аутор Стојчо из Самокова, фото: Ирена Зарић

Никола Образописов (седи) са породицом у Пироту 1873. године, извор: Музеј Самоков

Портрет Јована Иконописца, аутор Никола Образописов, извор:

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nikola-Obrazopisov-portrait-of-Ivan-Ikonopisec-1871.jpg>

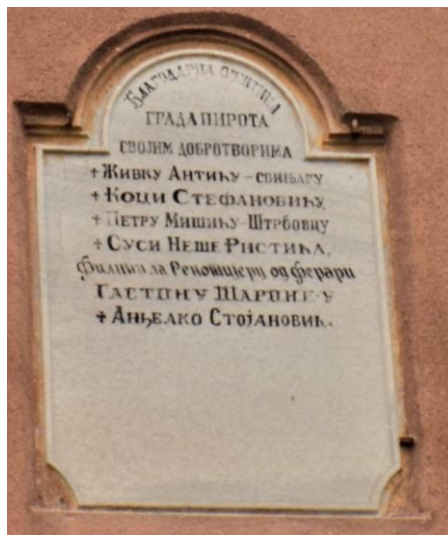
Престона икона светог Илије на иконостасу Саборне цркве, дело Николе Образописова, прилог ћурчијског еснафа, фото: Милица Рожман

Икона Живка Свињара, Аутор Никола Образописов 1873. године, фото: Јулијана Марковић

Путир из Саборне цркве у Тијабари, фото: Вук Даутовић

Плоча са именима дародаваца на ОШ у Пазару, фото: Тијана Зебић

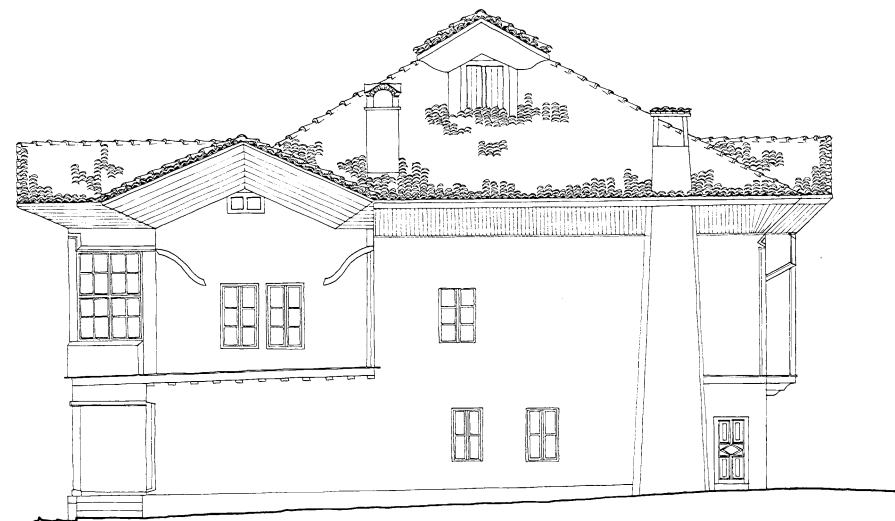
Конак Малог Ристе, данас Музеј Понишавља Пирот, извор МПП

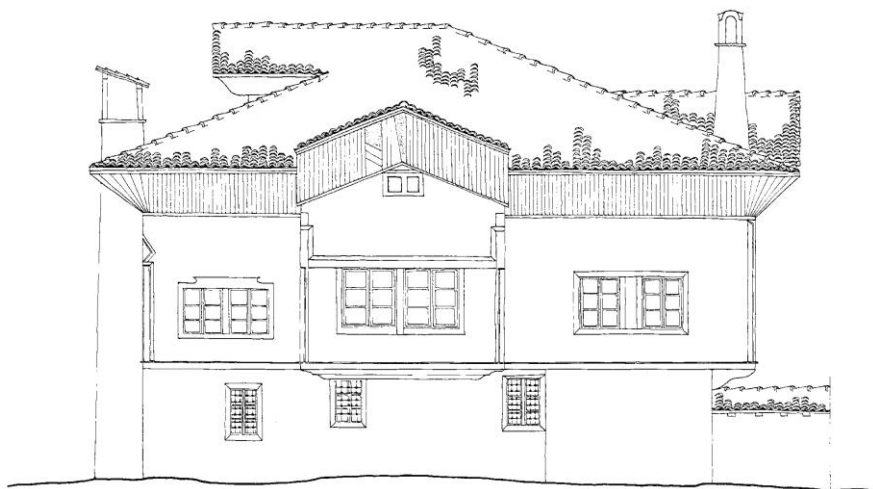
Конак Малог Ристе, источна фасада, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

Конак Малог Ристе, јужна фасада, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

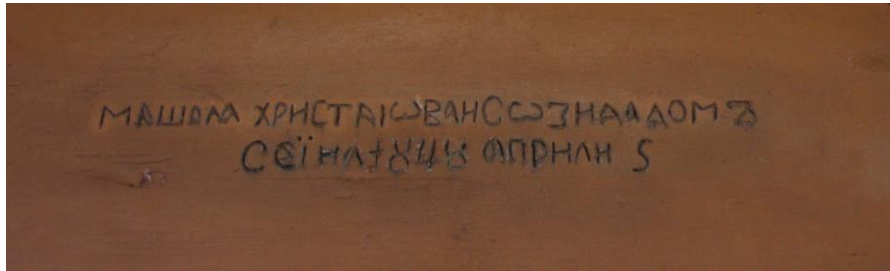
Конак Малог Ристе, северна фасада, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

Конак Малог Ристе, западна фасада, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

Конак Малог Ристе, данас Музеј Понишавља Пирот, фото: Вук Даутовић

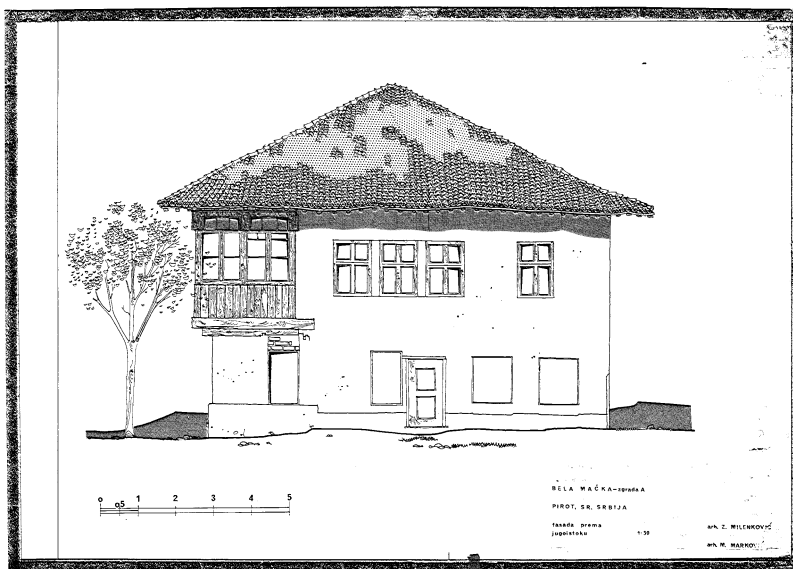
Натпис у Конаку Малог Ристе, датум подизања конака, фото: Тијана Зебић

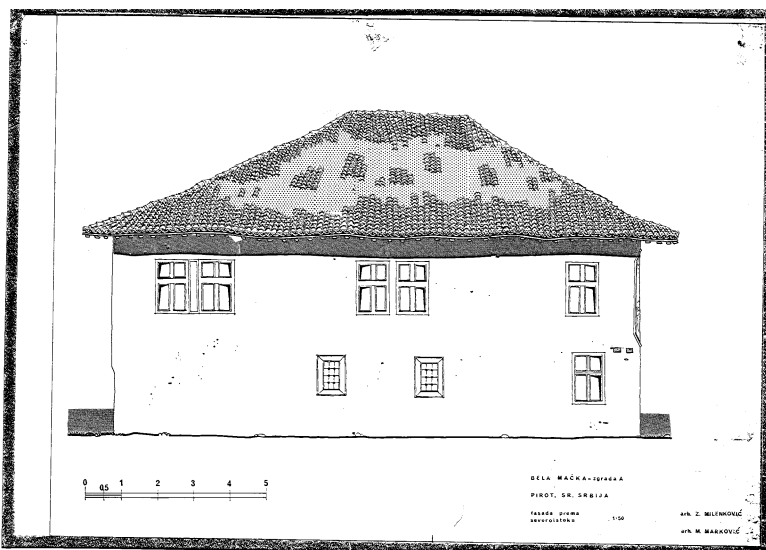
Конак Бела Мачка источна страна, 1958. године, извор: МПП

Конак Бела Мачка северна страна, 1958. године, извор: МПП

Конак Бела мачка, југоисточна фасада, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

Конак Бела мачка, североисточна фасада, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

Конак Божиловића, децембар 2017. година, фото: Тијана Зебић

Бондручна конструкција: темењача, диречи, плетара, косници и чатма, фото: Тијана Зебић

Конак Малог Ристе, ентеријер, мала диванхана, фото: Вук Даутовић

Конак Малог Ристе, ентеријер, већа диванхана, фото: Ирена Зарић

Мали Риста 50-их година XIX века, МПШ

Мали Риста 60-их година XIX века, МПШ

Пример кућног иконостаса који се чува у Музеју Понишавља, фото: Ирена Зарић

ОСЛОБОЂЕЊЕ ПИРОТА: УРБАНИЗАЦИЈА И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Слободан град и европеизација

Стварање модерних нација у XIX јесте последица новог облика друштвеног организовања који је настао на одређеном нивоу техничког и економског развоја.⁸⁹⁴ Нације се посматрају као последица развоја одређених политичких, техничких, административних, економских и друштвених услова.⁸⁹⁵ Једна од идеја значајна за формулисање европског живота у XIX веку јесте модерна мисао о нацији. Национална идеја битно је утицала на развој модерне европске мисли, а њено присуство забележено је у свим аспектима људске делатности тога времена што би значило да су и политички, економски и културни процеси њоме били одређени.⁸⁹⁶ У случају Србије, како Хобзбаум анализира, он је у једном посебном облику протонационализма чији је темељ идеја о историјској нацији, о припадању трајном политичком ентитету који се остваривао кроз колективно сећање на изгубљено средњовековно царство.⁸⁹⁷ Србија је пак била у специфичној ситуацији јер је била једна од првих модерних држава које су настале ослобађањем од Османског царства. Пут од ослобођења до аутономије и националног уједињења ни деценијама након ослобођења није био завршен, те је због тога рад на јачању националне свести био интензивнији и прожимао све сегменте. Српска национална идеја доживљава успон током и после Првог и Другог српског устанка под Карађорђем Петровићем и Милошем Обреновићем и након формирања српске државе.⁸⁹⁸ Тако се у политичкој сфери српска нација јасно идентификује као политички елемент који има јасно одређену мисију која представља ослобођење и уједињење свих Срба.⁸⁹⁹ Осмишљавање националног програма

⁸⁹⁴ Е. Гелер, *Нације и национализми*, Нови Сад 1997, 73.

⁸⁹⁵ Е. Хобзбаум, *Нације и национализам од 1780, Програм, мит, стварност*, Београд 1998, 15.

⁸⁹⁶ Н. Макуљевећ, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 3.

⁸⁹⁷ Е. Хобзбаум, *Нације и национализам од 1780, Програм, мит, стварност*, Београд 1998, 83-86.

⁸⁹⁸ В. Стојанчевић, *Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII до 1839, Историја српског народа V-1*, Београд 1994, 7-158.

⁸⁹⁹ Ј. Милићевић, *Србија 1839-1868, Историја српског народа V-1*, Београд 1994, 270-272.

у светлу те идеје спроведено је и у делу *Начертаније* Илије Гарашанина 1844. године.⁹⁰⁰ Српска национална идеја се у великој мери формулисала према актуелним дешавањима на простору на коме је деловала и у реакцији на деловање националних покрета у Хабзбуршкој и Османској империји.⁹⁰¹ Српска држава XIX века пролазила је упоредо, с једне стране кроз процесе политичке, привредне и друштвене трансформације, док се са друге стране одвијао процес изградње националне државе и конструкције новог облика колективног идентитета- националног, утемељеног на етничким идентитетима премодерних заједница.⁹⁰² Након ослобођења Пирота и уједињења са Србима из Кнежевине, исти принцип је примењиван као и у иницијално осмишљеној националној идеји са почетка века.

Национална идеја конструисана у модерном добу током XIX века доживљава свој потпуни узлет. Била је присутна широм Европе и базирана на уверењима о вечитости нације, њеној мисији и судбини, као и праву на изградњу државе. Од тренутка када национална идеја постаје заступљена и међу Србима почетком XIX века она се развија и врши директне утцаје на циљеве политичких и културних делатности. Као резултат остварују се циљеви у виду војних и политичких активности које су водиле до ослобођења народа, изградња националних институција, као и верских, просветних и културних објеката. Самим тим, носиоци националног рада се кроз процесе изградње јављају у свим сегментима друштва. У XIX веку владајуће елите на Балкану су се суочиле са задатком стварања националних држава. У том процесу, нове балканске нације морале су да изаберу формацију према којој би градиле своје националне идентитете. Новостворена прошлост била је потребна балканским државама јер нема суверенитета без историјског континуитета. Балканске нације су се поред европске и сопствене народне културе определиле за сопствену варијанту османске културе, што не треба да чуди будући да је османска власт имала најтрајнији и најјачи утицај на Балкану. Није постојала нација на Балкану која није имала

⁹⁰⁰ Д. Батаковић, *Начертаније* Илије Гарашанина, *Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804-1854*, Крагујевац 1996, 19-43.

⁹⁰¹ С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд 2001, 36-303.

⁹⁰² В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *Наличја модернизације, Српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017, 8.

негативан однос према османском наслеђу.⁹⁰³ Како је Клаус Рот констатовао: *За Југоисточну Европу је, из историјских разлога, Турчин главна негативна референца, огледало онога што се не жели бити и што се, по ослобођењу и консолидовању нација у XIX веку и одбацило.*⁹⁰⁴

Када су државе на Балкану стекле независност политичке елите биле су опседнуте идејом о *Европеизацији*⁹⁰⁵ која је подразумевала елиминисање свих белега Османске прошлости. Поништавање Османског наслеђа био је најснажније изражено у јавним просторима градског језгра. Државни врх је увозио архитекте који су били способни да градове претворе у Европске. У случају Пирота, кроз националну акцију, девастација Османског наслеђа спроведена је веома успешно.

Деветнаести век је поред националних, индустријских, политичких, привредних, културних и образовних револуција донео и револуцију у урбанизму. Деветнаести век представља *доба револуције*⁹⁰⁶ и модел који је примењиван широм Европе преноси се и на српску средину. Модел је подразумевао да се затворене целине средњевековних градова, будући да су зидине изгубиле свој војни, друштвени и политички смисао, отворе према слободним просторима изван њих.⁹⁰⁷ У српској средини због дуговековне Османске владавине примена овог модела долази са малим закашњењем у односу на Европске центре, а након ослобођења Пирота и у њему гравитира спровођење оваквог модела.

Србија је следила тренд Европских градова где се од 40-их година XIX века појављују јавни конкурси конципирани не само на планирању одређених фрагмената већ формирању планова који третирају простор града као целину. Осим тога, укључују се и предвиђања даљег развоја града. Први овакав план направио је Жорж Осман, култни архитекта Париза који је 1851. године од Наполеона III добио потпуну слободу да направи потпуно нов

⁹⁰³ К. Рот, Како изаћи на крај са прошлошћу, Слике у главама. *Огледи о народној култури у југоисточној Европи*, Београд 2000, 195-197.

⁹⁰⁴ К. Рот, Како изаћи на крај са прошлошћу, Слике у главама. *Огледи о народној култури у југоисточној Европи*, Београд 2000, 269.

⁹⁰⁵ К. Kaser, De.Ottomanization, Europeization and Austrian urban architects in the Balkans, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 252.

⁹⁰⁶ Е. Hobsbawn, *Доба револуција*, Zagreb 1989.

⁹⁰⁷ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт- Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд 2016, Београд 2016, 24-25.

урбанистички план као да је град до тада био *tabula rasa*.⁹⁰⁸ Овакав начин урбанизације пригрлили су и други европски градови попут Барселоне, Берлина, Рима, а Шведска, Холандија и Бугарска се такође прикључују тренду.⁹⁰⁹ Процес деотоманизације и вестернизације градова на Балкану са нагласком на централизацију примењиван је најчешће управо кроз стратегију *tabula rasa*.⁹¹⁰

Урбанистички план је предвиђао правоугаону мрежу широких улица са великим насељеним блоковима. Такав план био је у потпуности сагласан са тадашњим европским урбанистичким моделима, а уједно је значио раскид са праксом *оријенталних* градова којима су биле својствене уске, кривудае и неправилне улице, најчешће ћорсокаци и мале куће у дну башта.⁹¹¹ Као што је већ објашњено, овакав начин артикулисања простора није последица незнања и хаоса османских градитеља, већ је последица поштовања оних приоритета који су из перспективе посматрача са запада нејасни и дивљачки. Подизање објеката било је подређено страни света, а не регулационој линији улице те је стога овакав начин позиционирања посматрачу са запада деловао нелогично.

Када су Срби 22. јануара 1878. године окончали рат са Турском, уз добитак четири нова округа- нишког, пиротског, врањског и топличког на Берлинском конгресу Српска држава XIX века пролазила је упоредо, с једне стране кроз процесе политичке, привредне и друштвене трансформације, док се са друге стране одвијао процес изградње националне државе и конструкције новог облика колективног идентитета- националног, утемељеног на етничким идентитетима премодерних заједница, у средишту планерске пажње наћи ће се најпре велике вароши.⁹¹² Контрола података из пописа 1874. године и 1884. године показује да је структура насеља проширене Србије обogaћена варошима, за тадашње

⁹⁰⁸ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт- Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, 33.

⁹⁰⁹ Шведска је ову обавезу прописала законом из 1874. године, Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт- Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд 2016, 33.

⁹¹⁰ О. Marina, D. Penčić, Urban transformation of Skopje, fragmented city-historical legacy, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 362.

⁹¹¹ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт- Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд 2016, 27.

⁹¹² В. Мацура, *Чаршија и градски центар*, Ниш-Крагујевац 1984, 208.

услове, бројног становништва. Пирот је 1878. године има укупно 8185 становника на 55ha, густина насељености је око 150, а величина парцеле 300m².⁹¹³

Почетак XIX века обележили су ослобођење Србије и утврђивање нације што је условило нагли развој градитељске делатности као последица нарасле потребе за обновом и изградњом градова по угледу на европске центре. У складу са савременим европским токовима, архитектура историзма и академизма обележила је бројна јавна здања.⁹¹⁴ Истористичка архитектура, која се ослањала на ренесансне и класицистичке идеале, примењивана је у изградњи најрепрезентативнијих националних здања.⁹¹⁵ Након Хатишерифа из 1830. године осетила се потреба најпре за изградњом јавних објеката. Како за њихову градњу није било домаћих школованих кадрова инжењери су долазили из иностранства и на тај начин директно преносили западњачку архитектуру најпре у класицистичком духу који се служио узорима античке и ренесансне архитектуре.⁹¹⁶ До тада су османски утицаји у архитектури били присутни како у решењима основа тако и у спољашњем обликовању. Свест о примени одговарајућих архитектонских решења према намени објекта износи Емилијан Јосимовић у књизи *Грађанска архитектура и грађење путова* из 1860. године. Емилијан Јосимовић, први српски урбаниста и први професор архитектуре у Србији који је школован у Бечу годинама пре ослобођења истиче јасне ставове у обликовању здања од јавног значаја. Он истиче да се лепота у архитектури постиже и у употребењу укуси, карактеру одговарајући украса, као и све форме и сви украси морају бити једнородни и сагласни са карактером зданија.⁹¹⁷ Његово најпознатије остварење јесте *Објашњење предлога за регулисање оног дела вароши што лежи у Шанцу, са литографским планом у размери 1/3.000* рађено од 1864-1867. године.⁹¹⁸ У овом плану се јасно истиче ортогонална схема која ради трасирања нове уличне мреже поништава бројне објекте Османског градитељства. Најзначајнија тачка ослонца је поред већ

⁹¹³ Б. Којић, *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976, 56.

⁹¹⁴ Више: Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Washington 1986.

⁹¹⁵ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 202.

⁹¹⁶ Више: Д. Ђурић Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 2009.

⁹¹⁷ Б. Максимовић, *Архитектонска теорија Емилијана Јосимовића, Годишњак града Београда III*, Београд 1956, 299.

⁹¹⁸ Е. Јосимовић, *Објашњење предлога за регулисање оног дела вароши што лежи у Шанцу, са литографским планом у размери 1/3.000*, Београд 1867, Репринт, Београд 1987.

поенутих савременика који су реконструисали престонице попут Париза и Барселоне, заправо реконструкција Беча према пројектима Франческа Ђузепеа коју је спровео Лудвиг Фестер од 1857. године.⁹¹⁹ Јосимовићев план показује универзалност урбанистичке парадигме тог доба, тачније принципа ринга-прстена-венца који је примењен и у случају Београда, с тим што је узео у обзир посебност терена и прилагодио се постојећим условима.⁹²⁰ Јосимовић је планирао нови јавни и друштвени простор ослобођене Србије у XIX веку, а Београд је требало да се развија као град који радикално брише османску структуру. До данас је у Београду остало свега неколико објеката који реферишу на владавину Османлија, који ипак сведоче о сложеном слојевима културног наслеђа. Исти принцип поништавања примењен је и у другим ослобођеним градовима, с тим што је у Пироту то изведено веома успешно с обзиром да данас готово да нема сачуваних објеката из периода Османске империје. Османско-балканска архитектура замењена је европским архитектонским стиловима. Овај процес су директно подстицале државне власти које су се на све могуће начине трудиле да развију уједначен колективни идентитет. Рушитељи градова у име нације имали су за циљ да униште историјску комплексност коју град носи и да постулирају сопствену историју као апсолутну. Однос културе и рата је сложен и мењао се кроз историју, али извесно је да је култура одувек била један од најважнијих елемената рата.⁹²¹ Оно што треба истаћи у први план јесте чињеница да градови нису страдали само у ратовима већ је кроз њихову историју присутно много примера где разарачка енергија заправо долази од пројекта форсиране модернизације којима су архитекте и урбанисти хтели да рашчисте терен како би могли да граде од нуле.⁹²²

У градском простору историја је често слојевита и хетерогена, у различитој мери изукрштана и насељавана различитим етничким групама. Ово нарочито важи за градове

⁹¹⁹ Љ. Благојевић, Урбано уређење Београда 1867: трагови уместо брисања, *Градови Балкана, градови Европе, Студије о урбаном развоју постосманских престоница 1830-1923*, прир. М. Дого, А. Питасио, Београд 2018, 159.

⁹²⁰ М. Дого, Недовршени темељи модерног Београда: споне зависности, *Градови Балкана, градови Европе, Студије о урбаном развоју постосманских престоница 1830-1923*, прир. М. Дого, А. Питасио, Београд 2018, 149; Љ. Благојевић, Урбано уређење Београда 1867: трагови уместо брисања, *Градови Балкана, градови Европе, Студије о урбаном развоју постосманских престоница 1830-1923*, прир. М. Дого, А. Питасио, Београд 2018, 159.

⁹²¹ А. Асман, *Облици заборав*, Београд 2018, 121.

⁹²² А. Асман, *Облици заборав*, Београд 2018, 116.

Балкана који су обележени миграцијама, империјалном експанзионистичком политиком или присилним расељавањем. У случају Пирота, брисање архитектонских склопова претходне власти доводи до заборава османског наслеђа. Процес урбицида можемо поредити са палимпсестом. Наиме, као што се рукопис најпре уклони са пергамента како би се нови поново исписао, тако се и слојеви једне цивилизације бришу како би се на њима изградили сасвим нови. Постоји могућност читања првобитног текста, али тај корак захтева свест о његовом постојању и значају.⁹²³

По ослобођењу нових крајева једна од првих мера власти која је наступила била је да водећи центри новоослобођене области-Пирот, Ниш, Лесковац, Прокупље и Врање добију регулационе планове који су уједно и први урбанистички планови у овим крајевима.⁹²⁴ Пред крај XIX века варош је још увек *оријенталног* склопа док је важнија и фреквентнија мрежа вијугава и делимично перпендикуларна јер се нове куће изграђују на новим регулационим линијама па су због тога у нескладу са старим кућама које су или грађене испред или иза нове линије.⁹²⁵ Након ослобођења од Османлија 1878. године и припајања Пирота Србији у архитектури Пирота јача утицај стамбене културе и архитектуре северних подручја Србије. Новим регулационим планом и урбанизацијом града Пирота изоставља се спонтана законитост Турског доба изоловања кућа од улице и суседа, а закон оријентације према страни света замењен је законом оријентисању према улици.⁹²⁶ Процес урбанизације и осмишљавања јавног простора у Србији је повезан са оствареном националном слободом и изградњом европског и хришћанског идентитета државе.⁹²⁷ Ослобођење Србије је директно утицало на промену идентитета града који се у тим оквирима и према пређашњем моделу развијао више векова. Формална интеграција Пирота у Кнежевину Србију није била довољна већ је било неопходно створити нов идентитет који ће град обележити као европски.

⁹²³ А. Асман, *Облици заборава*, Београд 2018, 29-65.

⁹²⁴ Ј. Ћирић, Регулациони план вароши Пирота 1888. и 1891, *Пиротски зборник* 5, 157.

⁹²⁵ Исто, 161

⁹²⁶ Ј. Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, *Пиротски зборник* 8/9, Пирот 1979, 237-238.

⁹²⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 257.

Јавна здања од националног значаја

Ово потпоглавље третираће у првом реду јавна здања од националног значаја која су подигнута за потребе интеграције града Пирота у Кнежевину, односно Краљевину Србију. Будући да је дошло до промене власти било је неопходно ускладити нове законске и административне регулативе и укључити новоослобођене крајеве у њихове токове. Као и у другим градовима након ослобођења и у Пироту се плански подижу нова здања произашла пре свега из потребе да се устроје неопходне националне институције за функционисање града. Осим подизања потребних нових зграда било је неопходно ревидирати регулацију улица и створити могућност за изградњу монументалних здања од националног значаја. Историографском анализом минулих културних раздобља, поуздано се потврђује чињеница да је у конструисању духа њиховог времена улога најутицајнијих идеологија била пресудна, без обзира на степен њихове изворности и еманципаторства. Иако идеологије знатно детерминишу друштвени и духовни карактер материјализованих пројеката, историографи архитектуре су јој донедавно поклањали скромну пажњу, усредсређујући се више на стилистику, датовање или атрибуирање градитељских дела.⁹²⁸ У наведеном контексту биће размотрено и коришћење архитектуре као механизма који ће допринети стварању новог идентитета. Визуелно обликовање и украшавање јавних објеката је било у уској вези са актуелним идејним и политичким дешавањима будући да су они представљали окосницу у функционисању заједница.⁹²⁹ Пракса изградње репрезентативних здања за институције јавне управе примењивана је и у Србији.⁹³⁰ У односу на претходни период Османске власти граде се чвршће и више зграде, јавне и стамбене, са стилским обележјима академске архитектуре Средње Европе. Пројектанти су поштовали следеће принципе у обликовању: симетрија, величина, правилност, античка једноставност и величанственост композиције. Примена истористичких принципа у декорацији јавних здања Србије била је у успону током друге половине и крајем XIX

⁹²⁸ А. Кадијевић, *Архитектура и дух времена*, Београд 2010, 145.

⁹²⁹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 259-260.

⁹³⁰ А. Кадијевић, М. Ђурђевић, *Архитектура јавних објеката у Карановцу - Краљеву у XIX веку*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2000, 279-280.

века.⁹³¹ Конструкцију од опеке са масивним зидовима одликује стилизовано обрађена улична фасада скромног израза у маниру академизма што се може уочити на згради Окружног начелства, Пиротске гимназије као и на згради Окружног суда.

У деценијама након ослобођења 1877. године Пирот се више пута налази у ратном стању, што је условило да се се замишљене институције од националног значаја реализују нешто касније. Наиме, убрзо након проглашења краљевине, Пирот се нашао у Српско-бугарском рату 1885. године. Након тог рата претрпео је велике губитке и уништења и било је потребно одређено време да се створе услови за даље планирање и реализацију великих пројеката. Током прве деценије XX века створили су се услови да се подизање објеката настави, што је убрзо прекинуто Балканским ратовима. Након њих долази и разоран Први светски рат који такође оставља трага и не дозвољава да се пројекти даље реализују све до почетка треће деценије XX века. Посматрајући временски оквир, ова теза залази у XX век иако је њен фокус окренут дугом XIX веку, међутим, неопходно је у анализу укључити све оне објекте који су идејно створени у временима која су блиска ослобођењу Пирота од Османских власти, а силом прилика реализовани доста касније, чак у трећој деценији XX века. Принцип који је установљен након ослобођења наставио је своје дејствовање све док замисли нису остварене, а чињеница о дужем трајању трансформације града потврђује њену континуирану идеју која се одржала без обзира на све околности у којима се град нашао. Она заправо говори о решености на инсистирању спровођења једног новог културног модела који одговара замислима ослобођене Србије и њеном новом идентитету.

Државна управа је радила на томе да се новоослобођене вароши уреде на начин уобичајен у Западној Европи, израдом пре свега регулационих урбанистичких планова, што је уједно био и корак у модернизацији и очевидно дистанцирање од османског модела и праксе. Ниш је свој први урбанистички план добио 25. августа 1878. године свега осам месеци након ослобођења.⁹³² План за Тијабару сачинио је десетак година касније, 1888. године, Т

⁹³¹ А. Кадијевић, М. Ђурђевић, *Архитектура јавних објеката у Карановцу - Краљеви у XIX веку*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2000, 269.

⁹³² Ј. Ћирић, *Регулациони план вароши Пирота 1888. и 1891. године*, Пиротски зборник 5, Пирот 1973, 157.

Најхут, дипломирани инжењер (план је одобрио министар грађевина П. Велимировић 1889. године), а за Пазар непознати аутор вероватно у исто време.⁹³³

Са доношењем Закона о уређењу Министарствс грађевина 1887. године, учињен је значајан корак у организовању и побољшању изградње државних зграда. Министарство добија четири одељења: железничко, инжењерско, архитектонско и рачунско.⁹³⁴ У погледу надлежности израде пројеката углавном су остали исти прописи из Закона о подизању авних грађевина из 1865. године. *Одељење архитектонско занимаће се грађењем, доправљањем, поправљањем свију зграда у опште за потребу државну и народну, а у исто време и подизањем свију споменика (монументата) ... са овим одељењем управљаће један начелник...* Архитектонско одељење добило је и свог начелника и потребан број архитеката који ће се још дуго водити под именом инжењера, а они су подељени у групе. Од значаја је и отварање грађевинских одељака при окружним начелствима- *који ће се бринути о техничким пословима државним, окружним, среским и општинским, а према утврђеним законским прописима.* Овим уређењем Министарства грађевина престала је делатност Главне управе грађевина из 1859. године, а и важност свих других прописа и наређења који би се противили овом наређењу. Било је током идућих деценија више допуна закона о подизању јавних грађевина међу којима је 1883. године, поред осталог, донет и правилник о изради планова и услова за давање објеката у израду, а такође је предвиђена и могућност да се веће грађевине отплаћују из буџета више године што је олакшавало изградњу.⁹³⁵ Исто тако су утврђена и правила за израду регулационих планова за вароши, како би се спровела њихова једнообразност у земљи. Крајем 1899. године доноси се и правилник о Грађевинском савету, највишем стручном форуму у Министарству грађевина, које ревидира значајне пројекте за целу земљу и подноси министру своје мишљење. Савет ће одиграти важну улогу у селекцији пројеката, а у извесној мери и у давању правца развоја архитектуре, својим примедбама и сугестијама. Овај савет се састојао из: председника (који је морао бити техничар), четири начелника министарстава и правни референт, шест стручњака техничара (два инжењера за

⁹³³ М. Менковић, *Градитељска баштина Пирота у 19. и првој половини 20 века*, Београд 2017, 26.

⁹³⁴ Зборник закона и уредаба по струци грађевинској, Београд 1885.

⁹³⁵ Српске новине, 1883.

путеве и мостове, један инжењер хидротехничар, један машински инжењер и двојица архитеката), један касациони судија, један изасланик министарства за чију се употребу грађевина подиже, или за које се питање односи и пројектант грађевине која је у савету прегреса.⁹³⁶

По одласку Турака први проблем је представљао лоше стање запуштене уличне мреже. Стављање у шор- ушоравање улица добија на значају још током прве владавине кнеза Милоша.⁹³⁷ У процесу стављања у шор села и вароши, јавља се тежња за стварањем правих и широких улица које се скоро по правилу секу под правим углом. Оснивање нових насеља са правим и широким улицама значи у исти мах и напуштање старе урбанистичке културе неправилних и узаних улица, која је везана за живот под османском управом. Стварање нових насеља правих и широких улица које се најчешће секу под правим углом, на почетки представља принцип, а касније добија значење урбанистичког канона.⁹³⁸ Праволинијски ортогонални систем представљао је рационалну планску конструкцију будући да паралелне улице припадају једној планској целини па морају бити саобраћајно везане. Услов да сва градилишта буду правоугаоне основе упућује да трансверзала мора сећи паралелне улице под правим углом чиме је утврђен ортогонални урбанистички систем.⁹³⁹

Уз прве наменски грађене јавне објекте у Пироту текло је уређење два парка- Мале пијаце и Сарлаха. Ради претварања предњег северног дела Сарлаха у парк ископано је крајем зиме 1904. године неколико стотина рупа за сађење дрвећа, а у пролеће су ђаци пазарске и тијабарске основне школе садили орах, дуд и јабуку.⁹⁴⁰ Исте године направљен је и плато за игралиште са кућицом која је лети служила као кафана. На овом платоу је на празнике свирала пиротска војна музика.⁹⁴¹

⁹³⁶ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 395.

⁹³⁷ Б. Максимовић, *Урбанизам у Србији: оснивање и реконструкција вароши у 19. веку*, Београд 1962, 53-75.

⁹³⁸ Б. Максимовић, *Урбанизам у Србији: оснивање и реконструкција вароши у 19. веку*, Београд 1962, 74.

⁹³⁹ Бранко Максимовић, *Урбанизам у Србији: оснивање и реконструкција вароши у 19. веку*, Београд 1962, 141.

⁹⁴⁰ М. Менковић, *Градитељска баштина Пирота у 19. и првој половини 20 века*, Београд 2017, 30.

⁹⁴¹ Ј. Ћирић, *Регулациони план вароши Пирота 1888. и 1891. године*, *Пиротски зборник* 5, Пирот 1973, 165.

Зграда Окружног начелства

Зграда Окружног начелства је сазидана највероватније пре 1886. године. Потврда ове констатације је податак који говори о прикупљању прилога за откуп земљишта како би се градила Пиротска гимназија. Од осам понуђених плацева најбољи је плац Љубе Сретеновића,⁹⁴² преко пута Окружног начелства који је имао 5385m.⁹⁴³ Плац је откупљен прикупљеним средствима, највероватније 1886. године када је зграда Окружног начелства већ постојала. Још 1851. године архитекта Јан Неволе, као главни инжењер заступник одељења за грађење, подноси Совјету предлог за подизање здања за окружна и средња начелства и судове у земљи.⁹⁴⁴ Израђен је типски план по коме би ови објекти стајали око 27.760,00 форинти сребра и на којима би се вршиле минималне промене уколико би то локални услови захтевали.⁹⁴⁵ Зграда Окружног начелства у Пироту зидана је у духу академске архитектуре неоренесансе. Одликује се јасно израженом хоризонталном поделом на камени сокл, средишњи приземни део и кровни венац са избаченим профилисаним завршним венцем. Подужна фасада према улици је симетрична, оивичена украсним тракама. У обради зидних површина коришћене су хоризонталне дубоке спојнице које су посебно наглашене на угловима објекта где наглашавају ивичне траке. Фасада ка улици је подељена пиластрима са коринтским капителима на четири неједнака поља. Два централна поља су већа и красе их по два прозора, док се у средини ободних поља налази по један прозорски отвор. Сви прозорски отвори су једнако украшени, правоугаони су са потпрозорним профилима које носе стилизоване конзоле, профилисаним оквирима и натпрозорним угаоним тимпанонима. Истиче се обрада профилисаних оквира, плитких пиластра са капителима који носе тимпанон, а оивичују натпрозорну греду са мотивом гирланде. Једнаку обраду имају и по два отвора на бочним фасадама, док се улаз у објекат налази на дворишној фасади. У непосредној близини се испред објекта, на углу двеју улица налази чесма Краљице Наталије из 1886. године.

⁹⁴² Љуба Сретеновић помиње се као добротвор Ниже гимназије пиротске: АС, МПС, ф.V, р. 103/1881; Српске новине, 30. јануар 1882, стр 113.

⁹⁴³ И. Николић, Д. Раденковић, Н. Живковић, *Пиротска гимназија 1879-1979*, Пирот 1979, 13.

⁹⁴⁴ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 185.

⁹⁴⁵ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 185.

Подизање чесме у себи носи национални и меморијални карактер, а у својој основи произилази из верских побуда и схватању воде као извору живота и традицији њених исцелитељских моћи.⁹⁴⁶ Такође, на значај спомен-чесми могла је да утиче и исламска пракса подизања јавних чесама у градским срединама која је током владавине Османлија била веома негована. Данас је у објекат смештен хотел Гали.

Зграда Пиротске гимназије

Зграда Пиротске гимназије је изграђена 1907. године према пројекту из 1897. године архитекте Милорада Рувидића, тадашњег инжињера Министарства грађевина.⁹⁴⁷ Министарство просвете је известило министра грађевина, 23. децембра 1897. године да је усвојило предлог пројекта пиротске Гимназије према пројекту лесковачке Гимназије.⁹⁴⁸ Према тадашњем новоусвојеном закону о средњим школама, пиротска Гимназија била је сведена на четвороразредну полугимназију, и министар грађевина стога поставља питање *да ли ће гимназијска зграда имати 10 учионица, колико их има лесковачка и за колико број ученика да буду учионице, треба ли у пројекат унети и стан за директора и колики и хоће ли требати каквих соба и за разредна већа, које предвиђа нови закон.*⁹⁴⁹ Министар просвете је одговорио *да без обзира на то што је пиротска Гимназија четвороразредна и даље остаје потреба да се подигне већа зграда, бар као она у Лесковцу.* Министар грађевина је обавестио министра просвете 26. марта 1899. године да је готова скица за нову зграду Гимназије у Пироту. Према програму она би имала 24 одељења и то: канцеларију за директора, две канцеларије за професоре, писарницу, собу за библиотеку, осам учионица, резервну учионицу, слушаоницу за физику и хемију, салу за цртање, собу

⁹⁴⁶ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 304.

⁹⁴⁷ Д. Живановић, Градитељска делатност Милорада Рувидића у Пироту и околини, *Пиротски зборник 25/26*, Пирот, 201.

⁹⁴⁸ И. Николић, *Школске зграде*, Пирот 1982, 16.

⁹⁴⁹ О закону о средњим школама више: Р. Петковић, *Прва Нишка гимназија 1878-1968*, Ниш 1972, 45-50.

за цртаћи прибор, салу за свечаности, кабинет за физику, кабинет за хемију, кабинет за биологију, кабинет за географију и две собе за послугу.⁹⁵⁰

Изградњи је претходио дуг период обезбеђивања адекватног простора и средстава који је трајао од 1881. године будући да се простор који је намењен за изградњу гимназије дуго сматрао за вакуфско добро.⁹⁵¹ Најзад, писмо од 25. јануара 1900. године упућено Министарству просвете и црквених послова од стране Министарства иностраних дела говори да према извештају архивара, из спискова вакуфских и државних добара у новоослобођеним крајевима у округу пиротском не постоји имање под именом Турско гробље на софијском друму.⁹⁵² Док имовинско-правни односи нису били регулисани настава гимназије која у овом граду постоји од 1869. године одвијала се у привременим објектима.⁹⁵³ Након више предлога усвојен је онај да се зграда подигне на месту такозваног старог Турског гробља на Пазару, међутим у избор улази и већ поменути плац Љубе Сретеновића који се налазио наспрам зграде Окружног начелства.⁹⁵⁴ Зграда Гимназије је слободно стојећи објекат који има слободне све четири фасаде, а постављена је на регулационој линији.⁹⁵⁵ Основа је решена симетрично са монументалним степеништем и вестибилумом у попречној осовини. У духу академске архитектуре неоренесансе зграда се одликује израженом хоризонталном поделом на сокл, рустично обрађено приземље и декоративније моделован спрат. Објекат је правоугаоне основе сажетог облика са централним ризалитом на главној фасади. Примењена је карактеристична симетрична, троделна, вертикална подела прочеља са избаченим средишњим ризалитом. Коришћење ризалита је последица поштовања важећих академских принципа у комбиновању фасаде.⁹⁵⁶ Подужни карактер објекта наглашен је соклем и венцем и лаком рустиком у приземљу, међуспратним и кровним венцем. Једнотрактно решење се састоји из подужног ходника и ширег тракта дуж ког се нижу просторије различите намене и величине, зависно од функције објекта. Подужни распоред

⁹⁵⁰ И. Николић, *Школске зграде*, Пирот 1982, 16.

⁹⁵¹ И. Николић, Д. Раденковић, Н. Живковић, *Пиротска гимназија 1879-1979*, Пирот 1979, 10.

⁹⁵² АС, МПс, ф. 39, р. 19/1903.

⁹⁵³ Д. Војчић, Почети гимназијског школовања у Пироту, *Пиротски зборник 34*, Пирот 2009, 11-21.

⁹⁵⁴ АС, МПс, ф. 39, р. 19/1903.

⁹⁵⁵ Д. Живановић, *Архитекта Милорад Рувидић : живот и дело*, Београд 2004, 98.

⁹⁵⁶ Д. Живановић, *Архитекта Милорад Рувидић : живот и дело*, Београд 2004, 99.

просторија међусобно повезаних ходником омогућавао је лаку комуникацију која је била од велике важности за школске и управне зграде. Из средишњег улазног хола кроз оба тракта воде ходници са оријентацијом према улици и трактом учионица према дворишту. Архитекта Милорад Рувидић је овакво решење применио и у својим пројектима за гимназије у Нишу и Смедереву које су подигнуте пар година након Пиротске.⁹⁵⁷ Улазна зона постављена је на средини главне фасаде тако да су главни улаз, улазни вестибили, монументално степениште и дворана за свечаности смештени у , попречној осовини објекта док се на њу пружа ходник целом дужином објекта. У обради зидних површина фасаде приземља коришћене су широке и дубоке хоризонталне спојнице које у лучној зони прозора прелазе у радијалне, наглашене кључним каменом. Једини акценат на прозорским отворима у приземљу је наглашен кључни камен у виду профилисане конзоле у темену лука и једноставно истакнут парапет испод прозора. Зидови спрата су глатко малтерисани, а на бочним крилима се издвајају плитко избачене вертикалне траке са широким спојницама које истичу ивице ризалита. Прозорски отвори на спрату су правоугаони са потпрозорним профилима, које носе стилски обрађене конзоле, профилисаним оквирима и натпрозорним равним профилима. Улаз је полукружно засведен и наглашен картушама са леве и десне стране. Декоративне картуше одликују се гирландама у горњем делу, изнад централног овалног медаљона и пластичном флоралном орнаментиком у виду гроздова са доње стране. Изнад улаза, формиран је плитак трем у виду лође фланкиран са обе стране масивним рустичним ступцима. Лођа је подељена на три поља двоструким паром јонских стубова између којих је ограда од балустера чији ритам у средњем пољу такође наглашава осу симетрије. Прозори у средњем ризалиту су правоугаони и завршени тимпанонима. Истиче се обрада натпрозорника у ивичним лођама и обрада допрозорника у централној лођи чија флорална декорација наговештава утицаје сецесије. У спољњој архитектури евидентан је академски манир са елементима стилског

⁹⁵⁷ Душица Живановић сматра да је Рувидић аутор Смедеревске гимназије, међутим према последњим истраживањима Данијеле Милошевић доводи се у питање ауторство Рувидића будући да није потписан на пројекту већ се на њему јављају друга имена. Наиме, на пројекту за који се претпоставља да је након смрти Рувидића дорадила Милица Вукшић стоји њен потпис, али када се пројекат упореди са изведеним стањем јасно је да гимназија није рађена према том пројекту: Д. Милошевић, Архитектура гимназије у Смедереву- између неистражености и погрешних атрибуција, *Зборник радова научног скупа Смедеревски крај 1918-1941*, Смедерево 2017, 205.

обликовања у духу класицизма и неоренесансе.⁹⁵⁸ Архитекта Милорад Рувидић флоралну сецесијску декорацију примењује и унутар здања у холовима, а Пиротска гимназија је уједно и његово прво дело са упливом сецесионистичког манира. Бочни ризалити на фасади се одликују пиластрима са јонским капителима и балустерима у парапету. Средишњи и бочни ризалит завршавају се широким класично профилисаним кровним венцем који се протеже дуж целе зграде, а у духу складне неокласичне архитектуре ризалити су истакнути троугаоним тимпанонима са акротеријама.⁹⁵⁹ Према начину обликовања грађевина, Рувидић осликава своје доба. Правилна организација основе преликана је и на симетричну спољну композицију, а наглашавање централног ризалита представља једну од особености његовог стваралаштва. Намена објекта која је исписана на самој фасади *Гимназија* преноси денотативно значење кроз експлицитну поруку слова и речи. Гимназија је до данас задржала своју првобитну функцију.

Рувидић је био познавалац архитектонских детаља и конструкције и публиковао је прве преводе пруског грађевинског правилника под називом *Упутство за пројектовање зграда* заједно са инжињером Ј. Ковачевићем, као и самостални превод *Конструкције из бетона са гвожђем* крајем 1904. и почетком 1905. године.⁹⁶⁰

Градитељи у Србији крајем XIX века углавном су архитекте српског порекла, који су након студија на Техничком факултету у Београду своје школовање настављали у неком од европских центара. По повратку у Београд они су преносили уобичајене методе рада и прописе уметничких академија на којима су се образовали, те отуда произилази и типолошка сличност пројектованих објеката.⁹⁶¹ Гимназије у Нишу и Пироту у великој мери личе на Другу београдску гимназију чији је аутор Драгутин Ђорђевић и Трећу београдску гимназију чији су аутори Д. Ђорђевић и Д. Живановић.⁹⁶² Сличност треба тражити и у поштовању уобичајених типолошких образаца унутрашње организације

⁹⁵⁸ М. Војиновић, Архитектонски ансамбл у центру Пирота, *Гласник друштва конзерватора Србије* 15, Београд 1991, 128.

⁹⁵⁹ *Пиротски лексикон*, Београд 2012, 96.

⁹⁶⁰ Д. Живановић, Градитељска делатност Милорада Рувидића у Пироту и околини, *Пиротски зборник* 25/26, Пирот 2000, 207.

⁹⁶¹ Д. Живановић, *Архитекта Милорад Рувидић : живот и дело*, Београд 2004, 108.

⁹⁶² Д. Живановић, *Архитекта Милорад Рувидић : живот и дело*, Београд 2004, 108.

школских објеката, која је подразумевала једнократно или двократно решење основе. Централни и бочни делови наглашени су ризалитима, док је средишњи богато декорисан, у њему се дуж попречне осовине развијају улазни хол и главно степениште по хоризонталној, а свечане сале по вертикалној равни.⁹⁶³ Опрема у виду санитарних уређаја, каљевих и других пећи, ограде за степеништа, керамичких и других облога, паркета, окова за врата и прозоре, лустера, централног грејања и електричних инсталација, вероватно је набављана у иностранству како је у то доба било уобичајено.⁹⁶⁴

Пиротска гимназија основана је 11. октобра 1879. године, а према неким мишљењима и деценију раније.⁹⁶⁵ Од свог оснивања, Гимназија је више пута мењала назив и број разреда.⁹⁶⁶ Први назив школе био је Пиротска гимназијска реалнка са два разреда. Већ идуће школске године (1880/81) добила је назив Пиротска нижа гимназија, са три разреда и 58 ученика. Тај назив задржала је и када је имала четири разреда, школске 1889/90. године и 195 ученика. Од школске 1891/92. године школа ради као петоразредна гимназија. Наредних година број разреда повећавао се за по један разред и школске 1894/95. године постала је осморазредна гимназија и добила назив Пиротска гимназија. Почетком 1899/1900. године Пиротска гимназија одбила је назив Краљевско-српска гимназија Свети Сава у Пироту. Од првих година рада Гимназија је радила у неподесним условима све док 1907. године није завршена нова зграда Гимназије. Дана 14. Октобра извршено је свечано отварање и водоосвећење, а након чинодејствовања и поздравних говор, ђачки хор Гимназије отпевао је пригодну химну нове зграде коју је саставио Александар Кузмановић, учитељ језика у Гимназији.⁹⁶⁷ Прва строфа химне је гласила:

*Нови храмe, дико наша,
Отвори двери, ми смо жедни,
Жедни знања и вештина,*

⁹⁶³ Д. Живановић, *Архитекта Милорад Рувидић : живот и дело*, Београд 2004, 108-109.

⁹⁶⁴ Д. Живановић, Градитељска делатност Милорада Рувидића у Пироту и околини, *Пиротски зборник* 25/26, Пирот 2000, 207.

⁹⁶⁵ АС, МПс, ф XIII, Р. 49/1880; Школу су основали бугарски егзархисти и она је била класна двогодишња школа у Пироту, нека врста гимназије: Б. Лилић, *Прошлост Старе Србије, књ. 2*, Београд 1999, 203-217.

⁹⁶⁶ И. Николић, *Пиротска гимназија (1919-1944)*, Пирот 1979.

⁹⁶⁷ С. Петровић, *Историја града Пирота*, прир. Б. Лилић, Пирот 1996.

Јер без тога сви смо бедни!

Моле деца Светог Саве,

Да просвете своје главе!

У дворишту Гимназије налази се и накнадно подигнут Соколски дом. Међу првим изграђеним соколским домовима после рата био је дом у Пироту.⁹⁶⁸ Пројектовао га је инжењер Лазаревић 1921. године у духу академизма, док је предузимач био Јован Митровић.⁹⁶⁹

Зграда Општинског суда

Зграда Општинског суда је зидана у периоду од 1910-1912. године по пројекту архитекте Александра Јанковића.⁹⁷⁰ О овом архитекти нема много података у научној литератури, али познато је да је био запослен у Министарству грађевина од 1907-1914. године.⁹⁷¹ Крајем 1919. године био је виши архитекта Министарства грађевина.⁹⁷² Радове је изводила задруга из Ниша за 205.000,00 динара.⁹⁷³ Овај угаони објекат на два нивоа чији је угаони ризалит посебно истакнут својом висином и архитектонском обрадом је наменски пројектован за потребе правосуђа, а ту намену задржао је и до данас.⁹⁷⁴ Ова велика и разубуђена грађевина покрива површину од 1.536 м², а садржи приземље и спрат. Основа је решена са три фронта где је, заправо, прав угао засечен на дужини од 27 м да би се добила истакнута угаона фасада, а одатле се обострано пружају трактови према бочним улицама, симетрично и приближно истих страна, а близу 50 м. Решење основе је чисто, релативно

⁹⁶⁸ В. Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015, 51.

⁹⁶⁹ Д. Цветковић, *Соколи и соколски слетови 1862–1941–Соколане–Соколски домови–Соколске разгледнице*, 140.

⁹⁷⁰ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 32; З. Маневић, Јанковић Александар, у: *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, ур. З. Маневић, Београд 1999, 78; Б. Несторовић, *Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења X*, Београд 1974, 165.

⁹⁷¹ З. Маневић, Јанковић Александар, у: *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, ур. З. Маневић, Београд 1999, 78.

⁹⁷² В. Шолаја и А. Магдић, Александар Јанковић, у: *Инжењери у Књажевству/Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата*, Београд 1994, 41.

⁹⁷³ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 492.

⁹⁷⁴ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 34.

скромног унутрашњег распореда и архитектуре. Сва три фронта садрже у осовинама улазе повезане преко ходника са степеништима. Оно што упада у очи јесте да су сва три степеништа различита: степениште у левом тракту је монументалније; овде се са проширеног међуспратног подеста, у виду вестибила прилази посебном, дворишном блогу зграде у коме је организована главна дворана величине 8,60м x 15 м декоративно обрађена. Добија се утисак да је пројектант имао задатак да велики и сложен програм што скромније реши. Међутим, у спољној архитектури он потпуно влада и пропорцијама и применом мотива сецесије и наилазимо на лепа решења блиска појединим примерима пештанске и руске архитектуре⁹⁷⁵ овог доба, како по композицији архитектонских елемената тако и по избору и примени декоративних геометријских и вегетабилних мотива.⁹⁷⁶ Аутор је у обради фасада показао флексибилнији приступ академском обликовању будући да се истовремено сагледава присуство различитих инспирација у оквиру општег академског неоренесансног компоновања које је посебно изражено у обликовању истакнутог угаоног ризалита који је оивичен кулама са мансардним спратом и куполама на врху. Водећи рачуна о уравнотежености, аутор је слободно комбиновао неоренесансне моделоване форме. Изнад главног улаза, који је истакнут декоративном надстрешницом, налази се централни прозор свечане дворане на спрату који се својом величином битно разликују од преосталих прозорских отвора на објекту. Лево и десно од већих прозора на угаоним кулама постављени су медаљони са хералдичким ознакама. Алегоријске и симболичке фигуре, као и хералдичка обележја имале су одговарајући државни и национални карактер.⁹⁷⁷ На фасади бочних крила је примењена карактеристична хоризонтална подела на сокл, приземље је рустично обрађено док је хоризонталним венцем одвојен спрат и избачен кровни венац који се пружа дуж целог објекта. Наглашену хоризонталност зграде употпуњују дубоке хоризонталне спојнице као и хоризонтална архитравна трака која прати пружање кровног венца са декоративним апликацијама у зони натпрозорних греда и једнолични ритам прозорских отвора у оба нивоа. Ритам прозора такође прати и низ правоугаоних атика међусобно повезаних оградом од кованог гвожђа. Применом важећих академских принципа у компоновању

⁹⁷⁵ Види Трговачки клуб у Москви, архитекте И. А. Иванова Шица (1908).

⁹⁷⁶ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 494.

⁹⁷⁷ М. Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд 1997, 19-83.

фасаде добијена је петоделна вертикална подела са избаченим средишњим ризалитом који наглашава улаз и два бочна ризалита повезана са два међупоља.

Основне школе: на Пазару и у Тијабари

Основне школе у Пироту функционисале су у различитим облицима и континуитет у њиховом трајању можемо пратити од 1825. године од када постоје подаци о њиховом - постојању. Кроз литературу и изворе помињу се учитељ Аћим, Даскал Пејчина основна школа (1825-1856), Тијабарска школа Николе Барутлића (1847-1852; 1857-1860; 1878-1880), Даскал Потина Основна школа у Тијабари (1863-1876), калуђер Неофит, Јованче Филибелија, учитељ Стамен, Коца Глигоријевић, дечански калуђер Сава, учитељ Константин, Грк Никола, као и егзархијска школа Ристе Спасова (1870-1875).⁹⁷⁸ Такође, у Пироту је поред бројних учитеља 1855. године постојала и женска школа коју је држала монахиња Јефтимија.⁹⁷⁹ Она је школу отворила у Тијабари у кући еснафа терзијског и радила је три године. Годишње је имала 60 ученица и учила их је да читају, пишу и да знају извесне молитве напамет. Већински српски део пиротског становништва организовао је своју основну школу у двама црквеним зградама: једну крај Старе цркве на Пазару, а другу крај Саборне цркве у Тијабари. У њих су, зарад својих метоха и и прикупљања милостиње долазили монаси Хиландара, Студенице, Високих Дечана и Риле и између осталог, подучавали пиротске ђаке рукописању црквених књига, читању црквенословенске азбуке, буквара, часловца и псалтира. Из ранијих времена најзначајнију улогу у описмењавању пиротских ђака имао је хиландарски монах Кирило Живковић, касније познати пакрачки епископ, који је од 1760-1765. године боравио у Темачком манастиру. Кирило Живковић рођен је у Пироту 1730. године, а упокојио се 1807. године. Из тог времена сачувана је једна рукописна књига моралних порука која се сматра

⁹⁷⁸ В. Николић, *Народне школе у Пироту и округу Пиротском до ослобођења 1877. године*, Сремски Карловци 1924, 7-29.

⁹⁷⁹ В. Николић, *Народне школе у Пироту и округу Пиротском до ослобођења 1877. године*, Сремски Карловци 1924, 15.

његовом. Ову књигу је саставио игуман манастира Темска, јеромонах Кирило на молбу Неше Чилића из Пирота, као васпитно-образовну лектуру за његовог сина Младена.⁹⁸⁰

Након ослобођења било је неопходно реорганизовати и школство и укључити га у токове Кнежевине Србије. Под Османлијама школа је за хришћанске поданике црквено-народна и необавезна, приватна и плаћала се, док је у Краљевини Србији основна школа била државна, световна, обавезна и бесплатна. Све школе у Србији, па и оне у Пазару и Тијабари биле су под капом Министарства просвете и црквених дела Србије на чијем челу је био министар са својим сарадницима, међу којима и референт начелник за основну наставу. Министарство је доношењем више закона, прописа, расписа, упутстава и наредби упућиваних управама основних школа давало непосредне инструкције о раду школа, преко школских надзорника вршило је надзор над њима, тачније одређивало је карактер и намену основног образовања и васпитања ученика основних школа.

Основна школа на Пазару завршена је 1887. године. Средином 1885. године покренута је иницијатива да се подигне нова основна школа будући да су смештајни услови у школама били веома лоши. Пироћанци су се удружили и покренули акцију подневши Министарству просвете 2. јула 1885. године ситуациони план школе, предрачун и услове за грађење.⁹⁸¹ Предвиђено је било најпре да се нова школска зграда зида од слабог материјала на сувом, равном и светлом земљишту до Старе цркве и комшије Јоте, близу саме речице Боклуце, 20-ак метара од улице. Лице зграде требало је да буде окренуто према југоистоку. Пијаћом водом школа би се снабдевала из бунара у црквеној башти. Школа би била намењена само деци из Пазара. Међутим, проценивши да ће пројекат много коштати и да неће бити довољно средстава, Министарство просвете је 7. јуна 1886. године препоручивало управитељу основних школа Љубомиру Јојићу да се за школску 1886/1887. годину поправе и окрече постојеће просторије док се не створе услови да се нова школска зграда подигне.⁹⁸² Било је више планова за подизање нове школске зграде, а све стране су се око подизања усагласиле 1887. године када је школа и подигнута на главној улици на Пазару, на подеснијем плацу поред Општинске суднице.

⁹⁸⁰ *Основна школа Свети Сава Пирот 1825-2000*, Пирот 2001, 32.

⁹⁸¹ АС, МП- ф. VIII, 121, 39/1887.

⁹⁸² АС, МП- ф. VIII, 121, 39/1887.

Крајем XIX века, министар просвете и црквених дела, Андра Николић, прописује нов закон о грађењу школа и школског намештаја. Овим законом су детаљно обухваћена основна упутства за пројектовање школа у Србији. У првом члану је између осталог предвиђено: да школске зграде морају бити у средини школске општине, у тихим улицама и најмање 7м удаљене од регулационе линије; место за школу бира одбор састављен од једног полицијског чиновника, окружног или среског лекара, окружног инжињера, школског надзорника, једног учитеља, председника општине или два одборника; да школска зграда мора бити од тврдог материјала; учионице треба да буду окренуте према југоистоку/северозападу само не југозападу; прописана величина учионица је у школама 0,75-0,80м², у гимназијама 0,95-1,10 м² површине по једном ученику, најмање учионице могу да буду од 40-50м² у основним, а у средњим од 50-60 м², док највеће не смеју прелазити 60-70 м², са висином од 3,5-4,0 м рачунајући запремину по ученику 2,80-3,20 м² у основним школама, а 3,50-4,0 м² у гимназијама, док се за ходнике одређује ширина од 2,25-3,0 м. У погледу осветљавања, закон предвиђа 1/6 површине пода ако је зграда слободна, а 1/4 ако близу зграде има објекат који је засењује.⁹⁸³ Поред учионица програм мора да обухвата и одељења за канцеларије, кабинете, књижницу и радионицу за ручни рад. За гимназије и реалке закон предвиђа одвојене просторије за збирке, цртање, физички и хемијски кабинет, зборницу за професоре, а у већим градским школама и дворане за свечаности и за гимнастику која се може загревати, најмање 5м висине.⁹⁸⁴ Овако детаљно разрађен закон говори да је већ тада концепција школских зграда била веома напредна поготову у односу на старије школске грађевине пре овог закона, које су биле знатно једноставније и без свих ових просторија. План основне школе у Пироту био је враћен на дораду 1885. године како би био у складу са законом тако да је грађена тек две године касније након што су измене одобрене.⁹⁸⁵

Зграда је била солидна, плански грађен двоспратница која је доминирала у својој околини. На средини крова налазио се висок дрвени торањ са звоном које је позивало ђаке на

⁹⁸³ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 408-409.

⁹⁸⁴ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 409.

⁹⁸⁵ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 411.

наставу, а који су мештани звали вршник.⁹⁸⁶ На спомен плочи добротвора Старе школе која је узидана у фасаду наведени су дародавци:⁹⁸⁷

Благодарна општина града Пирота својим добротворима

Живку Антићу – Свињару
Коци Стефановићу
Петру Мишићу – Штрбовцу
Суси Неше Ристића,
Филипу ла Ретонијеру од Ферари
Гастону Шароне-у
Анђелко Стојановић

Као први наведен је већ поменути Живко Свињар који је као веома одговоран члан друштва помагао и развој образовања, а уз њега је такође већ поменути трговац Коца Стефановић. Петар Мишић из заплањског села Штрбовица био је имућни трговац крупне стоке, а Суса Неше Ристића била је баба Петра Мишића. Филип ла Ретонијер, француз који се игром случаја нашао у Пироту у доба Српско-бугарског рата био је спашен од стране наредника Луке који није извршио наређење и убио га јер није сматрао да је у питању бугарски шпијун. У знак задовољности Филип ла Ретонијер постаје добротвор. За Гастона Шаронеа се претпоставља да је пратилац Филипа ла Ретонијера, а Анђелко Стојановић може бити ткач из Пирота, имућни занатлија.⁹⁸⁸

Услови за подизање нове школске зграде у Тијабари стекли су се тек након Првог светског рата. Након рата град је био девастиран и било је потребно много улагања како би био оспособљен за нормално функционисање. Подизање нове школске зграде у Тијабари била је једна од примарних потреба града будући да се настава одвијала у три дотрајале зграде које нису испуњавале услове за одвијање наставе. Пиротска општинска управа и њен грађевински одбор су у својој режији, а по одобреном плану, израдили

⁹⁸⁶ *Основна школа Вук Караџић 1815-1975*, Пирот 1975, 105.

⁹⁸⁷ Т. Зебић, Приватна побожност и визуелна култура: дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 95.

⁹⁸⁸ *Основна школа Вук Караџић 1815-1975*, Пирот 1975, 109-110.

школску зграду од тврдог материјала. Потпомогнута вишекратном новчаном помоћи из буџета Министарства просвете Србије пиротска општина успела је да зграду озиди и покрије до зиме 1923. године, а остали послови су довршени до 1.9.1924. године када је рад у школи и отпочео.⁹⁸⁹ Зграда је свечано освећена на дан Светог Саве 14. јануара 1925. године. Нова школска зграда имала је 14 учионица, једну велику салу, две канцеларије, два кабинета, 4 гардеробе и једну собу за служитеља. Укупна површина зграде под кровом износила је 764,08 квадратна метра.⁹⁹⁰ Зграда је двоспратна, изведена једноставно у академском маниру у основи облика слова П, са истурени улазом постављеним на средину главне фасаде. Прозори су одвојени пиластрима, а декорација фасада је веома скромна. Изнад прозора су слабо изражени троугаони забати, а украсом је акцентован једино главни улаз у здање. Школа је до данас задржала исту функцију с тим што је фасада зграде после потпуне реконструкције 2019. године потпуно промењена у односу на изворно стање.

Споменик ослободиоцима Пирота у Српско-турском рату 1877.⁹⁹¹ године у Тијабари

Један од резултата укључивања Пирота у токове новоослобођене Србије у визуелном смислу је да и овај град добија свој градски трг крунисан спомеником који носи печат слободе у српском граду. Споменик је подигнут 1924. године у Тијабари, 20 година након што је започета његова израда, а посвећен је ослободиоцима Пирота из 1877. године и сведочи о тријумфу над Османлијама.

Попут јавних здања која су истакнута у овом поглављу, и јавни споменик је такође носио ангажовану националну функцију.⁹⁹² Подизање споменика у XIX веку доживљава свој успон како у Европи тако и у Србији, а под националним јавним спомеником у култури XIX века подразумевају се објекти који садрже меморијалне вредности и чије јавно

⁹⁸⁹ *Основна школа Свети Сава Пирот 1825-2000*, Пирот 2001, 20.

⁹⁹⁰ *Основна школа Свети Сава Пирот 1825-2000*, Пирот 2001, 20.

⁹⁹¹ Рат је окончан 29. 12.1877. године или по јулијанском календару 11. 1. 1878. те се у литератури због тога наводе и једна и друга година

⁹⁹² Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 274.

дејство доприноси изградњи нације и може да има актуелни политички значај.⁹⁹³ Једна од најистакнутијих форми споменичке културе национализма представља подизање споменика у градском и слободном простору.⁹⁹⁴ Споменик ослободиоцима Пирота у Српско-турском рату 1877. године налази се на Тргу Републике у Тијабари. Овај споменик припада корпусу споменика који су подизани у циљу меморисања догађаја из прошлости и доприноси изградњи нације кроз политички значај који је у њега уткан. Могућности развоја овог вида изградње националне меморије биле су условљене положајем нације и државе, а будући да овај историјски догађај довео до припајања Пирота Србији и да слави хероје из скорије прошлости, његово присуство на централном тргу новог дела ослобођеног града је сасвим оправдано.⁹⁹⁵ Након многобројних покушаја да се Пирот ослободи током XIX века и прикључи осталим деловима ослобођене Србије, коначно долази до ослобођења у Другом српско-турском рату децембра 1877. године.⁹⁹⁶ Наведен историјски догађај је означио крај епохе владавине Османлија и почетак нове историје у условима националне слободе и нових перспектива и својеврстан свестрани развој и напредак Пирота и околине. Процес урбанизовања и осмишљавања јавног простора у Србији је повезан са оствареном националном слободом и изградњом европског и хришћанског идентитета државе.⁹⁹⁷ Почетак XIX века обележили су ослобођење Србије и утврђивање нације, што је условило нагли развој градитељске делатности као последице нарасле потребе за обновом и изградњом градова по угледу на европске центре. До тада су османски утицаји у архитектури били присутни како у решењима основа тако и у спољашњем обликовању. По ослобођењу нових крајева једна од првих мера нове власти била је да водећи центри новоослобођене области – Пирот, Ниш, Лесковац, Прокупље и Врање добију регулационе планове који су уједно и први урбанистички планови у овим крајевима.⁹⁹⁸ Визуелно артикулисање и украшавање јавних простора било је у уској вези са актуелним идејним и политичким дешавањима што се одразило и на подизање

⁹⁹³ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 274-275

⁹⁹⁴ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 292.

⁹⁹⁵ Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник* 42, Пирот 2017, 79.

⁹⁹⁶ Б. Лилић, Ослобођење Пирота и околине од турске власти, *Пиротски зборник* 27-28, Пирот 2002, 5.

⁹⁹⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 257.

⁹⁹⁸ Ј. Ћирић, Регулациони план вароши Пирота 1888. и 1891. *Пиротски зборник* 5, Пирот 1973, 157.

споменика у градским центрима. Граде се чвршће и више зграде, јавне и стамбене, са стилским обележјима академске архитектуре Средње Европе и такође се уређују тргови концептуално формирану као нови грађански центри који се употпуњују споменицима. Моша Пијаде 1913. године у тексту *Једна нова болест* критички коментарише масовно подизање споменика. Наводи да се раније о споменицима није водило ни најмање рачуна, а да су сада рђави споменици посвуда па и у унутрашњости: *Нико нема калдрме ни тротоара, али хоће споменике. Гуше се у блату, прљавитини и смраду, али имају уметничког смисла за споменике.*⁹⁹⁹ Оваква критика говори о томе какви су заправо приоритети били присутни у свести народа и владара, иако је постојала објективна потреба да се градови првобитно оспособе како би у њима владала елементарна хигијена, да се уреде и очисте па да се тек онда приступи евентуалном украшавању јавних простора споменицима. Међутим, једна од примарних функција визуелне културе стваране у служби нације јесте њено деловање у јавности. Јавни простор представља поље у коме се јасно идентификовао и репрезентовао идентитет заједнице, што је уобличено кроз подизање јавних споменика.

Место споменика у симболичној топографији града је веома истакнуто будући да је Тијабара, у односу на Пазар, млађи део Пирота у коме су одувек махом живели хришћани.¹⁰⁰⁰ Као што и сам назив говори, на овом простору су се налазиле баре које су коначно исушене насипањем након Првог балканског рата, о чему сведочи и данашњи ниво чесме Гушевице.¹⁰⁰¹ Тијабара је насипана песком који је ископан из реке Нишаве од простора чесме Гушевице до простора на коме се данас налази споменик.

Трг у Тијабари на који је споменик смештен је амбијентални троугаони простор у који се уливају три улице са ободним пословно-стамбеним зградама и трговачко-занатским локалима типичан за чаршију српске вароши XIX века.¹⁰⁰² Архитектонско-урбанистичко формирање овог трга је завршено крајем XIX и почетком XX века. Према је Пазар, са леве стране Нишаве већ био оформљена чаршија због повећане потребе за трговином и

⁹⁹⁹ М. Пијаде, *О уметности*, Београд 1963, 102-103.

¹⁰⁰⁰ Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник* 42, Пирот 2017, 76.

¹⁰⁰¹ С. Бранковић, *Прошлост мог завичаја: предања, приче, догађаји*, Пирот 2012, 151.

¹⁰⁰² Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник* 42, Пирот 2017, 76.

занатима почео се формирати и велики трговачки центар у Тијабари.¹⁰⁰³ Број становника је био увећан, а трговачки значај града захтевао је и више трговачких центара. У Тијабари је током XIX века био и сточни вашар који је трајао 15 дана, а почињао је о Цветима, док је у Барју о Великој Госпојини почињао трговачки вашар.¹⁰⁰⁴

Групу зграда на тргу у Тијабари карактеришу фасаде са профилисаним кровним венцима и архитравни појас који најчешће прихватају пиластри са композитним капителима или вертикални нивози квадера. Прозоре на стамбеном делу фасаде красе профилисани натпрозорни архитрави или тимпанони. Испод је парапетно поље украшено геометријским обликом ромба или квадрата. Излози локала су скромно обрађени дрвеним первазима са понеким декоративним елементом-капителом или стилизованим акантусом. Изнад излога је често и профилисан венац у дрвету наменски постављен да заштити поље на коме се исписује назив предузећа.¹⁰⁰⁵

Јавни споменици заузимају важно место у симболичној топографији града чији положај одређује и њихову рецепцију.¹⁰⁰⁶ Трг као утилитарни и функционални простор одраз је економског напретка. Нове зграде идејно и материјално трансформишу стари простор у грађански кодификован простор што је одраз модернизације и националне еманципације. Трг је дефинисан као јавни централни градски простор и политичко-естетски простор града усклађен са начелима уобличавања јавних градских простора у служби нације.¹⁰⁰⁷ Постављање споменика као уметничког артефакта схваћено је као симбол историјске победе и политичке пропаганде.¹⁰⁰⁸ У духу сакрализовања прошлости, што је доминантан процес као историзам у деветнаестом веку,¹⁰⁰⁹ тријумфални споменик у Тијабари такође има функцију трајне меморије значајне победе над Османлијама. У европским друштвима традиционално важан симболички значај носила је декорација и обликовање јавног

¹⁰⁰³ Ј. Крунић, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, *Пиротски зборник* 8-9, Пирот 1979, 231.

¹⁰⁰⁴ М. Петковић, Панађур у Пироту, *Пиротски зборник* 25-26, Пирот 2000, 209-210.

¹⁰⁰⁵ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 54.

¹⁰⁰⁶ Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник* 42, Пирот 2017, 76.

¹⁰⁰⁷ И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда : споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 369.

¹⁰⁰⁸ И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда : споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 60.

¹⁰⁰⁹ М. Јовановић, Историзам у уметности XIX века, *Саопштења* 20-21, Београд 1988/89, 275-284.

простора, а тргови су исказивали и карактер власти.¹⁰¹⁰ Процес урбанизације у Србији креће већ у току првих година стварања нове државе, почетком XIX века. Трансформација Србије која је била обележена вишевековном владавином Османлија својим новим изгледом носи карактеристике савремене националне еманципације. Искуство споменичке културе у Европи на почетку XIX века преношено је у српску средину путем новина,¹⁰¹¹ као и утисцима које су по повратку у земљу након студија у иностранству преносили млади студенти. Као политички ентитет, млада српска држава која је своју борбу за потпуну самосталност остваривала и ангажованом применом дела визуелне културе условиће да скулптура током века буде сагледана као политичко оружје. Као изузетно снажан медиј скулптура на новом градском тргу има за циљ да створи представу ослобођеној, снажној и самосталној држави чији је саставни део постао и Пирот након ослобођења.¹⁰¹²

Споменик ослободиоцима Пирота у Српско-турском рату 1877. године налази се на данашњем Тргу Републике, а некадашњем Тргу краља Петра Ослободиоца у Тијабари. Градња споменика за Тијабарски трг је започета 1904. године, а завршена је 1924. године.¹⁰¹³ Споменик се састоји из два дела, постамента у форми обелиска и скулптуре на врху. Елемент египатске монументалне архитектуре као што је обелиск бива укључен у формирање споменика током XVIII и XIX века широм Европе као последица египтоманије.¹⁰¹⁴ Форма обелиска у споменичкој култури је веома заступљена када су у питању споменици подизани као трајна меморија на пале хероје.¹⁰¹⁵ Постамент споменика у Тијабари је сачињен од клесаног камена и висок је преко десет метара, а његова основа је квадратна димензија 4x4m.¹⁰¹⁶ Основа споменика је ограђена са 12 камених стубића високих 50 cm, међусобно повезаних ланцима тако да се споменику може прићи са све четири средишње стране. На висини од око три метра степеновањем се из квадратног

¹⁰¹⁰ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 255-259.

¹⁰¹¹ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 274-278.

¹⁰¹² Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник 42*, Пирот 2017, 77.

¹⁰¹³ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 66.

¹⁰¹⁴ Више о мотиву обелиска у споменичкој култури: V. Dubrovina, Pyramid and obelisk in the architectural symbolic early XX century Russia, *Простори памћења 1*, Београд 2013, 63-71.

¹⁰¹⁵ А. Марковић, *У спомен на Велики рат : спомен-обележја Првог светског рата на подручју града Смедерева*, Смедерево 2014.

¹⁰¹⁶ Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник 42*, Пирот 2017, 77.

сужава у ваљкасти облик пречника 1,5 метар. Од декорације у камену ваљкасти део има по један грчки крст са четири стране. Горњи део ваљка је крунисан купастом декорацијом која степеновањем формира врх на који је смештена скулптура. Декорација при врху је богата, а састоји се од низа слепих arkada са конзолама које су у оквиру истуреног прстена из ког израста степенаста купа. На квадратном постаменту рустичне обраде који се од базе степеновањем сужава, од декорације постоје 3 грчка крста, са три стране по један, док је на југоисточној страни плоча са натписом *Капетану Милутину Карановићу и осталим борцима који за владе Њ.В. Књаза Милана Обреновића падоше 12. 13. и 15. децембра 1877. године у борби за ослобођење Горњег Понишавља од Турака. Захвални Пирот и села Округа Пиротског.*¹⁰¹⁷

Споменик у Тијабари је данас на врху крунисан скулптуром од бронзе - орла са распоном крила од три метра који је усмерен према Пазару (југу). Ову скулптуру је начинио Павле Ристић, академски сликар из Пирота, поводом стогодишњице ослобођења града 1987. године.¹⁰¹⁸ Првобитна скулптура орла је рад непознатог аутора и постављена је на врх 29. децембра 1924. године. Писмо које се чува у Музеју Понишавља говори о казивању Јована Јовановића Француровог из Горњег Матејевца да је његов деда који је имао исто име и презиме радио споменик ослободиоцима у Тијабари са групом каменорезаца из Горњег Матејевца. Није познато да ли су они то самостално радили као каменорезачка тајфа или преко фирме Ђовани Бертото – Италијана, који је држао каменорезачку радњу у Београду од 1880. године. У писму се даље наводи да је на споменику у Пироту био израђен орао од камена, а на дан отварања споменика поред осталних говорника говорио је и Јован Јовановић, каменорезац из Горњег Матејевца код Ниша. Јован Јовановић је био и гуслар који је 1911. године певао и издао књигу песама под насловом Сељачка и занатлијска мука и господско уживање, а у прилог сарадњи са Бертотом сведочи фотографија пронађена у цркви у Горњем Матејевцу, која је данас у Нишком музеју, на којој он гусла уз гусле пред окупљеним народом и радницима каменоресцима испред каменорезачке радње Ђовани Бертото у Београду 1911. године.¹⁰¹⁹ У листу Правда 21. августа 1932.

¹⁰¹⁷ Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник* 42, Пирот 2017, 78.

¹⁰¹⁸ Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник* 42, Пирот 2017, 78.

¹⁰¹⁹ М. Пејић, Грађа, без броја, Музеј Понишавља Пирот, 1974.

године стоји да каменорезачка радња Ђовани Бертота израђује постамент за споменик Краља Петра I у Панчеву, а бронзану фигуру ради вајар Петар Павличини.¹⁰²⁰ Аналогно томе било би могуће да је радња Бертота била ангажована и за постамент пиротског споменика деценију раније, међутим велики број споменика који и данас постоје на Новом гробљу у Београду, а настали су у оквиру ове радње, имају веома јасно истакнуте потписе, што није случај са спомеником у Тијабари.¹⁰²¹

У једном од јуриша српске војске у борби код Нишора погинуо је и капетан Милутин Карановић, чије је име трајно меморисано на плочи која је саставни део споменика. Својим јунаштвом капетан је завредео истакнуто место у историји ослобођења пиротског краја. Његови посмртни остаци су најпре пренети у сопотску цркву, а затим у Темачки манастир, где су и сахрањени.¹⁰²² Капетан Милутин Карановић сахрањен је у порти, источно од олтарске апсиде Цркве Светог Ђорђа у Темачком манастиру.¹⁰²³ Овде је сахрањено и око сто војника из Грочанског батаљона. На надгробној плочи капетана, коју је подигла његова супруга Марија, стоји да је рођен 22. новембра 1841. године у Грузи, а умро 1877. године на Нишору. Испод су уклесани стихови Ђуре Јакшића из песме Капетанов гроб:

*За српског рода, дом, слободу,
дао си живот свој,
зато ће дуго у српском роду
живети спомен твој!
Ти честит беше међ браћом својом,
диван јуначе, врли Србине!
Па то показа и смрћу својом,
јуначке Грузе јуначки сине.*

Споменик подиже му ожалошћена супруга Марија

¹⁰²⁰ „У атељеу Петра Павличинија“, Правда, 21. август 1932, стр. 9.

¹⁰²¹ Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник* 42, Пирот 2017, 79.

¹⁰²² Т. Панајотовић, *Пирот кроз векове : историјски догађаји, записи, предања, сећања, људске судбине*, Пирот 1982, 54.

¹⁰²³ М. Цуњак, *Манастир Светог Ђорђа – Темска*, Смедерево 2013, 29.

Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари припада корпусу споменика који су подизани у циљу меморисања догађаја из прошлости. Могућности развоја овог вида изградње националне меморије биле су условљене положајем нације и државе, а будући да овај историјски догађај слави хероје из скорије прошлости и довео је до припајања Пирота Србији, његово присуство на централном тргу ослобођеног града је сасвим оправдано. У Другом српско-турском рату 1877-1878. године Кнежевина Србија успева да ослободи и пиротски крај који је под османску власт пао још 1455. године.¹⁰²⁴ Прошлост постоји од оног тренутка када почне да буде третирана и разматрана, зарад дефинисања друштва и националног идентитета, у циљу самоделифинисања националне идеје и карактера. Нације живе тако што поново оживљавају своју прошлост, оне су трајне, само се у зависности од ситуације мења степен самосвести и активизма.¹⁰²⁵ Култура сећања твори заједницу, а почива највише на облицима одношења према прошлости.¹⁰²⁶ Колективно памћење је условљено комуникацијом, и оно обликује памћење појединца, док прекид комуникације на релацији колектив и појединац код појединца доводи до заборављавања.¹⁰²⁷ Под колективним идентитетом подразумева се слика коју нека група гради о себи и са којом се њени чланови идентификују. Тако обликован идентитет је јак колико је и заступљен у свести својих чланова, и колико је у стању да мотивише њихово мишљење и деловање. У случају споменика ослободиоцима било је неопходно да Пирот добије трајни белег који ће у новом амбијенту свакодневно подсећати на победу и утицати на креирање културног сећања уз помоћ визуелне културе.

Бугари су 1941. године оскрnavили споменик и однели првобитну скулптуру те јој се од тада губи сваки траг. Они су том приликом такође уништили и оригиналну плочу са натписом која је замењена новијом која је постављена 1951. године по узору на првобитну. Према речима неколико старих Пироћанаца првобитна скулптура орла је имала две главе, а на грудима плочу на којој је било угравирано четири с. Један од њих је

¹⁰²⁴ Више у: П. Опачић, *Ослободилачки рат Србије против Турске 1876*, Неготин 2006.

¹⁰²⁵ А. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010, 74.

¹⁰²⁶ Ј. Assmann, *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica 2008, 36-37.

¹⁰²⁷ Ј. Assmann, *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica 2008, 43.

обућар Светозар Антић Вирка који тврди да је имао обућарску радњу наспрам споменика и да изглед скулптуре памти до најситнијих детаља.¹⁰²⁸ Идентичан опис орла даје и Љубен Васов који описује да је присуствовао минирању споменика од стране Бугара 1941. године. Он закључује да је скулптура била израђена од бакра, јер га у другом случају Бугари не би однели, а каже да је скулптура била добро урађена толико да је имао утисак да посматра живог орла. Описује да су Бугари минирали споменик како би лакше дошли до орла и да су га након тога утоварили у камион.¹⁰²⁹ Некадашњи директор Музеја Понишавља Бранислав Најдановић тврдио је да је и првобитна скулптура орла била са једном главом, а не две, као и да је орао знамење слободе и да на себи није имао династичке инсигније јер његова симболика није имала искључиво династичку вредност.¹⁰³⁰

Фотографија коју поседује Музеј Понишавља сведочи о томе да се на врху обелиска уместо скулптуре након што је уклоњена 1941. године једно време налазило звоно, а неке разгледнице и да је једно време пре постављања нове скулптуре стајао само обелиск. На основу других сачуваних фотографија и старих разгледница може се уочити приметна разлика у моделовању када се пореде стара и нова скулптура, али је на основу њих тешко тврдити да ли је скулптура имала четири с на грудима и две главе јер бисмо судећи само по њима могли рећи да се скулптура једино по свом положају разликује од данашње.¹⁰³¹ Стари орао је имао благо уздигнута крила, природнији став у неравнотежи као птица која је у том тренутку дотакла тло, а главу окренуту у полудесно, што је типичан став птице грабљивице. Крила скулптуре која и данас чини део споменика су високо развијена у крутом, неприродном положају. Оно што можемо рећи на основу сачуваног визуелног материјала је да скулптура није била израђена од камена.¹⁰³² Још једна од претпоставки која је забележена у листу Слобода 26. септембра 1987. године је да је аутор првобитне скулптуре био Ђорђе Јовановић, а да је бронзани отисак негде у Италији (Николић, 1987). Године 2017. започети су радови на рестаурацији споменика који је проглашен за

¹⁰²⁸ Б. Лилић, *Пироћанци у ратовима од 1912. до 1918*, Београд 1989, 173.

¹⁰²⁹ Б. Лилић, *Пироћанци у ратовима од 1912. до 1918*, Београд 1989, 173.

¹⁰³⁰ Б. Лилић, *Пироћанци у ратовима од 1912. до 1918*, Београд 1989, 173.

¹⁰³¹ Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник 42*, Пирот 2017, 82.

¹⁰³² Т. Зебић, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник 42*, Пирот 2017, 82.

културно добро 9.06.1987. године (Међуопштински Сл. лист Ниш бр. 15/87 одлуком СО Пирот бр. 02-020/42-87).¹⁰³³

Споменик остварује своју потпуну функцију кроз пропратне манифестације,¹⁰³⁴ око кога се окупља народ, па је тако у Пироту, поводом педесетогодишњице од ослобођења, организована прослава која је забележена и у новинским чланцима дневних листова Време и Правда од 30.12.1927. године.¹⁰³⁵ Том приликом је у Пироту уприличена прослава, а код села Нишора, надомак града, где се и одвијала битка за ослобођење, подигнут је споменик капетану Карановићу, који је један од заслужних личности за победу у борби за слободу пиротског краја. Јавни простор трга са спомеником имао је том приликом улогу сценографије патриотске јавне свечаности као главни топос меморије на историјски догађај чија се годишњица обележава. Наводи се да је овај дан најсвечаније прослављен будући да је у питању највећи празник Пирота и пиротског краја. Свечаност је трајала два дана, а радње су биле затворене да би сви грађани могли да буду слободни и да узму учешће у прослави. Генерали Терзић, Јечменић и Динић као и министар без портфеља Владимир Поповић дошли су у службену посету Пироту поводом прославе годишњице и том приликом присуствовали освећењу иконе у Саборној цркви, седници Општинског одбора, освећењу Женске занатске и Учитељске школе, слави Трећег пешадијског пука, народном весељу и бакљади која је приређена кроз варош и на крају свечаном банкету у Официрском дому и великој забави с игранком. Поводом постављања нове скулптуре 8. септембра 1987. године недељни лист Слобода 12. септембра 1987. године на својој насловној страни доноси вест о свечаности у Тијабари поводом реконструкције споменика у којој су учествовали извођачи из дечјег вртића Чика Јова Змај који су извели пригодан рецитал и чланови КУД-а Предраг Бошковић Павле.¹⁰³⁶

¹⁰³³ Р. Влатковић, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012, 69.

¹⁰³⁴ М. Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године : зашто прослављамо историју?* Београд 2003, 125-143.

¹⁰³⁵ „Свечаности у Пироту“, *Време*, 30. Децембар 1927, стр. 5, http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00043_19271230|page:5|query ;Т. Раденко, Педесетогодишњица ослобођења Пирота свечано је прослављена, *Правда*, 30. децембар 1927, стр 2.

¹⁰³⁶ „Реконструисан споменик ослободиоцима“, *Слобода*, 12. септембар 1987, стр. 1.

Споменик ослободиоцима Пирота у Српско-турском рату 1877. године у Тијабари парадоксално прославља догађај који је у јавном дискурсу обележен као моменат ослобођења града и поистовећује се са тренутком када Пирот постаје саставни део Кнежевине Србије. Догађај који је заслужан за то што је Пирот у склопу српске државе јесте Берлински конгрес који је одржан од 13. јуна до 13. јула 1878. године, месецима након ратних сукоба. На састанку представника шест великих европских сила (Русија, Велика Британија, Француска, Аустроугарска, Италија и Немачка), Османског царства и четири балканске државе (Грчка, Србија, Румунија и Црна Гора) председавао је канцелар немачког царства Ото фон Бизмарк, као релативно неутралан. Конгрес је сазван ради ревизије Санстефанског мира којим је завршен Руско-турски рат, а који је потписан 3. марта 1878. године. Исход преговора *Берлински мир* гарантовао је признање Румуније, Србије и Црне Горе као суверених држава и Бугарске као аутономне кнежевине под османским суверенитетом (до 1908. године). На конгресу је урађена ревизија и поновна подела територија будући да је према Санстефанском миру требало да буде створена Велика Бугарска која би укључила највећи део данашње Северне Македоније, делове Србије до Ниша, Албаније и Грчке (осим Халкидикија и Солуна). Дакле, конгрес је одлучио да ће Србија добити четири округа: нишки, пиротски, топлички и врањски. Чињеница јесте да је српска страна овом приликом извојевала победу у оквиру ратних сукоба, али то Србији није гарантовало слободу, а ни Пироту присаједињење са Србијом. На рођендан кнеза Милана Обреновића 10.8.1878. године формално је прокламована независност Кнежевине Србије.¹⁰³⁷

Урбанизација града Пирота након ослобођења 1877. године довела је до регулације улица и развоја архитектуре јавних здања по узору на европске центре. Будући да је било потребно национално утврдити град који је недавно ослобођен вишевековне турске власти, било је неопходно формирање монументалних јавних институција и простора. Изглед јавних грађевина и простора градског трга у креирању визуелне културе имао је задатак да створи другачији идентитет и обезбеди припадност токовима у склопу нове државе у коју би град требало да буде инкорпориран. Величајност споменика и

¹⁰³⁷ Прокламација, Српске новине 10.8.1878.

историјског догађаја о коме он сведочи требало је да ода утисак суверене државе, а конструкција архитектонско-амбијенталне целине трга у Тијабари су у перцепцији посматрача томе знатно допринели. Осим самог подизања споменика, важно је истаћи и да је његов значај у оквиру прослављања јубилеја. Спомених живи кроз свечаности и остварује своју потпуну функцију кроз јавне манифестације у циљу подсећања на победу над Османским властима и деценијама након што се рат завршио. Упркос чињеници да су потребна даља истраживања овог споменика у циљу расветљавања неких нејасноћа у вези са његовим настанком и вредновањем првобитне скулптуре орла као уметничког дела, својом оствареном функцијом он задржава истакнуто место и представља топос од изузетног значаја у визуелној култури града Пирота.

*

Милан Ђ. Милићевић 1881. године описује Пирот.¹⁰³⁸ Након општих података да је Пирот средиште пиротског округа, да су ту суд, начелство, командант војске и штаб Нишавксе дивизије, Милићевић наводи да за образовање народа град има нижу гимназију са четири разреда и мушку и женску основну школу. Од заната, посебно истиче ћилимарство и бојацијски и ткачки занат.

Осим наведених институција у Пироту је постојала потреба за модернизацијом саобраћајног и здравственог система. Изградња нове болнице почела је 90-их година XIX века, а за то време је коришћена стара са оптималним капацитетом од 16 кревета, а у њој је боравило и по тридесетак пацијената.¹⁰³⁹

Србија је у време Берлинског конгреса преузела обавезу да ће изградити железничку пругу Ниш- Софија. Изградња пруге Ниш –Пирот- бугарска граница, прве у Краљевини Србији, започета је јула 1885. године, а пруга је пуштена у саобраћај 1. јуна 1887. године.¹⁰⁴⁰ Грађење пруге Ниш-Пирот- бугарска граница коштало је 223.000 динара по километру, а извођач је Виталис, исти онај који је радио и пругу од Београда до Ниша.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁸ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија, Нови крајеви*, Београд 1884, 165-230.

¹⁰³⁹ АС, МУД-П, ф. III, р. 76/1888.

¹⁰⁴⁰ Ј. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 54-55.

¹⁰⁴¹ Ј. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 93.

По завршетку припремних радова грађење пруге почело је 25. јуна 1885. године.¹⁰⁴² До 1. новембра исте године завршена је и зграда железничке станице.¹⁰⁴³ Ова пруга је била део велике светске железничке магистрале: Лондон-Париз-Београд-Ниш-Софија-Истанбул.¹⁰⁴⁴

Јевреји у Пироту: еминентни поданици Царства и уважени грађани српске државе

Важна заједница која је у Пироту живела током XIX века јесте Јеврејска заједница. Од тренутка насељавања Османског царства и повлачења према континенталним деловима Империје њихов живот бива укључен у урбане целине. Након прогона са Иберијског полуострва 1492. године, шпански Јевреји своје уточиште налазе и у Османском царству у које долазе на позив султана Бајазита II који је имао свест и визију о могућем доприносу Империји са њихове стране. Када је на пристаништу у Истанбулу дочекао бродове османске флоте који су превозили Јевреје из шпанских лука изговорио је: *Они који су их протерали губе, ја добијам*. Солун је постао седиште најбројније сефардске заједнице, а шпански Јевреји су основали своје заједнице широм Балканског полуострва. Они у Пирот стижу са југа, из Софије и Цариграда и стопроцентно припадају сефардској групи и говоре јудеоеспањол.¹⁰⁴⁵ Археолошки остаци који би сведочили о њиховом постојању током Римског периода не постоје у Пироту и његовој околини. Јевреји су као видљива мањина активно учествовали у креирању визуелне културе, трговини и економији градова.¹⁰⁴⁶ Они су били еминентни чланови Царства, а многи од њих су били истакнути чланови друштва. Током Другог светског рата, Нацистичка Немачка потпомогнута Бугарском, у Пироту

¹⁰⁴² Ј. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 93.

¹⁰⁴³ С. Рославцев, *Вила са Нишаве*, ХЕ Света Петка код Ниш, ЈП Електропривреда Србије, 2008, 13.

¹⁰⁴⁴ М. Менковић, *Градитељска баштина Пирота у 19. и првој половини 20 века*, Београд 2017, 25.

¹⁰⁴⁵ Ж. Лебел, *Јевреји у Пироту*, Пирот 2015, 25-25.

¹⁰⁴⁶ N. Makuljević, *Sephardi Jews and the Visual Culture of the Ottoman Balkans, El Prezente, Studies in Sephardic Culture, vol 4*, 2010, 199-212.

решава *Јеврејско питање* у марту 1943. године када сви пиротски Јевреји бивају послати у логор Треблинка.¹⁰⁴⁷ Након рата у граду више није било ни једног јеврејина.

Јевреји су, због природе послова које су обављали, углавном живели у урбаним срединама и развијенијим градовима након што су населили Балканско полуострво.¹⁰⁴⁸ Највише је било сарафа који су се бавили мењачким пословима, затим трговаца и занатлија.¹⁰⁴⁹ Присуство Јевреја у Пироту може се пратити од 4. јуна 1596. године од када постоји један судски протокол јеврејског суда у Видину у коме се помиње судија из Пирота.¹⁰⁵⁰ Постојање судије у Пироту крајем шеснаестог века указује на то да су Јевреји већ извесно живели у граду и да су имали развијену унутрашњу организацију што би осим суда подразумевало и да су имали све оне објекте који су омогућавали њихов свакодневни живот: синагогу, микве, гробље и школу.¹⁰⁵¹ Најстарији материјални доказ њиховог боравка у овом граду јесте надгробна плоча рабина Шломо Бен Гершон Кова из 1739. године. Она потврђује тезу да су се Јевреји већ сместили у граду пре смрти овог рабина и имали гробље на коме ће он бити сахрањен. Плоча се данас налази у дворишту Музеја Понишавља заједно са бројним другим надгробним споменицима, а пронађена је на Јеврејском гробљу које се налазило на Сарлаху, брду које лежи на западном ободу града. Данас је гробље у веома лошем стању, необележено, преко њега се налази насеље названо Сарлах по брду на коме се налази, а посмртни остаци и кости су оком видљиви у слојевима земље поред пута који води у насеље.¹⁰⁵²

Јевреји су се по доласку у Пироту населили у делу Пазара, између Кале капије и Стамбол капије, ближе самом ободу града, уз мочвару. Они су се насељавали по махалама због лакшег унутрашњег функционисања заједнице, али нису физички одвајани и затварани у

¹⁰⁴⁷ С. Велкова, М. Панајотовић, *Шалом из Пирота*, Пирот 2015, 89.

¹⁰⁴⁸ В. Малка, *Сефардските евреји*, Софија 2006, 115.

¹⁰⁴⁹ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 46.

¹⁰⁵⁰ *Еврейски извори за општествено-икономическото развитие на Балканките земи през век*, том, БАН, Софија, 1958, 416.

¹⁰⁵¹ Т. Zebić, *The Jewish Community in Pirot: Public and Religious Identity in the Balkan Ottoman Town from the Tanzimat Reform Period to the First World War*, *Colloquia Balcanica* 6, in the press.

¹⁰⁵² Т. Zebić, *The Jewish Community in Pirot: Public and Religious Identity in the Balkan Ottoman Town from the Tanzimat Reform Period to the First World War*, *Colloquia Balcanica* 6, in the press.

гето од остатка становништва као што је то био случај западно од Балкана.¹⁰⁵³ Иако су и Јевреји, као и хришћани у реформском периоду стекли одређене слободне, кроз документе је веома тешко пратити њихово присуство у граду до ослобођења 1878. године. За функционисање заједнице од велике важности су религијски објекти. Није познато где се налазила прва синагога у Пироту, а на основу респонси са краја XVI века може се закључити да је синагога постојала у том периоду, односно да је верски и управни живот већ био чврсто оформљен. Такође, будући да на Шабат Јеврејима није дозвољено да много пешаче, синагога је морала бити у Јеврејској махали.¹⁰⁵⁴ Вероватно је и да је првобитна синагога била неприметна и скромних димензија премда ни једном путописцу није пробудила пажњу. Последња позната синагога подигнута је око 1890. године која је срушена 1958. године.¹⁰⁵⁵ Она је пре рушења продата пиротској општини од стране заступника Савеза јеврејских општина у Београду, а била је процењена на тадашњих 289.000,00 динара са укупном површином од 144,50 квадрата.¹⁰⁵⁶ Осим синагоге, за функционисање јеврејске заједнице били су потребни и други објекти.¹⁰⁵⁷ Први објекат који је подизан у новом месту које би заједница населила јесу ритуална купатила-микве.¹⁰⁵⁸ На простору Јеврејске махале сачувано је купатило за које се дуго мислило да је било намењено ритуалним обредима Јевреја. Међутим, истраживања¹⁰⁵⁹ су показала да је ово купатило заправо купатило које је било саставни део Мустафа-агиног конака о коме је било речи у првом поглављу на тему хамама. Будући да је конак порушен, а да је купатило остало сачувано и да се физички налази на простору Јеврејске мале, постоји могућност да је након што је изгубило функцију амамника постало јавно купатило у коме су Јевреји могли да испуне своје ритуалне дужности кроз прање живом водом. Такође, ово купатило

¹⁰⁵³ N. Makuljević, Sephardi Jews and the Visual Culture of the Ottoman Balkans, *El Prezente, Studies in Sephardic Culture*, vol 4, 2010, 200; M. Franko, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottomane*, Paris 1897, 51; V. Errante, *Storia del'Impero Osmano, da Osman alla pace di Carloviz*, vol. I, Roma 1882, 214; X. Иналдик, *Османско Царство*, Класично доба 1300-1600, Београд 1974, 199, 214.

¹⁰⁵⁴ В. Радовановић, М. Михаиловић, *Животни циклус- обичаји код Јевреја*, репринт првог издања из 1998, Београд 2013, 100.

¹⁰⁵⁵ С. Велкова, М. Панајотовић, *Шалом из Пирота*, Пирот 2015, 33.

¹⁰⁵⁶ С. Велкова, М. Панајотовић, *Шалом из Пирота*, Пирот 2015, 36.

¹⁰⁵⁷ В. Радовановић, М. Михаиловић, *Животни циклус- обичаји код Јевреја*, репринт првог издања из 1998, Београд 2013, 100.

¹⁰⁵⁸ Ж. Лелбл, *До коначног решења, Јевреји у Београду 1521-1942*, Београд 2001, 241.

¹⁰⁵⁹ С. Велкова, М. Панајотовић, И. Цветковић, Т. Чершков, *Купатило у Јеврејској махали у Пироту, Стубови баштине 2*, Зборник Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ниш 2016.

нема каде и базене који су својствени миквама које су користили Јевреји јер њихово ритуално прање подразумева и потапање целог тела у воду што може говорити у прилог томе да наведено купатило није иницијално конструисано за њихове потребе.¹⁰⁶⁰ Ово купатило је у веома лошем стању очуваности и сваким даном све више пропада. Подаци о другим миквама нису познати, али је велика вероватноћа да су постојале у оквиру махале. Уколико и нису у неким периодима, Јевреји су се такође могли служити јавним купатилима Османског царства поштујући свој ред посете.

Када је реч о школама, оне су морале постојати паралелно са животом заједнице од њених првих дана и оне су радиле засебно од осталих, односно турских и хришћанских. Постојање јеврејске школе се први пут помиње 1860. године приликом дочека Садразама.¹⁰⁶¹ Нешто детаљнији опис о раду јеврејске школе налазимо у документу који школски надзорник, професор гимназије К. Стојановић доставља Министру просвете и црквених дела о Приватној јеврејској школи у Пироту 5. јула 1892. године.¹⁰⁶² У допису наводи да је до почетка јуна учитељ био Нисим Варона који је школу напустио уочи надзорниковог доласка у Пирот. Говори о томе како уређење школе не наликује српским основним школама јер у ову школу иду ђаци од пете до дванаесте године, учење дакле траје 7 година, а предмети који се уче су писање, читање, рачун и религија- све на хебрејском језику. Школа је смештена у згради Јеврејске општине, од тврдог материјала и доброг стања. Будући да се не воде статистички подаци о ученицима, оквиран број ђака који школу похађају је 55. Још једно писмо упућено на исту адресу јесте оно које школски надзорник Димитрије Алексијевић шаље 12. јула 1899. а које се тиче приватног забавишта за јеврејску децу.¹⁰⁶³ Надзорник говори да му је част што у Пироту постоји приватно забавиште за јеврејску децу које већ пет година води учитељ Бохор Јосифи коме је тридесет година и који је рођен у Пироту и служио је српској војсци. У Пироту је свршио основну српску школу, а јеврејску код рабинера. У забавишту је било 30 мушке деце, а

¹⁰⁶⁰ Амам, ЕЛУ, I, 62; Ц. Челић, *Утицај Турака на материјалну културу југословенских народа*, Загреб 1971, 405; М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 40; Н. Minetti, *Osmanische provinzielle Baukunst auf dem Balkan*, Hannover 1923, 26; U. Vogt- Göknil, *Osmanische Türkei*, München 1967, 173, Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима Француских савременика XVI- XVII век*, Београд 1961, 200

¹⁰⁶¹ С. Велкова, М. Панајотовић, *Шалом из Пирота*, Пирот 2015, 47.

¹⁰⁶² АС, МПс, ф. XXXXVIII р. 63/1892.

¹⁰⁶³ АС, МПс, ф. XXI, р. 77/1899.

поред забаве у играма деца уче још овлаш и стару јеврејску буквицу, а из забавишта прелазе у српску народну школу.

Позиционирање јеврејских заједница у оквиру османско-балканског града такође говори о односима који су владали међу његовим становништвом. Јеврејска заједница често је била смештена у непосредној близини османских власти о чему сведоче и примери у Нишу, Београду и Сарајеву.¹⁰⁶⁴ Они су уживали поштовање од стране власти, а према неким сведочењима имали су одређене повластице у односу на хришћане. Пример њиховог доброг односа јесте пример који Владимир Николић наводи, да су Јевреји били прихватани као сведоци у у споровима, као и да се њихов исказ вредновао, док су то право хришћани добили касније, 1856. године.¹⁰⁶⁵ Исти аутор наводи и да су Јевреји, због бољег односа са османским властима у Пироту плаћали нижи износ пореза од хришћана.¹⁰⁶⁶ Као што је већ истакнуто, Јевреји су живели у самом центру града, у сопственој махали из практичних разлога, окружени османским властима и хришћанским становништвом.

Од тренутка када су Јевреји стигли у Пирот, населили су се у Пазару, у самом центру града. Данас, постоје зграде које су припадале Јеврејима које су сачуване и такође припадају језгру града, што је био случај и током XIX века. Један од највидљивијих индикатора када је у питању развој града јесте урбанизација и развој архитектуре. Важну улогу у развоју града Пирота у овом смеру одиграли су управо Јевреји. У првом реду, они су били први који су своје куће крчили и то најмање једном годишње чиме је осим естетике дат допринос и хигијени дома.¹⁰⁶⁷ Такође, они су први подизали своје куће према израђеним плановима.¹⁰⁶⁸ Један од првих примера нове архитектуре у Пироту јесте такозвано *Рабеново здање* које постоји и данас. Зграду подиже Арон Бехар Рабен 1883. године. Овај Јеврејин поседовао је и неколико дућана код Каменог моста што сазнајемо из одговора министра унутрашњих послова на жалбу овог грађанина.¹⁰⁶⁹ У тренутку када је

¹⁰⁶⁴ Ж. Лебл, *До коначног решења, Јевреји у Србији*, Београд 2002.

¹⁰⁶⁵ В. Николић, *Стари Пирот, етнoлошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 68.

¹⁰⁶⁶ В. Николић, *Стари Пирот, етнoлошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 72.

¹⁰⁶⁷ Л. Папо Бохорета, *Сефардска жена у Босни*, Сарајево 2005, 91; В. Николић, *Стари Пирот, етнoлошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 31.

¹⁰⁶⁸ В. Николић, *Стари Пирот, етнoлошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 31.

¹⁰⁶⁹ АС, МУД-П, ф. X, р. 108/1883.

двоспратна зграда подигнута, била је једина двоспратница у околини, окружена једноспратним кућама. Фасада зграде је изведена у маниру историзма, а иницијано је била пројектована да буде гостионица и представљала је важан топоним Јеврејске заједнице. У приземљу се налазио ресторан и дућани, док су на спрату била четири стана за становање од којих је сваки имао свој балкон са оградом од кованог гвожђа.¹⁰⁷⁰ Ентеријер ресторана био је богато декорисан сликама, огледалима и скупим намештајем. У ресторану је коришћено посуђе из Европе, столови су били прекривени снежно белим столњацима, али је ентеријер красио и пиротски ћилим.¹⁰⁷¹ Рабен Бехар, механџија, 5. априла 1985. године упућује писмо министру унутрашњих дела у којем изражава незадовољство јер је износ пореза који треба да плати једнак као и за друге гостионице у граду.¹⁰⁷² Сматрао је да има права да плаћа мањи порез будући да је уложио много новца у свој ресторан и да је његова гостионица јединствена по величини, намештају и коштању, луксузна и намењена отменим гостима. Његова жалба није била уважена.

Према сећању Милана Младеновића, брице из Пирота који је своју радњу држао у близини гостионице и који је умро 1955. године у својој 96. години живота, Рабенова гостионица није била место за сиротињу и сељаке. Он наводи: *Там и работа: сељак или папуџија у рабенову мејану! При господу. Бива ли?... Затова ли Рабен носеше златну капу: да му у мејану додде сељаци с с торбе и дисази и занатлије с с прљаве руће? Што јес јес ал за њи несу бели чаршавије!*

Рабенову механу посећивали су угледни људи, официри, политичари и богати Пироћанци. Осим њих, долазили су и пословни људи и туристи, посебно након што је пруга Ниш-Пирот пуштена у рад 1. новембра 1887. године.¹⁰⁷³ Једна од најважнијих личности која је између осталих била смештена код Рабена јесте и сам краљ Милан са својом породицом. Током Српско-бугарског рата 1885. године када је Пирот био окупиран од стране Бугара један месец, бугарски кнез Александар Батенберг боравио је у Рабеновом здању. Забележено је да је кнез издавао наређења са балкона Рабеновог здања, а прво је наредио

¹⁰⁷⁰ Д. Ћирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник* 6, Пирот 1979, 220.

¹⁰⁷¹ Д. Ћирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник* 6, Пирот 1979, 221.

¹⁰⁷² АС, МУД-П, ф. X, р. 36/1885.

¹⁰⁷³ Д. Ћирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник* 6, Пирот 1979, 221.

да се запали кућа Аранђела Трнског у непосредној близини зграде у којој је он боравио, са упоорењем да се води рачуна да се пожар не прошири и на Рабеново здање.¹⁰⁷⁴ Након што је кнез напустио Пирот, за њим су у згради остали само голи зидови. Све што се у гостионици налазило било је покрадено. У здању је постојала и слика краља Милана у богато декорисаном раму, а Арон се противио чину ломљења сталка, бацању слике на под и пробадању лица краља бајонетима.¹⁰⁷⁵ Спас Соколов, бугарски војник, брутално је тукао Рабена који је одбијао да промени назив своје кафане која се звала *Српски краљ*. Овај пример говори о добрим односима између Јевреја и Срба, односно до које мере су Јевреји поштовали краљевство у коме су живели. Арон Бехар Рабен је из Пирота отишао неколико година након рата, а његови наследници су зграду продали Пиротској окружној штедионици након Великог рата.¹⁰⁷⁶

Рабеново здање је осим своје првобитне намене важно и због институција које су у њему биле смештене пре него што су за њих подигнути адекватни објекти. На пример, прва штампарија у Пироту основана од стране Исака Бехаре и Ђошића 1894. године била је смештена у ово здање.¹⁰⁷⁷ Затим, Пиротска гимназија је у здању била смештена 18 година пре него што је подигнута нова зграда гимназије 1907. године. Окружни суд и пореска управа, такође су били смештени у здању док нису добили наменску зграду 1912. године. Смештање ових институција у Рабеново здање није случајно и говори о његовом вишеслојном значају. Зграда је била репрезентативног и модерног изгледа, у складу са европским тежњама. Правилног плана, моћног и доминантног изгледа у односу на околину, актуелне европске архитектуре и прва зграда од чврстог материјала у граду симболички је представљала и зачетак нове српске државе, тј. града који тежи асимилацији са слободном краљевином Србијом.

¹⁰⁷⁴ В. Кољевић, *Бугарско-татарска разбојништва, пустошења, силовања у нашем рату 1885*, Ниш 1886, 43.

¹⁰⁷⁵ Д. Ћирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник 6*, Пирот 1979, 222.

¹⁰⁷⁶ Д. Ћирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник 6*, Пирот 1979, 225.

¹⁰⁷⁷ Д. Ћирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник 6*, Пирот 1979, 220.

Балкон Рабеновог здања је такође имао важну историјску и социјалну улогу.¹⁰⁷⁸ Балкон је био место са ког су се са висине обраћали говорници окупљеним Пироћанцима што је балкону давало улогу својеврсне позорнице. Уколико се у граду дешавало било какво масовно јавно окупљање, оно би било организовано управо у центру града, испред тј. испод балкона Рабеновог здања. Један од говорника са овог балкона био је краљ Александар Обреновић који је са Драгом Машин посетио Пирот 1901. године са овог места поздрављао окупљени народ који је улицом парадирало.¹⁰⁷⁹

Тачно наспрам Рабеновог здања, уз улицу, у данашем центру града Пирота у оквиру централног градског трга и пешачке зоне сачувана је чесма коју су подигли богати трговци из Цариграда, Јаков и Нисим Папо 1905. године. Грађанима је ова чесма која се практично налазила у самом центру града била од великог значаја јер су извори текли од подножја брда Сарлах, удаљеног 500 метара од центра града. Браћа Папо су често послом долазила у Пирот и склапали договоре како са својим сународницима, тако и са Србима.¹⁰⁸⁰

На изборима за сенатора из пиротског округа који су били одржани 1901. године, међу бирачима пиротске општине било је и Јевреја.¹⁰⁸¹ Одређени документи сведоче да су Јевреји и Срби заједно пословали, као и да су имали партнерске односе у фирмама. Постојала је компанија која се бавила извозом памука и памучних производа, маслаца, шљива и пиротских ћилима, а коју су основали Џацић, Христић и Бехара 1890. године.¹⁰⁸² Један од партнера, Маир С. Бехара био је одборник општине Пирот 1887. и 1889. године.¹⁰⁸³ Још један пример оваквог типа сарадње видимо у примеру где Самуило и његов српски ортак извозе јаја и маслац, а увозе јужно воће из Турске и Грчке.¹⁰⁸⁴ Због свог предузимљивог трговачког духа, али и угледа који су стекли у пиротском друштву,

¹⁰⁷⁸ Т. Zebić, The Jewish Community in Pirot: Public and Religious Identity in the Balkan Ottoman Town from the Tanzimat Reform Period to the First World War, *Colloquia Balcanica* 6, in the press.

¹⁰⁷⁹ Д. Ћирић, Рабеново здање, *Пиротски зборник* 6, Пирот 1979, 224.

¹⁰⁸⁰ Ж. Лебл, *Јевреји у Пироту*, Пирот 2015, 43.

¹⁰⁸¹ АС, Сенат, ф. XIII р. 1/1901.

¹⁰⁸² Христић који је један од ортака јесте потомак Малог Ристе: Музеј Понишавља Пирот, Архива породице Христић

¹⁰⁸³ АС, МНП-П, ф. XV , р. 7/1897.

¹⁰⁸⁴ М. Велимировић, Јевреји у Пироту, *Зборник Јеврејског историјског музеја* 6, Београд 1979, 282.

многи јеврејски грађани били су укључени у важна оснивачка тела и управне органе фирми и друштва, који су настајали у Пироту крајем XIX и почетком XX века. Исак И. Бехар, трговац, био је члан Оснивачког одбора Друштва за производњу и промет пиротских ћилимова и домаћих вунених тканина које је формирано 24.2.1891. године.¹⁰⁸⁵ Исти је био и одборник пиротске општине 1894. године.¹⁰⁸⁶ Маир С. Бехара је са 110 гласова изабран у чланство Управног одбора Индустијско-електричног друштва 24.7.1905. године и првој редовној скупштини акционара тог друштва. Био је, такође, изабран за члана одбора Оружног пододбора Црвеног крста за град Пирот, 18.10.1908, а чланови пиротског Црвеног крста, поред њега били су и Марко Сид и Арон Конфино.¹⁰⁸⁷ Поједини јеврејски трговци из Пирота имали су и међународних веза, на пример Бохор Конфино са париском компанијом, од које је имао потраживања, која су била од значаја за плаћање његовог дуга у Пироту, за који му је продата роба и некретнине за високу цену од 1500 дуката и 20.000 гроша.¹⁰⁸⁸

На Балкану су постојале одређене предрасуде и приче о Јеврејима у које су веровали многи хришћани. Постојала је локална прича како није могуће направити мацес за Песак без крви хришћанског детета.¹⁰⁸⁹ Идентична прича могла се чути и у другим деловима полуострва.¹⁰⁹⁰ Срби и Јевреји су, осим повремених прича наведеног типа које произилазе из страха и непознатог, у Пироту начелно добро функционисали, али неки документи показују и да је долазило и до спорова. Један од њих односи се на одлуку након ослобођења 1878. године да пијачни дан буде субота,¹⁰⁹¹ чему су се Јевреји противили

¹⁰⁸⁵ АС, МНП-р- Т, ф II, р. 214/1894.

¹⁰⁸⁶ АС, МПС, ф. 44, р. 238/1894.

¹⁰⁸⁷ Музеј Понишавља Пирот, Архива окружног пододбора Црвеног крста 1908; Приложници пиротском Црвеном крсту у 1912. години били су: Самуило Аврамовић са 6 дин, Арон Конфино, Марко Сид и Нисим Абраванел, Давид Бехара и брат са по 5 дин, Марко Аврамовић и Исак Бехар са по 0,50 дин: Музеј Понишавља Пирот, Архива окружног пододбора Црвеног крста 1912.

¹⁰⁸⁸ АС, МУД Р, ф VIII, р. 208/1878.

¹⁰⁸⁹ Ж. Лебл, *Јевреји у Пироту*, Пирот 2015, 38.

¹⁰⁹⁰ Хришћани су били склони разним конструкцијама, нпр. у Нишу се причало да је извесни Давид Нахмијас убио једну девојчицу. Група људи желела је да насилно уђе у његову кућу и да освети њену смрт, међутим полиција их је спречила јер је девојчица пронађена жива и здрава. Овакви примери су бројни и само показују на који начин су људи испољавали своје страхове које су имали у вези са нечим што им је било непознато: Ж. Лебл, *До коначног решења, Јевреји у Србији*, Београд 2002, 202.

¹⁰⁹¹ Б. Храбак, *Јевреји у Београду*, Београд 2009, 420.

будући да нису у могућности да раде на Шабат, али њихове жалбе нису биле услишене.¹⁰⁹² Интересантан је случај када је извесни Алекса из Пирота оптужио свог комшију, већ поменутог угледног грађанина Маира Бехару, како је камењем гађао његову кућу и том приликом поломио стакла на прозорима.¹⁰⁹³ Маир Бехара имао је три сведока- једног Јеврејина и два Србина која су сведочила у његову корист, а пре него што је утврђено да је невин провео је пет дана у затвору. Овакви спорови заправо не говоре о међусобној нетрпељивости већ више о свакодневним проблемима обчних људи и комшијским несугласицама.

Једно писмо упућено Министарству просвете и црквених дела од 21. јула 1878. године, након ослобођења Пирота, говори о томе да је господин Буквић затражио да се врате јеврејске књиге духовног садржаја. Након што је Пирот постао део Србије, неке књиге су однете за Београд тако да је у овом писму затражено да се оне заједно са још неким предметима врате рабину Хаџи Маиру.¹⁰⁹⁴ Ово није једино писмо са оваквим захтевом. Исте године 3. марта Шелемо Бехара, Азријел Давид, Исак Барон и Јусеф Бехара затражили су помоћ од београдских јевреја Бохора Алкалаја и Моше Мевораха.¹⁰⁹⁵ Након што је Пирот ослобођен хитно је требало одредити неку зграду за болницу, а поручник Јеврем Марковић изабрао је рабинову кућу за ту сврху. Рабин је напустио град и за собом у кући оставио јастуке, душеке, тепихе, намештај, посуђе, библиотеку, концертни клавир, као и преко 60 кила сушених кобасица.¹⁰⁹⁶ Четири пуна сандука књигама пребачено је за Београд. Алимпије Васиљевић одговара на писмо 9. октобра 1878. у коме говори о повраћају књига у Пирот.¹⁰⁹⁷

Делатност која је у Османском царству била резервисана за Јевреје јесу мењачки послови. Они су ову делатност врло успешно обављали и у Пироту, а кроз документа се види да су

¹⁰⁹² М. Велимировић, *Јевреји у Пироту*, *Зборник Јеврејског историјског музеја* 6, Београд 1979, 282.

¹⁰⁹³ АС, МУД-П, ф. VIII, р. 3/1888.

¹⁰⁹⁴ АС, МПС, ф. IX, р. 300/1878.

¹⁰⁹⁵ АС, ПО, к. 64, бр 399.

¹⁰⁹⁶ М. Марковић, *Моје успомене, Други српско-турски рат 1877-1878. год*, Београд 1906, 247.

¹⁰⁹⁷ Б. Храбак, *Јевреји у Београду*, Београд 2009, 422.

такође вршили позајмице својим суграђанима.¹⁰⁹⁸ Већ поменути угледни трговац Мали Риста, новац је позајмљивао од Јевреја, а конкретно 6.496 куруша (гроша) од Јакова Чаркација 1868/69 коме новац никада није вратио што сазнајемо из судског спора који о томе говори.¹⁰⁹⁹

У првој половини XIX века 1825. године, из пера већ поменутог Стевче Михаиловића из Јагодине сазнајемо за једну ситуацију у којој Јеврејин покушава да превари сељака у вези откупа сребрног новчића.¹¹⁰⁰ Стевча Михаиловић, трговац, послом је био у Пироту и том приликом куповао је текстил у Тијабари на панађуру и присуствовао је сцени где Јеврејин- Чивутин сараф нуди изузетно ниску цифру за откуп сребрног новчића од сељака. Он се умешао понудивши дупло више и говорећи да је у питању превара. Јеврејин је Стевчи рекао: *Овде не суди српски Милош!* након чега је дошло до вербалног окршаја између Стевче и сарафа, а након тога је Јеврејин негде хитро отишао, према Стевчином уверењу вероватно да се жали властима, конкретно Ферат Аги у Тијабари. Када је Стевча схватио да је направио проблем, сакрио се у подруму поменутог Хаџи Неше, који је био пословни партнер његовог оца и тамо је провео ноћ. Доживљај једног српског трговца на његовом *првом путовању у стране земље* веома сликовито дочарава односе у оквиру Османског царства. Јеврејин је у расправи истакао да овде ништа не значи српска власти и кренуо да тражи помоћ од Османских власти које су му и омогућиле да послује на начин на који је то чинио. Пример говори о чврстој спони између власти и Јевреја поданика, као и о незнању младог и неискусног путника који живи у другачијим оквирима у склопу друге државе.

Јевреји су заједно са хришћанима под Османском влашћу живели до ослобођења Пирота 1878. године. Пирот је постао саставни део Србије и тада је однос према Јеврејима био редефинисан. Берлинским конгресом 1878. године прокламована је једнакост Јевреја у

¹⁰⁹⁸ Јевреји су још у време султана Сулејмана Величанственог били етикетирани као лихвари. Путописац Бецек 1561. године забележио је да се Јевреји у Турској баве зеленашењем: Б. Храбак, *Јевреји у Београду*, Београд 2009, 38.

¹⁰⁹⁹ Молба Трговинском суду у Шаркоју од 20. маја 1874. године коју упућује син покојног Јакова: С. Велкова, М. Панајотовић, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014, 118.

¹¹⁰⁰ Ж. Живановић, Мемоари Стевана Стевче Михаиловића у два дела, од 1813- 1842 и од 1858- 1867, *Зборник за историју и књижевност српског народа I 18 СКА*, Београд 1928, 55-56.

Србији.¹¹⁰¹ Њих је у Пироту било 373.¹¹⁰² Забележено је да је годину дана након ослобођења у Пироту било 8.183 становника, од њих 7.185 Срба, 683 Османлија и 360 Јевреја.¹¹⁰³ Њихов положај је у годинама након ослобођења био лошији у односу на претходна времена, поготово када је краткотрајна владавина Бугара испољавала веома снажан антисемитизам. Након тога, 1888. године Јеврејима је уставом грантована потпуна грађанска једнакост.¹¹⁰⁴ Наредне деценије обележене су убрзаним прогресом јеврејске заједнице и интеграцијом у српско друштво. Јевреји су говорили српски језик и похађали српске државне школе. Били су сасвим интегрисани у социјални, политички, културни и економски живот. У Пироту је 1896. године било 10.000 становника од чега 266 Јевреја и 272 муслимана.¹¹⁰⁵ Године 1912. било је 10.547 становника, а међу њима 9.967 Срба, 250 Јевреја и 330 Рома.¹¹⁰⁶ Положај Јевреја се у српској држави знатно поправља и након што они учествују у Првом светском рату на страни Србије. Такође, учествоваи су и у свим ратовима од 1912-1918. Један документ говори о томе да је 14 процената пиротских Јевреја узело учешће у Балканским ратовима на страни Срба.¹¹⁰⁷ Јевреји овог времена себе су називали *Србима Мојсијеве вере*. Овај израз је веома интересантан јер је заправо веома контрадикторан јер оваква формулација у пракси није могућа јер бити Јеврејин подразумева и етничку и верску припадност, али они су себе свакако тако називали. Начин на који су се представљали апсолутно је значио интеграцију, али не и асимилацију.¹¹⁰⁸ То је био један ентитет са дуплим идентитетом- јеврејским и српским- који се није могао одвојити.¹¹⁰⁹ Немачки дипломата и војник Карло барон Рихтхофен је у брошури *Јесу ли Јевреји ратнички народ?* на добар начин описао како су Јевреји били посвећени војници и лојални држави у којој живе.¹¹¹⁰ И Јевреји и Срби, и мушкарци и

¹¹⁰¹ С. Голдштајн, *Жидови на тлу Југославије*, Загреб 1988, 123.

¹¹⁰² Ж. Лебл, *Јевреји у Пироту*, Пирот 2015, 35.

¹¹⁰³ М. Милићевић, *Краљевина Србија, нови крајеви*, Београд 1884, 227.

¹¹⁰⁴ Ж. Лебл, *До коначног решења, Јевреји у Београду 1521-1942*, Београд 2001, 146-149.

¹¹⁰⁵ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Београд 1987, 218.

¹¹⁰⁶ В. Николић, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974, 12.

¹¹⁰⁷ Ж. Лебл, *Јевреји у Пироту*, Пирот 2015, 49.

¹¹⁰⁸ V. Dautović, A Monument to Fallen Jewish Soldiers in the Wars Fought between 1912 and 1919 at the Sephardic Cemetery in Belgrade, *Acta historiae artis Slovenica, Ljubljana 2013*, 44-45.

¹¹⁰⁹ М. Кољанин, *Између еманципације и нетрпељивости: Јевреји у Србији XIX века, Менора*, Београд 2010, 128.

¹¹¹⁰ И. Шланг, *Јевреји у Београду*, Београд 1926, 112.

жене, били су веома храбри војници и посвећени доктори и медицинске сестре током Великог рата.¹¹¹¹ Неки од војника из Пирота су Моша Леви Нафталић, Мајер Бенцион Конфино, Соломон Рубен Франко, Јаков М. Салтиел, Исак Ј. Калмић и Давид Б. Самуило Давидовић.

Осим докумената и понеког материјалног доказа који сведочи о животу Јевреја у Пироту, данас постоји споменик у Јеврејској улици који бележи дан када је у ноћи између 12. и 13. марта 1943. из својих кућа истерано целокупно јеврејско становништво Пирота и након постројавања у згради Гимназије сви су послати у Треблинку. Споменик је подигнут 2011. године, а претходно је од 1988. године самостално стајала меморијална плоча на којој су се могле прочитати информације о овом догађају. Споменик је у форми преполовљене Давидове звезде која директно реферише на симбол јеврејске заједнице. У овом случају је преполовљена и постављена директно на земљу и делује као да тоне. Симболика оваквог начина представљања је управо представа пропасти овог народа, његово брисање из овог града, као и њихове свеукупне патње.¹¹¹² Споменик у Јеврејској улици данас дакле чини спомен плоча заједно са преполовљеном Давидовом звездом. Постојање оваквог меморијала ипак говори о свести грађана Пирота да је потребно подсетити на народ са којим су Пироћанци вековима живели у добрим комшијским односима.

*

На основу сачуваних материјалних доказа јеврејске културе у овом граду у XIX веку може се пратити присуство ове веома видљиве мањине, посебно након Танзиматских реформи и укључивања Пирота у токове српске државе. Значај ове заједнице за проучавање визуелне културе Пирота се огледа кроз више аспеката. Наиме, први записи о њиховом боравку у овом граду говоре о њиховој заједници као веома развијеној. Кроз даље изворе може се пратити континуитет њиховог живота, као и у одређеном смислу повлашћени положај у Османском царству. Реконструкцијом простора где су они боравили постаје јасно да су се налазили у самом центру града, у близини власти и да нису

¹¹¹¹ М. Кољанин, В. Радовановић, *Јевреји Србије у Првом светском рату*, Београд 2014, 9-50.

¹¹¹² Т. Zebić, *The Jewish Community in Pirot: Public and Religious Identity in the Balkan Ottoman Town from the Tanzimat Reform Period to the First World War*, *Colloquia Balcanica* 6, in the press.

били изоловани већ су се мешали са осталим становницима, а у својој махали били одвојени зарад сопственог мира и упражњавања вере. Такође, кроз примере се може посматрати како је изгледао суживот поданика Царства. Као што је већ истцано, суживот поданика није увек био хармоничан, али је апсолутно био функционалан што је, између осталог, допринело и дугом трајању Империје. Јеврејска заједница у Пироту изражавала је свој религијски и социјални идентитет подизањем синагога, школа, купатила, приватних кућа, дућана, чесама, као и посебног гробља. Промена власти утицала је и на промену односа међу народима који су на истом простору живели, тако да су Јевреји од еминентних чланова друштва под Османском управом након једног процеса постали важни чланови српског друштва и бивали сасвим интегрисани у све сегменте. Њихова особина јесте била да се прилагоде држави у којој живе, као и актуелним властима и законима. Они су то чинили у односу на све државне апарате којима су припадали и били веома лојални што у најекстремнијем случају показује и начин на који су себе називали- *Срби Мојсијеве вере*. Посматрајући визуелни идентитет Пирота, или још прецизније промену његовог идентитета кроз деценије XIX века, најупечатљивији пример транзиције јесте *Рабеново здање* које је настало од стране Јевреја и њихове тежње за напретком, које су Срби употребили како би у модерну зграду која налукује европским, једину такве форме у Пироту тога времена, сместили своје прве институције новоослобођене државе. Култура Сефарда не би могла бити у потпуности схваћена без Османско-балканског контекста, исто као што ни Османско-балканска култура не би била потпуна без анализе утицаја шпанских Јевреја на њено креирање. Пример Јеврејске заједнице у Пироту парадигма је процеса у којима је рецепција и однос према овој мањини био условљен распадом Османског царства и пре свега настајањем нових хришћанских држава на Балкану.

Ослобађање Пирота од Османских власти у деценијама које су следиле огледало се и кроз промену идентитета града кроз архитектонска остварења. Град који се вековима успешно развијао у складу са захтевима Османског царства коме је припадало у ери Танзимата добија одређене слободе и долази до промена у изгледу слике града. Овај период можемо окарактерисати као прелазни будући да су градитељски узор и даље у складу са прописима Царства и његовом естетиком, док је подизање православних храмова условљено тренутним околностима и прихваћеним моделом који је владао широм царства. Са друге стране, управо су одређене политичке и верске слободе довеле до развоја градитељства и стога овај период можемо сматрати фазом која временом, уз развој политичких дешавања, доводи до потпуних слободна након дефинитивног ослобођења.

Укључивање Пирота у састав Кнежевине, односно Краљевине Србије условило је да се створе простори за националне институције без којих један град тог ранга не би могао да функционише. Места која су одабрана за подизање нових монументалних објеката профилисаних естетиком Средње Европе, поклапају се са најзначанијим топосима Османске власти. Улица у којој су готово у два реда наведени објекти, била је важна жила Османског Пирота. Зграда Окружног начелства, профилисана према европским начелима нешто скромнијих димензија у односу на преостале наведене, једна је од првих корака ка промени идентитета града. Наведене школе монументалних размера су осим идеје о јачању школства као стратегија државе кроз своју појавност носиле важну поруку коју су преносиле сваком пролазнику. Ове грађевине су својом архитектонику одавале утисак стабилности и високог нивоа образовања у новоослобођеном граду, односно држави. Било је јасно да је приоритет државе био улагање у образовање потоњих генерација. Величајност зграде Општинског суда недвосмислено је говорила о поверењу које грађанин треба да има у нови правни систем у који је Пирот укључен. Конструисање јавног споменика на новом градском тргу који слави прекретницу у историји Пирота, додатно потврђује величање овог момента и схватање ослобођења као новог живота који доноси просперитет. Спона између просторног планирања у новоослобођеним крајевима и националне идеје је сасвим очигледна. Идеологија која пропагира поништавање

Османског наслеђа у складу је са идејом о слободној европској Србији и у том смеру се град Пирот надаље развија. Промену његовог идентитета у XX веку након Другог светског рата условиће наредни режими који су имали потребу да у граду оставе нови печат у складу са актуелним идеологијама.

Конструисање прошлости, кориговање историје и коначно потпуна девастација материјалних доказа другог културног модела омогућава јачање нове идеје која у свом фокусу има окренутост ка *Европи* одакле надаље црпи своје узоре. Чињеница јесте да је комунални апарат града након ослобођења евидентно био у лошем стању и да је урбано језгро Пирота требало бити обновљено, али то не значи да је нужно морало да доживи потпуно уништење. У име националне идеологије, а под велом урбанизације, уређења и санитетских разлога, Пирот бива потпуно измењен у својој основи. Нове регулационе линије правилних форми творе и нове блокове под правим углом што је условило да се сви објекти који не одговарају новој ортогоналној схеми поруше и на њиховим местима подигну нови, стамбени простори савремене структуре. Трасирање нове уличне мреже условило је поништавање Османског градитељства и његових урбаних начела.

Пирот, почетак XX века, МПП

Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, МПП

Плоча на споменику ослободиоцима Пирота у Тијабари, фото: Вук Даутовић

Споменик ослободиоцима у Тијабари, детаљ, фото: Вук Даутовић

Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, фото: Тијана Зебић

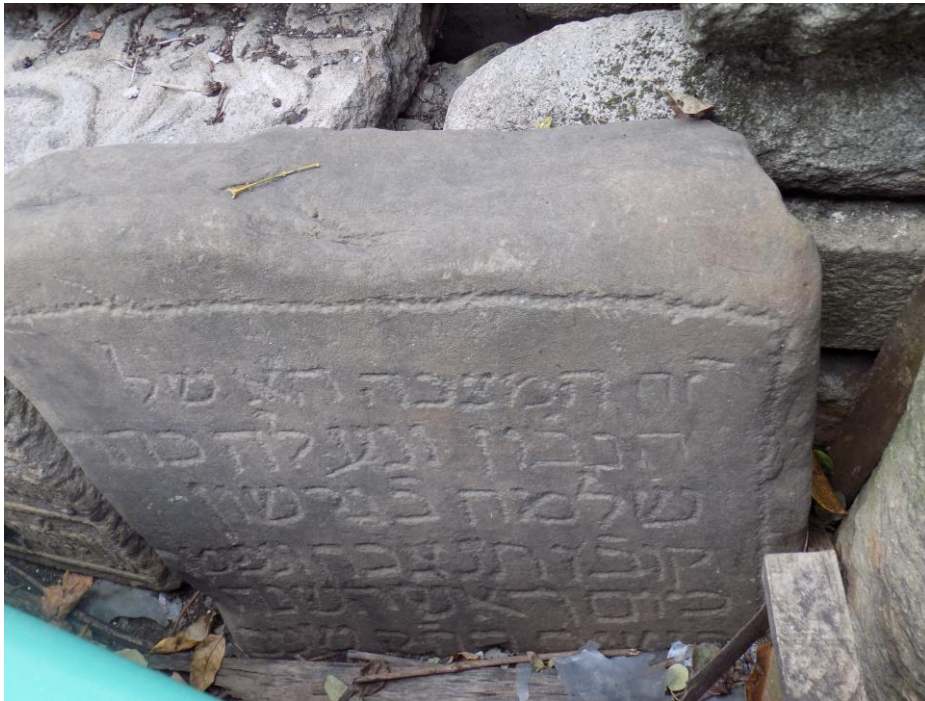
Ослобођење Пирота 1918. године, минарет Цареве цамије, МПП

Меморијал у Јеврејској улици, фото: Тијана Зебић

Девастирано Јеврејско гробље на Сарлаху, фото: Тијана Зебић

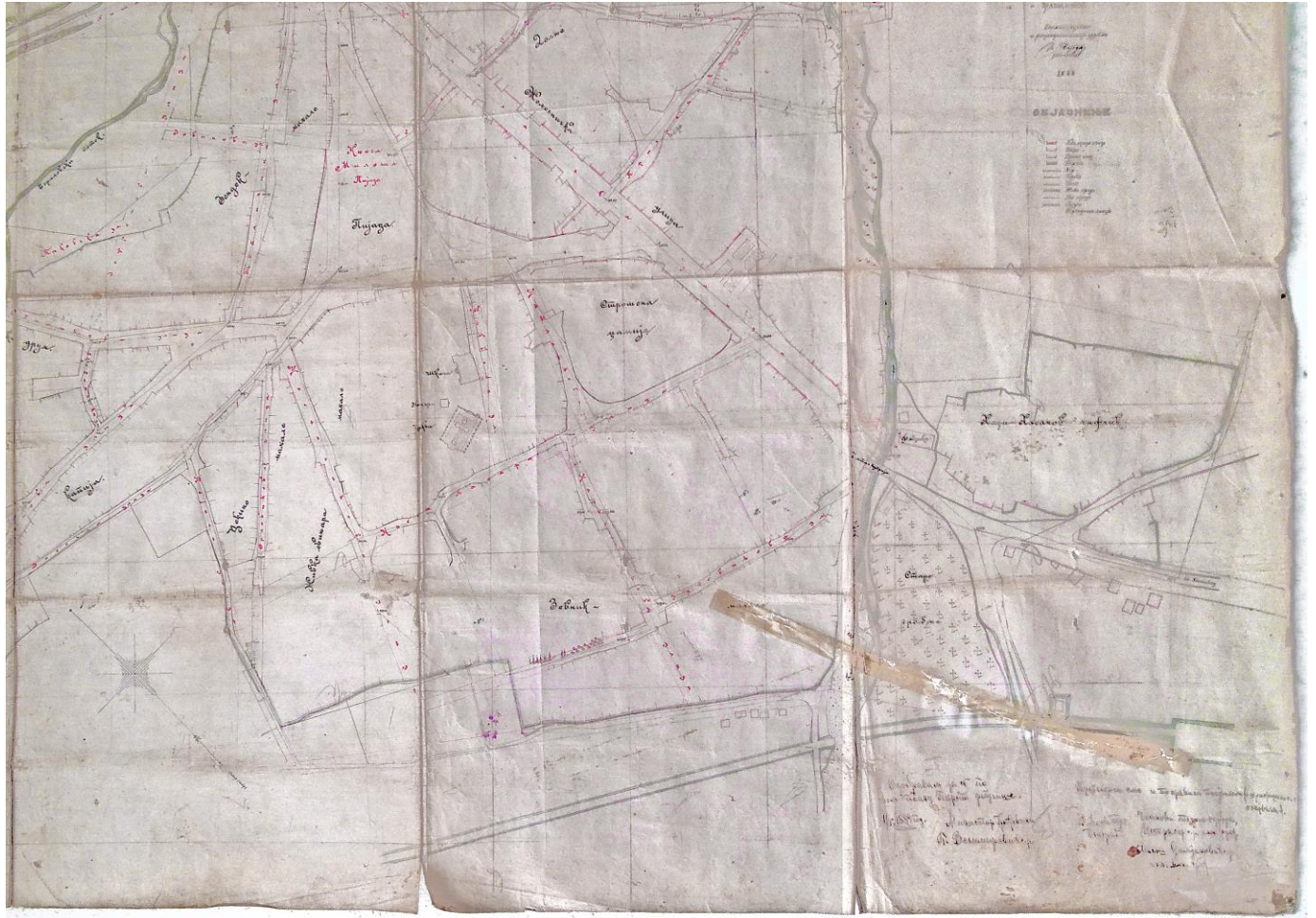
Надгробна плоча рабина Шлома бен Гершон Кова из 1739, фото: Тијана Зебић

Рабеново здање, МПП

Почетак XX-их година XX века, минарет Цареве џамије сасвим лево, МПП

Мапа Тијабаре 1888. године, једна од махала насловљена је *Живка Свињара*, извор: МПП

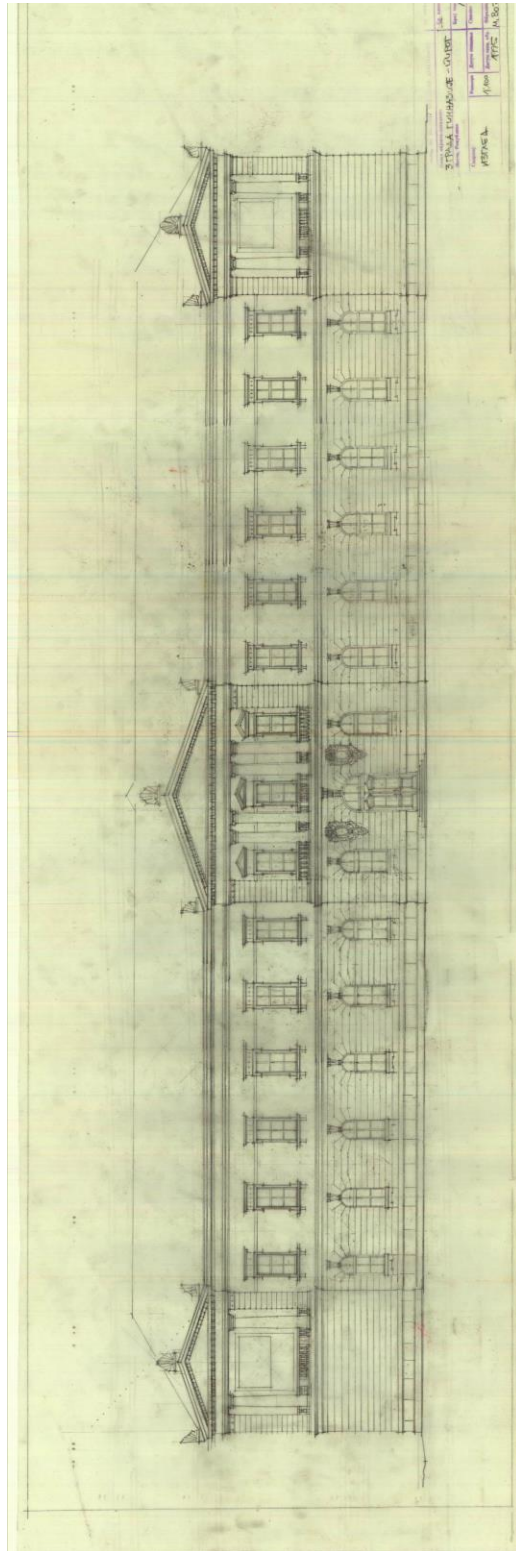
Зграда Окружног суда, фото:Тијана Зебић

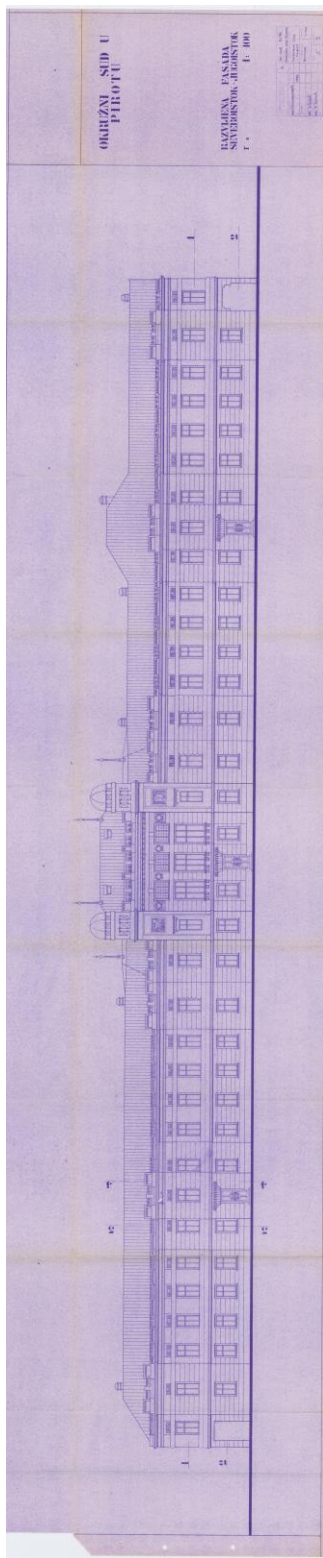
Гимназија Пирот, фото:Тијана Зебић

Зграда Окружног начелства, данас хотел Гали, извор: Google Maps

Зграда Гимназије Пирот, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

Зграда Окружног суда, извор: Завод за заштиту споменика културе Ниш

Рабеново здање, фото: Тијана Зебић

Чесма браће Папо наспрам Рабеновог здања, фото: Тијана Зебић

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На подручју југоисточне Србије урбана цивилизација развијала се континуирано од римског, преко византијског и српског средњовековног периода, као и током вишевековне османске владавине у јужним српским земљама. Услед честих ратних догађаја она је пропадала или стагнирала, оживљавала и цветала, углавном дуж старих балканских трансверзалних комуникација и њихових важних раскрсница какве су биле нишавска и моравско-вардарска. Јужне српске земље пролазиле су у прошлости кроз динамичне и сложене процесе промена и преображаја. Овде су се укрштали утицаји најпре римске, потом византијске и српске средњовековне културе са остацима предримске и нове османско- балканске цивилизације која је најдуже утицала на формирање културне традиције становништва централног балканског подручја- од половине XV до краја XIX века.

Пирот се од тренутка када је постао саставни део Османске империје развијао у складу са захтевима и свакодневним потребама државе чији је саставни део био. Град Пирот припада корпусу балканских градова који су се развијали кроз различите културе које су се смењивале, а свој врхунац достиже за време Османске владавине. Град је у првим деценијама XIX века изгледао идентично као од тренутка када је почео да се развија у складу са потребама царства коме припада. У овом периоду у граду је било више објеката који су припадали временима када је царство било на свом врхунцу него новоизграђених због тога што је почетак века донео многе устанке што је директно утицало на дестабилизацију царства и није представљало погодан тренутак за финансирање и подизање нових објеката. Османско царство представља мултиетничку и мултуконфесионалну државу која је на великој површини функционисала готово шест стотина година. Многи народи од којих су најбројнији муслимани, хришћани и Јевреји живели су, не увек у потпуној хармонији, али без сукоба који је представљао преовлађујући фактор у њиховој егзистенцији. Приватни живот немуслимана у Османском царству, одређивали су многи шеријатски и канунски прописи. Шеријат

дозвољава немуслиманима да буду поданици исламске државе, с тим што је њихов статус јасно дефинисан појмом зима. Статус зимије у Османском царству је истовремено подразумевао одређени ниво заштите, али исто тако и понижења. Подређени положај морао је бити недвосмислен и присутан у свакодневном животу поданика, а постојање овакве квалификације заправо је олакшало функционисање велике империје.

Насељена урбана места градови/вароши су у Османском царству, у зависности од географске и стратегијске важности, развијани у тачно одређеним оквирима према принципима који су се односили и на поштовање религије и свакодневних потреба поданика царства. Вакуфи који представљају муслиманску задужбину која служи исламским верским, културно- просветним и милосрдним циљевима одиграли су кључну улогу у креирању идентитета града. Они нису подизани насумично и без плана, већ напротив, они указују на једну разложну и дугорочну политику државе која се спроводила у султаново име.

Будући да је Пирот више векова био унутар Царства и да није имао форму и улогу града на граници створили су се услови да се слободно развија. Његова повољна позиција апсолутно је утицала на то да се претвори у развијен трговачко-занатски центар на једном од најзначајнијих путева у оквиру Царства. У оквиру вакуфа Мехмеда II постојали су дућани, а податак о пословању дубровачких трговаца из 1498. године потврђује значај Пирота на мапи Балкана када је у питању трговина. Дубровачки трговци су у Пироту боравили неко време, дакле нису трговали само у пролазу о чему сведочи бројна непокретна имовина коју су поседовали када је између њих дошло до спора. Осим објеката који су грађени током векова владавине Османлија, оно што заиста прецизно говори о његовој величини јесте и назив који су му они дали. У званичним документима османске администрације за Пирот важи назив Шехиркој који недвосмислено и директно упућује на сасвим развијен град. *Шехир* означава веће отворено градско насеље, насељено углавном муслиманским становништвом са више џамија и осталих потребних установа попут школа, текија, хамама, каравансараја и чаршије. Осим објеката који су чинили развијени град, инфраструктура околине града такође је била значајна тако да су Османлије улагале и у изградњу путева и мостова. За живот у граду у коме живи претежно

муслиманско становништво посебан значај имају воденице и градски водотокови, тако да је и овим објектима придаван значај када је реч о грађењу и развоју османско-балканског града.

Значајне информације о Пироту проналазимо код многобројних путописаца који описују сопствена путовања. Оријенталистички дискурс неретко прожима њихове погледе, али и поред тога кроз њихове белешке долазимо до мноштво корисних информација о граду и објектима који до данас нису сачувани. Најзначајнији путописци су Евлија Челебија и Феликс Канци будући да у односу на друге многобројне путописце који су пролазили овим крајем пружају детаљније описе и важне чињенице које умногоме помажу реконструкцију изгледа ово османско-балканског града. Улична мрежа није поштовала принципе који су усвојени у западном свету где је основа да се главне улице секу под правим углом, наслеђена од урбаног планирања градова античког Римског царства. У односу на овакав принцип развоја уличне мреже, формирање града на основу других примарних принципа за посетиоце са запада могло је деловати хаотично како путописци неретко и истичу. Када су у питању негативни коментари путописаца који долазе са западна, не треба изузети ни стереотипе о истоку као дивљачком, заосталом и мање вредном. У случају османско-балканских градова њихов развој је био условљен другачијим приоритетима у односу на оне на које су западни путописци навикнути. У првим деценијама XIX века у Пироту је било две џамије, неколико месцида који су претворени у џамије, једна или две текије, две гробнице којима се ишло на поклоњење, неколико мектеба, ханова, каравансараја, конака, механа, кафана, мензулана, приватних и јавних хамама, чесама, чаршија и сахат кула. Количина објеката који су подизани за потребе поданика царства и који су чинили њихову свакодневицу сведочи да је Пирот био сасвим развијен град према културном моделу који је у царству владао. На тај начин је вршено и просторно планирање, у литератури често доживљено као непланирање, а објекти су подизани према устаљеним правилима и законима које је прописало царство. Равнање објеката према југоистоку и светом граду Меки, а не према улици покарпа се и са најефикаснијом хелиотермичком осовином па су из тог разлога и објекти хришћана били усмерени ка истој страни. Артикулација простора на овај начин могла је деловати као неред за посетиоца са запада који познаје другачије принципе просторног планирања.

Овакав принцип примењиван је и на друге градове на Балкану који су били у склопу Османског царства, они су се на исти начин развијали и иста правила су важила и у њима, све у складу са потребама и законодавством владајуће државе.

Иако је владало мишљење да су се градови са, како је то најчешће у литератури окарактерисано, *оријенталном* муслиманском физиономијом развијали стихијски, само наизглед су били непланирани и ницали без икаквог редоследа и правила. Они су били резултат пажљивог планирања османске администрације. Османски градови третирани су са омаловажавањем и негативним односом из угла европске цивилизације и аустријске планерске традиције. Иако османлијске матрице нису биле планиране у данашњем смислу те речи, њихов раст и развој јесте био одређен низом урбаних форми. Урбанизација града Пирота након ослобођења 1877. године довела је до регулације улица и развоја архитектуре јавних здања по узору на европске центре. Иако репрезентативни Конак Малог Ристе сведочи о врхунским донетима стамбене архитектуре османског Балкана након 1877. године су старе куће попут ње биле замењене новим унапред осмишљеним стамбеним блоковима.

Одраз Танзиматских реформи у Пироту веома је јасно уобличен кроз два важна сегмента. Први јесте подизање два градска храма као израз верске слободе, док је други оличен у форми градских кућа које су наликовале турским. Примери које у Пироту имамо сачуване до данас кроз визуелну културу јасно говоре о функционисању друштва у одређеним историјским околностима.. Две сакралне грађевине у граду држале су народ на окупу и имале су улогу јавног, националног, друштвеног и верског нуклеуса пре легитимних јавних институција које су формиране одмах након ослобођења. Од четврте деценије XIX века, на територији Османске империје насељеној православним становништвом ствара се јединствени духовни простор са заједничким културним моделом у оквиру кога се развија и црквена уметност. Главну улогу у обнови верског живота, поред цркве и манастирских средишта добијају градови са економски моћним локалним заједницама око којих, у процесу реформе турске административне управе од 1830-1870. године настају црквено-школске општине са делимичном аутономијом. Два градска храма подигнута у овим временима сведоче о принципу који је био примењен и у Пироту. Начин на који су

храмови подигнути, удруживање сликарских мајсторских радионица и прилози грађана говоре о чврстој спони између потреба православног света и визуелне културе. Раскошнији начин живљења отеловљен у градским конацима у власништву новог имућног слоја градског хришћанског становништва резултат је промена које су тежиле модернизацији. Наведени примери градских кућа- конака хришћанског становништва показују да је организација животног простора имала упориште у моделу куће муслиманског поданика који у том времену, још увек представља парадигму у пројектовању. Формирање новог грађанског слоја који временом стиче одређене привилегије директно утиче и на цветање културног и верског живота. Без новчане подршке од стране истакнутих чланова друштва, који су осим сопствених донација активно радили и на промовисању идеја и прикупљању средстава, визуелна култура оличена у православним храмовима Пирота и околине не би била репрезентативна у мери у којој јесте била захваљујући њима. Мотиви које су наведени чланови друштва имали су различити, али је у основи заједничка жеља за формирањем идентитета. Током такозваног прелазног периода који почиње Танзиматским реформама до потпуног ослобођења од Турака, православни хришћани истичу свој идентитет, али још увек ограничени оквирима државе чији су поданици, док се тек након 1877. године и припајањем Пирота Србији кроз потпуну промену културног модела може видети изразита трансформација у идентитету града. Након ослобођења изглед града постаје државни пројекат и у том смислу поједини чланови локалне заједнице више немају значајну улогу у мери у којој су имали у претходном периоду, као утицајни и цењени поданици под турским властима. Град који се вековима успешно развијао у складу са захтевима Османског царства коме је припадало у ери Танзимата добија одређене слободе и долази до промена у изгледу слике града. Овај период можемо окарактерисати као прелазни будући да су градитељски узор и даље у складу са прописима Царства и његовом естетиком, док је подизање православних храмова условљено тренутним околностима и прихваћеним моделом који је владао широм царства. Са друге стране, управо су одређене политичке и верске слободе довеле до развоја градитељства и стога овај период можемо сматрати фазом која временом, уз развој политичких дешавања, доводи до потпуних слободна након дефинитивног ослобођења.

Будући да је било потребно национално утврдити град који је недавно ослобођен вишевековне турске владавине било је неопходно формирање монументалних јавних институција као и јавних споменика који су красили нове градске тргове како би константно подсећали на жртву, тријумф и настанак нове државе. Изглед јавних грађевина у креирању визуелне културе је имао задатак да створи другачији идентитет и обезбеди припадност токовима у склопу нове државе у коју би град требало да буде интегрисан. Величајност националне институције је требало да ода утисак суверене државе, а правилни архитектонски склопови су у перцепцији посматрача томе знатно допринели. Остваривање те идеје је било успешно упркос многим материјалним остацима који сведоче о Пироту као типичној османско-балканској вароши XIX века. Ови супротни слојеви наслеђа омогућавају да се сагледа колико креирање нове нације и одабир новог идентитета и културног модела могу утицати на урбанизацију и архитектуру градског ткива, а самим тим и на визуелну културу и идентитет града. Сходно националној идеји у Пироту је извршен својеврсни урбицид када су у питању објекти настали за време трајања Османског царства. Чињеница јесте да су објекти били девастирани и пре ослобођења, а неки и током XX века, али промена уличне мреже јесте свакако последица урбанизације након прикључења Пирота Кнежевини Србији. Нови регулациони план довео је до уништења многих објеката османског наслеђа, а генерално расположење у народу након дуго чеканог ослобођења није градило свест о томе да је потребно сачувати и ове историјске слојеве.

На основу сачуваних материјалних доказа јеврејске културе у Пироту у XIX веку може се пратити присуство ове веома видљиве мањине, посебно након Танзиматских реформи и укључивања Пирота у токове српске државе. Значај ове заједнице за проучавање визуелне културе Пирота се огледа кроз више аспеката. Реконструкцијом простора где су они боравили постаје јасно да су се налазили у самом центру града, у близини власти и да нису били изоловани већ су се мешали са осталим становницима, а у својој махали били одвојени премса сопственим жељама и потребама, зарад сопственог мира и упражњавања вере. Чињеница да су се својевољно изоловали и да на то нису били приморани у оквиру царства много говори о њиховом повољном положају у односу на то да су широм средње и западне Европе били присилно затварани у гета. Као што је већ истцано, суживот

поданика царства није увек био хармоничан, али је апсолутно био функционалан што је, између осталог, допринело и дугом трајању Империје. Јеврејска заједница у Пироту изражавала је свој религијски и социјални идентитет подизањем синагога, школа, купатила, приватних кућа, дућана, чесама, као и посебног гробља. Промена власти утицала је и на промену односа међу народима који су на истом простору живели, тако да су Јевреји од еминентних чланова друштва под Османском управом након једног процеса постали важни чланови српског друштва и бивали сасвим интегрисани у све сегменте. Њихова особина јесте била да се прилагоде држави у којој живе, као и актуелним властима и законима. Посматрајући визуелни идентитет Пирота, или још прецизније промену његовог идентитета кроз деценије XIX века, најупечатљивији пример транзиције јесте Рабеново здање које је настало од стране Јевреја и њихове тежње за напретком, које су Срби употребили како би у модерну зграду која налукује европским, једину такве форме у Пироту тога времена, сместили своје прве институције новоослобођене државе. Рабеново здање у Пироту представља парадигму сложених односа становника Пирота, као и симбол новог изгледа града будући да је у питању прва двоспратна грађевина саздана од чврстог материјала која је својим репрезентативним изгледом представљала и државне институције новоослобођеног града. Пример Јеврејске заједнице у Пироту парадигма је процеса у којима је рецепција и однос према овој мањини био условљен распадом Османског царства и пре свега настајањем нових хришћанских држава на Балкану.

Ослобађање Пирота од Османских власти у последњим деценијама XIX века огледало се и кроз промену идентитета града кроз архитектонска остварења. Укључивање Пирота у састав Кнежевине, односно Краљевине Србије условило је да се створе простори за националне институције без којих један град тог ранга не би могао да функционише. Места која су одабрана за подизање нових монументалних објеката профилисаних естетиком Средње Европе, поклапају се са најзначајним топосима Османске власти. Улица у којој су готово у два реда наведени објекти, била је важна жила Османског Пирота. Зграда Окружног начелства, профилисана према европским начелима нешто скромнијих димензија у односу на преостале наведене, једна је од првих корака ка промени идентитета града. Школске зграде монументалних размера су својом архитектоницом одавале утисак стабилности и високог нивоа образовања у

новоослобођеном граду, односно држави. Било је јасно да је приоритет државе био улагање у образовање потоњих генерација. Величајност зграде Општинског суда недвосмислено је говорила о поверењу које грађанин треба да има у нови правни систем у који је Пирот укључен. Конструисање јавног споменика на новом градском тргу који слави прекретницу у историји Пирота, додатно потврђује величање овог момента и схватање ослобођења као новог живота који доноси просперитет. Чињеница да је заправо Берлински конгрес довео до тога да Пирот постане саставни део Кнежевине Србије није истакнута када је у питању прослављање ослобођења. Наратив који је адекватнији и више у складу са националном идејом јесте прослављање победе у ратним сукобима који су се одиграли месецима пре него што је Пирот формално приспојен Кнежевини. Спона између просторног планирања у новоослобођеним крајевима и националне идеје је сасвим очигледна. Идеологија која пропагира поништавање Османског наслеђа у складу је са идејом о слободној европској Србији и у том смеру се град Пирот надаље развија. Промену његовог идентитета у XX веку након Другог светског рата условиће наредни режими који су имали потребу да у граду оставе нови печат у складу са актуелним идеологијама.

Конструисање прошлости, кориговање историје и коначно потпуна девастација материјалних доказа другог културног модела омогућава јачање нове идеје која у свом фокусу има окренутост ка Европи одакле надаље црпи своје узор. Чињеница јесте да је комунални апарат града након ослобођења евидентно био у лошем стању и да је урбано језгро Пирота требало бити обновљено, али то не значи да је нужно морало да доживи потпуно уништење. У име националне идеологије, а под велом урбанизације, уређења и санитетских разлога, Пирот бива потпуно измењен у својој основи. Нове регулационе линије правилних форми творе и нове блокове под правим углом што је условило да се сви објекти који не одговарају новој ортогоналној схеми поруше и на њиховим местима подигну нови, стамбени простори савремене структуре. Трасирање нове уличне мреже условило је поништавање Османског градитељства и његових урбаних начела.

Пирот кроз XIX век представља у првом реду османско-балкански град који се вековима успешно развијао у складу са културним моделом царства чији је саставни део био. Он је

свој врхунац управо доживео током владавине Османлија као важно трговачко и занатско место на најфреквентнијем путу између истока и запада. Чињеница да је током првих деценија XIX века имао бројне објекте који су чинили свакодневни живот поданика сведочи о његовој развијености и бројности његових житеља. Тридесетих година, када се стварају повољнији услови за хришћанске поданике царства, град задржава изглед времена које му је претходило, а уводи градске православне храмове као важна обележја стечених верских слобода. Естетика ових здања не одступа знатно од изгледа околних објеката и нема намеру да се сувише истиче. Након ослобођења 1877. године, догађа се управо супротно, лице града се у потпуности мења и веома је јасна потреба да се скоро све што личи на град који је настао у османско-балканском културном моделу поништи и да му се удахне потпуно нови изглед. Ово настојање је веома успешно изведено у Пироту. Пирот деценијама након ослобођења заправо остаје на крајњем југоистоку Србије, углавном маргинализован и скрајнут, што у савременом добу и јесте и његова реалност.

Између крајности афирмације и негације односно подизања и рушења споменика постоји и трећи пут који представља усвајање путем историзације. Већину споменика из ранијих епоха уопште не морамо уклањати јер је на њима већ отпочео неприметан процес историзације. Они могу остати где су зато што у средини више не бивају доживљени као носиоци конкретних политичких порука већ као уопштено отеловљење историје. Будући да више не утичу на вредности и циљеве које отеловљују, они у садашњости не чини никакву штету и зато их не треба уклањати. У мери у којој су изгубили вредност за афирмативно идентификовање, стекли су вредност за историјски идентитет. Задатак критичке историје није брисање властите прошлости, него критички заборав њене лажне славе. У случају Пирота након ослобођења није било стрпљења за спонтани процес историзације већ је било потребно физички отклонити белеге претходне власти како би сасвим нови идентитет у складу са европских тежњама апсолутно доминирао.

*

Основне хипотезе јесу да је град Пирот захваљујући свом повољном географском положају постао богат трговачко-занатски град и представља репрезентативан пример османско-балканског трговачког града у XIX веку. Период танзиматских реформи утиче на промену идентитета града будући да се услед њих подижу две сакралне грађевине, као и репрезентативне приватне куће хришћана. Пирот током XIX века доживљава евидентну трансформацију у визуелном смислу услед историјских, социјалних и политичких промена. Одређени периоди, смена власти у подручју града, историјске прилике и урбанизација довеле су до промене визуелног идентитета града. Визуелни карактер града мења се у складу са новим тежњама и националним процесима новоослобођене државе. Слободна држава у духу обнове и утврђивања младе нације креира нови идентитет кроз објекте националних институција које, након ослобођења града, подиже плански, на новим регулационим линијама. Циљ овакве конструкције је да изглед јавних грађевина у креирању визуелне културе створи другачији идентитет и обезбеди припадност токовима у склопу српске државе у коју би град требало да буде интегрисан.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Непубликована грађа:

Архив Пирот

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш

Документација Музеја Понишавља у Пироту

Часописи и новине:

Дунав

Време

Наш исток

Правда

Слобода

Српске новине

Литература:

Албваш М, Колективно и историјско памћење, *Реч- часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, бр 56, Београд 1999, 29-59.

Амедовски Д, Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 399-418.

Амедовски Д, Катић С, Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/71 године, *Miscellanea*, XXXV, Београд 2014, 7-18.

Амедоски Д, Лесковачки вакуфи у периоду османског освајања до краја XVI века, *Историјски часопис*, књ. LVII, Београд 2008, 137-150.

Андрејевић Б, Извештај из Пирота 1973, документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

Асман А, *Облици заорава*, Београд 2018.

Асман Ј, *Култура памћења*, Београд 2011.

Assmann J, *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica 2008.

Бабић Г, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987.

Bağcı S, Painted decoration in Ottoman architecture, *Ottoman civilization 2*, Istanbul 2003.

Батаковић Д, Начертаније Илије Гарашанина, *Пола века науке и технике у обновљеној Србији 804-1854*, Крагујевац 1996.

Bataković D, The Serbian- Greek Aliances 1861-1918, *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building*, Athens 2016.

Беговић М, *Вакуфи у Југославији*, Београд 1963.

Berk P, *Istorija kao društveno pamćenje*, Zemun 1999.

Благојевић Љ, Урбано уређење Београда 1867: трагови уместо брисања, *Градови Балкана, градови Европе, Студије о урбаном развоју постосманских престоница 1830-1923*, прир. Дого М, Питасио А, Београд 2018.

Bobčev S, Notes comparées sur les Hadjis balkaniques. *La Revue Internationale des Études balkaniques*, *12e année*, (3), 1936,1-12.

Борић Т, О архитектури цркве Светих арханђела Михаила и Гаврила у Нишу (мали саборни храм) *Ниш и Византија 2*, Ниш 2003, 217-226.

Борозан И, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда : споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006.

Бранковић С, *Прошлост мог завичаја: предања, приче, догађаји*, Пирот 2012.

Braude B, Lewis B, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Sarajevo, Beograd 2017.

Brubjeker R, Kuper F, S onu stranu identiteta, *Reč: časopis za književnost i kulturu*, Zemun 2003, 405-451.

Bulgarian Orthodox Church, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, USA 2009.

Валтровић М, Милутиновић Д, Извештај уметничком одбору српског ученог друштва, *Гласник Српског ученог друштва*, књ. XLVIII, Београд 1880.

Ванушић Д, *Конак Кнегиње Љубице*, Београд 2012.

Василиев А, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Софија 1965.

Василиев А, *Ерминици, технология и иконографија*, Софија 1976.

Василиев А, *Троянски манастир*, Софија 1962.

Велимировић М, Јевреји у Пироту, *Зборник Јеврејског историјског музеја 6*, Београд 1979, 281-286.

Велкова С, Панајотовић М, *Мали Риста и његово време*, Пирот 2014.

Велкова С, Панајотовић М, *Од конака до музеја*, Пирот 2017.

Велкова С, Панајотовић М, *Путописци о Пироту и пиротском крају*, Пирот 2012.

Велкова С, Панајотовић М, С. Велкова, М. Панајотовић, *Заборављени Пирот*, Пирот 2017.

Велкова С, Панајотовић М, *И некад и сад, приче о предметима*, Пирот 2016.

Велкова С, Панајотовић М, *Тештер Малог Ристе из 1854*, Пирот 2013.

Велкова С, Панајотовић М, Цветковић И, Чершков Т, Купатило у Јеврејској махали у Пироту, *Стубови баштине 2*, Зборник Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ниш 2016, 22-28.

Велкова С, Панајотовић М, *Шалом из Пирота*, Пирот 2015.

Велкова С, Чувар дома и пламена, *Кућни иконостаси Пирота*, Пирот 2014.

Visual Studies, ed. By M.A. Holly K. Moxey, Sterling and Francine Clark art Institute 2002.

Витковић Жикић М, *Пиротски ћилим*, Београд 2001.

Влајинац М, *Речник наших старих мера у току векова*, II свеска, Београд 1964.

Влајинац М, *Речник наших старих мера у току векова*, III свеска, Београд 1968.

Влатковић Р, *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот 2012.

Vogt- Göknil U, *Osmanische Türkei*, München 1967.

Војиновић М, Архитектонски ансамбл у центру Пирота, *Гласник друштва конзерватора Србије 15*, Београд 1991, 128-132.

Војчић Д, Почеци гимназијског школовања у Пироту, *Пиротски зборник 34*, Пирот 2009, 11-20.

Von Hammer J, *Historija turskog osmanskog carstva 3*, Zagreb 1979.

Вујаклија М, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1954.

Вујовић Б, *Уметност обновљене Србије 1791-1848*, Београд 1986.

Вулетић А, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008.

Вулетић А, *Породица у Србији средином XIX века*, Београд 2002.

Вулетић А, Пословни и стамбени простор у градским срединама Србије средином XIX века- преплитање и раздвајање, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 441-454.

Вучо Н, *Распадање еснафа у Србији I*, Београд 1954.

Гелнер Е, *Нације и национализам*, Нови Сад 1997.

Генова Е, *Второто поколение зографи от самоковската живописна школа*, Софија 2012.

Генова Е, Новооткрити творби на самоковски майстори от църквата в с. Илинден (Резултати от една експедиция от Гоцделчевско и Благоевградско). – *Проблеми на изкуството* 3, 1999.

Георгијевић Г, *Знаменити догађаји новије српске историје укратко у везаном и простом слогу*, Београд 1838.

Гергова И, Агиографската концепция на Никола Образописов, В: *Манастирската култура на Балканите*, ГСУ. ЦСВП "Проф. Иван Дуйчев". Т. 94 (13). С., 2004, 235-246.

Гергова И, Графични модели във възрожденската иконогрфия на славянските просветители, *Проблеми на изкуството* 4, София 1993.

Гергова И, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в, *Проблеми на изкуството* 3, София 1991, 3-17.

Гергова И, *Ранният български иконостас 16-18. век*, София 1993.

Гергова И, *Сметководният тефтер на самоковския зограф Димитър Христов*, ИДА, 88, 2004.

Гергова И, *Църквата Рождество Богородично в Берковица*, София 2016.

Голдштајн С, *Жидови на тлу Југославије*, Загреб 1988.

Горгиев Д, Мухацир махала у Скопљу крајем XIX века, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 493-505.

Грозданов Ц, Утицај Христифора Цефаровића на стварање македонских мајстора XIX века, *Западноевропски барок и византијски свет*, Београд 1991, 217-223.

Давидов Д, *Светогорска графика*, Београд 2004.

Dautović V, A Monument to Fallen Jewish Soldiers in the Wars Fought between 1912 and 1919 at the Sephardic Cemetery in Belgrade, *Acta historiae artis Slovenica*, Ljubljana 2013, 43-58.

Даутовић В, Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије, *Лесковачки зборник XLIX*, Лесковац 2009, 385-418.

Даутовић В, Каснобарокна ретроспективност и златарство Нишавске епархије у XIX веку, *Саопштења LI*, Београд 2019,105-122.

Даутовић В, Ризница манастира Светог Прохора Пчињског, *Манастир Свети прохор Пчињски*, ур. Н. Макуљевић, Београд-Врање 2015, 459-556.

Даутовић В, Ризница цркве Свете Тројице у Врању, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 159-212.

Даутовић В, Црква Вазнесења Господњег у Србову, *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, Неготин 2012, 247-253,

Deveze M, *Leurope et le monde a la fin du XVIII siecle*, Paris 1970.

Де ла Брокијер Б, *Путовање преко мора*, Београд 1950.

Дељанин Б, Пејић П, Пиротски град, Археолошка ископавања у 1985. години, *ГСАД 3*.

Дељанин Б, Стара црква у Пироту, *Гласник ДКС 12*, Београд 1988, 79-81.

Дероко А, Један стари београдски ентеријер, *ГМГБ*, Iр 1954р 215-216.

Дероко А, *Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд 1964.

Димитријевић С, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, Београд 1958.

Динић М, *Грађа за историју Београда II*, Београд 1958.

Динова- Русева В, Социо- психологишески ејюд върху лишността и творшештвото на Захарий Зограф, *Проблеми на изкуството 4*, 2010, 3-5.

Добрева Л, За праволинейността на едни възрожденски ексцентрик (Размисли върху юбилейната изложба на Никола Образописов), *Проблеми на изкуството 1*, София 2006, 53-59.

Дого М, Недовршени темељи модерног Београда:споне зависности, Градови Балкана, градови Европе, *Студије о урбаном развоју постосманских престоница 1830-1923*, прир. Дого М, Питасио А, Београд 2018.

Дубислав Пирх О, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899.

Dubrovina V, Pyramid and obelisk in the architectural symbolic early XX century Russia, *Простори памћења 1*, Београд 2013, 63-71.

Душковећ В, *Србија на Светској изложби у Паризу 1900*, Београд 1995.

Ђорђевић В, На српско-бугарској граници 1885, *Отаџбина, књига VI, свеска 61*, Београд 1887.

Ђорђевић В, Пирот – Ћилимград, *Пиротски зборник 10*, Пирот 1979, 187-190.

Ђорђевић Н, Војчић Д, *Паклештица*, Београд 2001.

Ђорђевић Т, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924.

Ђукић В, *(Ка)Ко смо? Студије културе памћења и политике идентитета у Србији*, Београд 2017.

Ђурић Замоло Д, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977.

Ђурић Замоло Д, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 2009.

Еврейски извори за општествено- икономичкото развитие на Балканките земи през век , том, *БАН*, Софија, 1958.

Errante V, *Storia del'Impero Osmano, da Osman alla pace di Carloviz*, vol. I, Roma 1882.

Ешкенази Е, За начина на събирането на някои данъци в западна България през XIX в. до освобождението, *БАН, Известия на института за история 16-17*, Софи 1966.

Женарју И, Изградња и опремање Цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913), *Баштина 34*, Приштина – Лепосавић, 2013, 393-417.

Живановић Д, *Архитекта Милорад Рувидић : живот и дело*, Београд 2004.

Живановић Д, Градитељска делатност Милорада Рувидића у Пироту и околини, *Пиротски зборник 25/26*, Пирот 2000, 201-208.

Живановић Ж, Мемоари Стевана Стевче Михаиловића у два дела, од 1813- 1842 и од 1858- 1867, *Зборник за историју и књижевност српског народа I 18 СКА*, Београд 1928, 54-59.

Живановић М, *Нишавље*, Пирот 1933.

Зарић И, Женска припрата Николајевске цркве у Земуну, *Саопштења XLII*, Београд 2010, 299-317.

Зарић И, Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 111-155.

Зарић И, Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда, *Зборник Матице српске за ликовне уметности 37*, 2009, 221-248.

Зебић Т, Две престоне иконе из женске цркве Христовог рођења у Пироту, *Саопштења XLVIII*, Београд 2016, 315-328.

Зебић Т, Иконостас цркве Свете Петке у селу Росомач, *Студије визуелне културе Балкана 2*, Београд 2019, 30-46.

Зебић Т, Престоне иконе иконостаса Саборне цркве у Пироту, Зографски кругови, *Студије визуелне културе Балкана 1*, Београд 2018, 45-61.

Зебић Т, Приватна побожност и визуелна култура: Дарови Живка Свињара Саборној цркви у Пироту, *Пиротски зборник 43*, Пирот 2018, 85-98.

Зебић Т, Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари, *Пиротски зборник 42*, Пирот 2017, 73-85.

Zebić T, The Jewish Community in Pirot: Public and Religious Identity in the Balkan Ottoman Town from the Tanzimat Reform Period to the First World War, *Colloquia Balcanica 6*, in the press.

Zebić T, Forgotten Greek Heritage in the Town of Pirot, *Discussing Heritage and Museums, Crossing paths of France and Serbia*, Sirogojno/Beograd 2016, 195-206.

Зебић Т, Четири иконе Пазарске цркве у Пироту– прилог познавању духовног живота у XVIII веку, *Пиротски зборник 41*, Пирот 2016, 41-55.

Зиројевић О, Око имена Шехиркеј, *Историјски часопис 27*, Београд 1980, 233–236.

Зиројевић О, Рејнолд Лубенау о Београду и Србији 1578, *Годишњак града Београда 13*, Београд 1966.

Зиројевић О, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Београд 2007.

Зиројевић О, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970.

Златковић Д, Микротопонимија општине Пирот-допуна, *Пиротски зборник 42*, Пирот 2017, 171-207.

Злоковић М, Утицај истока на нашу фолклорну архитектуру, *Уметнички преглед 9*, Београд 1940, 261-262.

Иванић И, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Београд 1902.

Игњатовић Ј, *Вечити младожења*, Београд 2000.

Izmirlieva V, The Title Hajji and the Ottoman Vocabulary of Pilgrimage, *Modern Greek Studies Yearbook*, 2012/2013.

Иналцик Х, *Османско Царство, Класично доба 1300-1600*, Београд 1974.

Ћоноу М, *Немски и австријски пътеписи за Балканите XV-XVI век*, Софија 1979.

Ћоноу М. П., *Немски и Австријски пътеписи за балканите XVII- средата на XVIII век*, Софија 1986.

Ћоноу М. П, *Европа отново открива Българите XV-XVIII век*, Софија, 1980.

Ћордановъ Ы , *История на българската търговиня до освобождението*, Софија 1938.

Ježernik B, *Wild Europe: the Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004.

Jovanović V, “Good” Turks and “Evil” Ones: Multiple Perspectives on the Turkish Community Reflected in Serbian Sources of the Early Nineteenth Century, *El Prezente Studies in Sephardic Culture* vol. 3, 2013, 77–94.

Јовановић Б, *Ризница пиротске баштине*, Пирот 1994.

Јовановић В, Вулегић А, Самарџић М, *Наличја модернизације, Српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017.

Јовановић В, *Сјај и беда варошког живота*, Београд 2017.

Јовановић З, *Азбучник православне иконографије и градитељства*, Београд 2005.

Јовановић М, Историзам у уметности XIX века, *Саопштења 20-21*, Београд 1988/89, 275-284.

Јосимовић Е, *Објашњење предлога за регулисање оног дела вароши што лежи у Шанцу, са литографским планом у размери 1/3.000*, Београд 1867, Репринт, Београд 1987.

Кадијевић А, *Архитектура и дух времена*, Београд 2010.

Кадијевић А, Ђурђевић М, Архитектура јавних објеката у Карановцу - Краљеви у XIX веку, *Балканолошки институт САНУ*, Београд 2000, 265-282.

Кадијевић А, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 2007.

Калић Ј, Пиротски крај у средњем веку, *Пиротски зборник 8/9*, Пирот 1979, 185-202.

Каниц Ф, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књига II, Београд 1987.

Карацић В, *Српски рјечник 1818*, Београд 1987.

Kaser K, De.Ottomanization, Europeization and Austrian urban architects in the Balkans, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 251-268.

Катић Б, Становништво Ваљева 1862. године, *Ваљево: Постанак и успон градског средишта*, Ваљево 1994.

Катић М, *Четири Јерусалима – хаџијске иконе из цркве Успенија Пресвете Богородице у Ливну*, Бања Лука 2012.

Катић М, Јерусалим Хаџи-Игњатија из 1845. године у цркви Рождества Христовог у Пироту, *Пиротски зборник 42*, Пирот 2017, 55-72.

Катић М, Типологија икона Јерусалима, *Зборник Матице српске за ликовне уметности 45*, Нови Сад 2017, 151-166.

Катић Т, Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века, *Пиротски зборник 32/33*, Пирот 2007/2008, 55-62.

Катић Т, *Турско освајање Србије 1690*, Београд 2012.

Катич Т, Д. Амедоски, Съкратен регистър на пиротски кадилџк от 1530. година, *Известия на др̀жавните архиви 99/200*, София 2010.

Kiel M, Şehirköy/ Şarköy, Pirot, T.D.V. *Islam Ansiklopedisi*, 38, Istanbul.

Кикле М, Један француски путописац у нашој земљи 1658, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, Нови Сад 1934.

Kitromilides P.M, The Historical Substance of Greek- Serbian Relations, *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building*, Athens 2016.

Книћанин А, *Ратни дневник*, Други рат 1877-1878, Београд 1881.

Којић Б, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949.

Којић Б, *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976.

Којић С, Сабазијев тијас из Пирота, *Старинар*, Београд 1966, 183-185.

Кољанин М, Између еманципације и нетрпељивости: Јевреји у Србији XIX века, *Менора*, Београд 2010, 119-131.

- Кољанин М, Радовановић В, *Јевреји Србије у Првом светском рату*, Београд 2014.
- Кољевић В, *Бугарско-татарска разбојништва, пустошења, силовања у нашем рату 1885*, Ниш 1886.
- Корнаков Д, Развојниот пат на резбарството во Македонија, *Културно наследство, X-XI*.
- Костић К, *Историја Пирота*, Пирот 1973.
- Костић К, Стара српска трговина и индустрија, *Студија из културне историје српског народа у средњем веку*, Београд 1904.
- Костић К, *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку*, Београд 1899.
- Крешевљаковић Х, Сахат-куле у Босни и Херцеговини, *Наше старине 4*, Сарајево 1957, 17-31.
- Крунић Ј, *Баштина градова средњег Балкана*, Београд 1966.
- Крунић Ј, Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града, *Пиротски зборник 8-9*, Пирот 1979, 229-270.
- Куљић Т, *Култура сећања, теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд 2006.
- Куран
- Лазић М, Ктитори и приложници у српској култури XIX и почетком XX века, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 611-659.
- Лебел Ж, *Јевреји у Пироту*, Пирот 2015.
- Лебл Ж, *До коначног решења, Јевреји у Београду 1521-1942*, Београд 2001.
- Лебл Ж, *До коначног решења, Јевреји у Србији*, Београд 2002.
- Leipziger U, *Die römischen Basiliken mit Umgang. Forschungsgeschichtliche Bestandsaufnahme, historische Einordnung und primäre Funktion*, Dissertation, Universität Erlangen-Nürnberg 2006, <http://www.opus.ub.uni-erlangen.de/opus/volltexte/2006/417>

- Лилић Б, *Из прошлости Српске православне цркве Југоисточне Србије*, Ниш 2008.
- Лилић Б, *Бледе успомене мог живота Тодор Поповић*, Пирот 1996.
- Лилић Б, Бугарска егзархија у нишавској епархији, *Лесковачки зборник XXXIII*, Лесковац 1993, 181-187.
- Лилић Б, *Из прошлости српске православне цркве југоисточне Србије*, Ниш 2008.
- Лилић Б, *Историја Пирота и околине I*, Пирот 1994.
- Лилић Б, Метоси царских лаври у Пироту, ослонац трајања српског народа под Турцима, *Лесковачки зборник XXXII*, Лесковац 1992, 105-110.
- Лилић Б, *Оданост Срба вери и традицији*, Ниш 2000.
- Лилић Б, Ослобођење Пирота и околине од турске власти, *Пиротски зборник 27-28*, Пирот 2002, 5-8.
- Лилић Б, *Пирот и околина у списима савременика од XV до XX века*, Пирот 1994.
- Лилић Б, *Пироћанци у ратовима од 1912. до 1918*, Београд 1989.
- Лилић Б, *Прошлост Старе Србије*, књ. 2, Београд 1999.
- Лилић Б, Урбани садржаји југоисточне Србије до ослобођења од Турака 1878. године, *Просторно планирање у Југоисточној Европи*, Београд 2011, 417-440.
- Лилић Б, Хиландарски метох у Пироту у време ослободилачког покрета у Грчкој (1814-1821), *Седма казивања о Светој Гори*, Београд 2011, 133-156.
- Љубинковић Р, Црква Светог Николе у Станичењу, *Зограф 15*, 1984, 76-84.
- Мавродинов Н, *Изкуството на българското възраждане*, София 1957.
- Majer H. G, The Functioning of a Multi-ethnic and Multi-religious State: The Ottoman Empire, Ислам, Балкан и велике силе XIV-XX век, *Историјски институт САНУ*, Београд 1997, 61-69.

Максимовић Б, Архитектонска теорија Емилијана Јосимовића, *Годишњак града Београда III*, Београд 1956, 295-302.

Максимовић Б, *Урбанизам у Србији: оснивање и реконструкција вароши у 19. веку*, Београд 1962.

Макуљевић Н, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006.

Макуљевић Н, Андреја Дамјанов: архитекта позноосманског Балкана, *Зборник Матице српске за ликовне уметности 38*, Нови Сад 2010, 137-150.

Макуљевић Н, Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 72-114.

Макуљевић Н, Иконопис Врањске епархије 1820-1940, *Иконопис Врањске епархије*, Београд- Врање 2005, 9-48.

Макуљевић Н, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, Врање 2008, 45-105.

Макуљевић Н, Поклоничка путовања и приватни идентитет, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 807-837.

Макуљевић Н, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године, *Лесковачки зборник 37*, Лесковац 1997, 35-59.

Макуљевић Н, *Саборни храм Свете Тројице у Врању: 1858-2008*, Врање 2008.

Макуљевић Н, *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, Неготин 2012.

Макуљевић Н, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006.

Макуљевић Н, Унутрашњост католикона манастира Хиландар у Новом веку, *Осма казивања о Светој Гори*, 2013, 161-203.

Макуљевић Н, Црква Свете Тројице, *Саборни храм Свете Тројице у Врању: 1858-2008*, Врање 2008, 23-44.

Макуљевић Н, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште 2006.

Макуљевић Н, *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882-1914*, Београд 2007.

Makuljević N, Pilgrimage and Memory: The Picture of the Holy Land in early modern visual culture of the Balkans, *Heilige Landschaft – Heilige Berge*. Achter Internationaler Barocksommerkurs 2007. Stiftung Bibliothek Werner Oechslin, Einsiedeln. Einsiedeln: Edition Bibliothek Werner Oechslin – Zürich: GtaVerlag, 2014, 54-65.

Makuljević N, Sephardi Jews and the Visual Culture of the Ottoman Balkans, *El Prezente, Studies in Sephardic Culture, vol 4*. 2010,199-212.

Makuljević N, The „Zograph” Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830-1870. *Balkanica 34*, 2003, 385-405.

Makuljević N, The Picture of the Balkans between Orientalism and Nationalism, *Europe and the Balkans, Decades of Europeanisation*, ed. Tanja Zimmermann/ Aleksandar Jakir, Wurzburg 2015, 107-118.

Малка В, *Сефарадските евреји*, Софија 2006.

Маневић З, Јанковић Александар, *Лексикон српских архитеката 19.и 20.века*, ур. З. Маневић, Београд 1999.

Марјановић В, *Вашари и светковине код Срба*, Бор 1996.

Marina O, Penčić D, Urban transformation of Skopje, fragmented city-historical legacy, *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд 2011, 359-378.

Марковић А, *У спомен на Велики рат : спомен-обележја Првог светског рата на подручју града Смедерева*, Смедерево 2014.

Марковић М, *Моје успомене Српско-бугарски рат 1885-86*, Београд 1906.

Марковић М, *Моје успомене, Други српско-турски рат 1877-1878. год*, Београд 1906.

Марковић Р, *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, Крагујевац 1935.

Masters B, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World. The Roots of Sectarianism*, Cambridge 2001.

Мацура В, *Чаршија и градски центар*, Ниш-Крагујевац 1984.

Менковић М, *Градитељска баштина Пирота у 19. и првој половини 20 века*, Београд 2017.

Милићевић Ј, Србија 1839-1868, *Историја српског народа V-1*, Београд 1994.

Милићевић М. Ђ, *С Дунава над Пчињу*, 1882, књ IV.

Милићевић М. Ђ, *Краљевина Србија*, Београд 1973.

Милићевић М. Ђ, *Краљевина Србија, Нови крајеви*, Београд 1884.

Милошевић Д, Архитектура гимназије у Смедереву- између неистражености и погрешних атрибуција, *Зборник радова научног скупа Смедеревски крај 1918-1941*, Смедерево 2017, 189-210.

Minetti H, *Osmanische provinziiale Baukunst auf dem Balkan*, Hanover 1923.

Mirzoeff N, Working Out Visual Culture, in: *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, Holly M.A, Moxey K, 2002.

Мирковић Л, *Православна литургика I*, Београд 1982.

Мирковић Л, *Православна литургика, Други посебни део*, Београд 1965.

Мирковић Л, *Православна литургика, Други посебни део*, Београд, 1983.

Мирковић Л, *Православна Литургика, Први општи део*, Београд 1995.

Митерауер М, *Миленијуми и друге јубиларне године : зашто прослављамо историју?* Београд 2003.

Митровић К, *Топчидер, двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд 2008.

Mitchell W.J.T, *What Do Pictures Want*, University of Chicago Press 2005.

Mitchell W.J.T, Showing Seeing: A Critique of Visual Culture, *Journal of Visual Culture*, 165-181, 2002.

Михаиловић Р, Прва зона српског иконостаса XVIII века, *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, Београд 1979.

Михаиловић Р, Српски иконостас XVIII века и огледало, *Часопис дело 28*, свеска 11/12, Београд 1982, 106-116.

Мутафчиева В, За ролята на вакъфа в градската икономика над Балканите под турска власт (XV-XVIIв), *Известия на института за Историја 10*, 1969.

Nametak A, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1939.

Несторовић Б, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006.

Несторовић Б, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, *Саопштења X*, Београд 1974, 141-169.

Николић В, *Народне школе у Пироту и округу Пиротском до ослобођења 1877. године*, Сремски Карловци 1924.

Николић В, *Стари Пирот, етнолошке белешке из прошлости града*, Пирот 1974.

Николић И, *Основна школа Вук Караџић*, Пирот 1975.

Николић И, *Пиротска гимназија (1919-1944)*, Пирот 1979.

Николић И, Раденковић Д, Живковић Н, *Пиротска гимназија 1879-1979*, Пирот 1979.

Николић И, *Школске зграде*, Пирот 1982.

Николић Ј, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980.

Новаковић С, *Законски споменици*, Београд 1912.

Новаковић С, *Цариградска Патријаршија и православље у европској Турској*, Београд 1895.

Нушић Б, *Стари Београд: (Из полупрошлости)*, Београд 2014.

Опачић П, *Ослободилачки рат Србије против Турске 1876*, Неготин 2006.

Ортајли И, *Најдужи век империје*, Београд 2004.

Основна школа Вук Караџић 1815-1975, Пирот 1975.

Основна школа Свети Сава 1825-2000, Пирот 2001.

Ото-Дорн К, *Исламска уметност*, Нови Сад 1971.

Павловић С, *Историја Балкана*, Београд 2001.

Панајотовић М, *Тамо далеко*, Пирот 2015.

Панајотовић Т, *Пирот кроз векове : историјски догађаји, записи, предања, сећања, људске судбине*, Пирот 1982.

Панајотовић Т, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982.

Панајотовић Т, *Пироћанци*, Пирот 2007.

Папо Бохорета Л, *Сефардска жена у Босни*, Сарајево 2005.

Пејић М, *Грађа, без броја*, Музеј Понишавља Пирот.

Пејић П, *Пиротски град кроз векове*, Пирот 1996.

Петева Филова Е, *Никола Образописов*, Софија 1994.

Петковић М, *Водич, Манастири и цркве у Понишављу*, Пирот 1995.

Петковић М, *Панађур у Пироту, Пиротски зборник 25/26*, Пирот 2000.

Петковић Р, *Прва Нишка гимназија 1878-1968*, Ниш 1972.

Петковић С, *Хиландар*, Београд 2008.

Петровић Ђ, *Свакодневни живот у српским градовима у првој половини XVI века, Зборник Матице српске за ликовне уметности, 29-30, 1993/1994, 213-228.*

Петровић Н, *Пиротски град, Старинар, Нова серија, књига V-VI*, Београд 1954/55, 295-304.

- Петровић П, Понишавље у античко доба, *Пиротски зборник 8/9*, Пирот 1979, 177-184.
- Петровић С, *Историја града Пирота*, прир. Б. Лилић, Пирот 1996.
- Пијаде М, *О уметности*, Београд 1963.
- Пирот и срез Нишавски 1801-1883*, грађа I, прир. Илија Николић, Пирот 1981.
- Пирот и срез Нишавски, 1883-1893*, грађа II, прир. Илија Николић, Пирот 1982.
- Пирот и срез Нишавски. 1894-1918*, грађа III, прир. Илија Николић, Пирот 1982.
- Поленаковик Х, *Свечен собир на 100-годишнината од смртта на Парентија Зографски*, Скопје 1977.
- Попова Е, Икони от Иован Николов Иконописец в Царибродско. – *Паметници. Реставрација. Музеи 3*, 2004, 21-26.
- Попова Е, Иконите на Димитар Христов во Македонија, *Зборник за средновековна уметност 3*, Музеј на Македонија, Скопје 2001.
- Попова Е, Самоковски икони в селата из Царибродско, *Ниш и Византија 3*, Ниш 2005, 377-382.
- Поповић Д, *Београд кроз векове*, Београд 1964.
- Поповић Ј, *Житија светих*, Ваљево 1977.
- Поповић М, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд 1997.
- Поповић С, *Путовање по новој Србији*, Београд 1950.
- Поповић Т, Структура турског града-чаршија и махале, Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XIX век), *Историјски институт САН, Зборник радова, књига 14*, Београд 1997, 81-85.
- Поповска-Коробар В, Бележки за неизвестни икони от зографите Христо Димитров и Димитър Христов в Македонија, *Проблеми на изкуството 1*, София 2005.
- Путник В, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015.

Радовановић В, Михаиловић М, *Животни циклус- обичаји код Јевреја*, репринт првог издања из 1998, Београд 2013.

Радовић А, Заштита и презентација објеката и целина старе варошке архитектуре у Пироту, *Пиротски зборник 8-9*, Пирот 1979, 359-368.

Радосављевић Н, *Шест портрета православних митрополита 1766-1891*, Београд 2009.

Ракић З, Међукултурно комуницирање и међуидентитетско споразумевање у турском Лесковцу као компонента историјског наслеђа, *Лесковачки зборник LII*, Лесковац 2012, 57-85.

Ракић М, *Из Нове Србије*, Лесковац 1987.

Ранчић Ћ, *Под Старом планином: приповетке*, Београд 1936.

Реџић Х, *Исламска умјетност*, Београд 1967, IX-XI.

Рославцев С, *Вила са Нишаве*, ХЕ Света Петка код Ниш, 2008.

Рот К, Како изаћи на крај са прошлошћу, Слике у главама. *Огледи о народној култури у југоисточној Европи*, Београд 2000.

Саид Е, *Оријентализам*, Београд 2008.

Самарџић Р, *Београд и Србија у списима Француских савременика XVI- XVII век*, Београд 1961.

Светиева А, *Резбарени тавани, долапи и врати во Македонија*, Скопје 1992.

Семерджијев Х, *Самоков и околността му*, Софија, 1913.

Слијепчевић Ћ, *Историја српске православне цркве, књига 2*, Београд 1991.

Smit A, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010.

Спремо- Петровић Н, Једна стара кућа у Пироту, *Гласник Етнографског института САН*, књ. 2-3, Београд 1953/54, 783 – 792.

Сремац С, *Зона Замфирова*, Београд 2003.

Станковић Б, *Нечиста крв*, Београд 2003.

Станојевић Ф.А, *Пирот и пиротске прилике*, прир. Борислава Лилић, Пирот 1996.

Стефановић Карацић В, Даница забавник за годину 1827, *Сабрана дела Вука Караџића*, Београд 1969.

Стойкова М, Зограф Филип, *Герои, Култове, Светци*, Софија 2015, 359-372.

Стојановић Д, Вучетић Р, Петровић Тодосијевић С, Манојловић Пинтар О, Радић Р, *Новости из прошлости, Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, прир. В. Димитријевић, Београд 2010.

Стојановић Д, *Калдрма и асфалт- Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*. Београд 2016.

Стојанчевић В, *Јужнословенски народи у Османском царству*, Београд 1971.

Стојанчевић В, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986.

Стојанчевић В, Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII до 1839, *Историја српског народа V-1*, Београд 1994.

Столић А, Макуљевић Н. (прир.), *Приватни живот код Срба у XIX веку*, Београд 2006.

Shaw S, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge 1976.

Темелски Х, *Самоков през Възраждането*, Софија , 2000.

Тимотијевић М, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.

Тимотијевић М, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996.

Тодоров Ц, *Ми и други*, Београд 1994.

Тодорова М, *Англијски пътеписи за Балканите (крај на XVI- 30-те год на XIX в.)* Софија 1987.

- Тодоровић Д, Налази из старе солунске ливнице, *Хиландарски зборник* 8, 1991, 99-124.
- Тричковић Р, Исламске школе у нашим земљама, *Историја школа и образовања код Срба*, Београд 1974.
- Тричковић Р, Манастири у околини Пирота крајем 16 века, *Зограф* 12, 81-88.
- Тричковић Р, Торлак, Пиротска буна 1836, *Зборник радова*, Пирот 1997.
- Тулешков Н, *Славинските първомайстори*, София 2007.
- Ћирић Д, Белешке о Пироту, рукопис, Музеј Понишавља у Пироту.
- Ћирић Д, Мустафа-агин конак- До Аранђела Станојевића витеза трнског, *Пиротски зборник* 3, Пирот 1971, 71-84.
- Ћирић Д, Почечи музејске делатности у Пироту, *Градина* 17, Ниш 2007.
- Ћирић Д, Рабеново здање, *Пиротски зборник* 4, Пирот 1972, 219-232.
- Ћирић Д, Старе махале и сокаци, *Пиротски зборник* 2, Пирот 1969, 203-212.
- Ћирић Ј, Регулациони план вароши Пирота 1888. и 1891. *Пиротски зборник* 5, Пирот 1973, 157-170.
- Ћирић Ј, *Географија Пирота: аспект примењене географије*, Део 1, Пирот 1965.
- Ћирић Ј, Још једном п пореклу назива Пирот, *Пиротски зборник* 4, Пирот 1972, 181-184.
- Ћирић Ј, Топографија Пирота, прилог за енциклопедију, *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007/2008, 153-185.
- Ћировић И, Црква Свете Тројице у Штубику, *Сакрална топографија Неготинске Крајине*, Неготин 2012, 288-295.
- Ћоровић- Љубинковић М, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965.
- Faroqhi S, *Subjects of the Sultan, Culture and Daily life in the Ottoman Empire I*, London 2005.
- Faroqhi S, *Sultanovi podanici, kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb 2009.

Fattal A, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958.

Филиповић М.С, Метални вотиви код православних Срба, *Гласник скопског научног друштва*, Скопље 1936, 243-254.

Филиповић Н, Неколике белешке око Смедерева, *Ослобођење градова у Србији од Турака 862-1867*, Београд 1970.

Фотић А, (Не)спорно уживање: појава кафе и дувана, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 261-301.

Фотић А, (прир.), *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005.

Фотић А, Између закона и његове примене, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 27- 71.

Фотић А, Уговори на „другим“ језицима и османски шеријатски суд (XVI–XVIII век), *Balkanica XXXII–XXXIII/2001–2002* (2003), 157-182.

Фотић А, Улога вакуфа у развоју оријенталног града: Београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа, *Социјална структура српских градских насеља XII- XVIII*, Смедерево-Београд 1992, 149-159.

Fotić A, The introduction of coffee and tobacco to the mid-west Balkans, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung, Volume 64 (1)*, 2011, 89–100.

Franko M, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottomane*, Paris 1897.

Хан В, Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију историју уметности код Срба, *Зборник Музеја примењених уметност V*, Београд 1959, 45-77.

Ханџић А, Вакуф као носилац одређених државних и друштвених функција у Османском царству, *Анали Гази- хусрев бегове библиотеке*, IX-X, 1983.

Handžić A, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću: uloga države i vakufa*, Sarajevo 1977.

- Хаџи Васиљевић Ј, *Бугарска егзархија и њен утицај на балканске Словене*, Београд 1913.
- Хаџи Васиљевић Ј, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку (до српско-турских ратова 1876-1878)*, Београд 1928.
- Хаџи Васиљевић Ј, *Српски народ и турске реформе 1852-1862, Братство 15*, Београд 1921.
- Хобзбаум Е, *Нације и национализам од 1780: програм, мит, стварност*, Београд 1998.
- Хобсбаум Е, *О историји*, Београд 2003.
- Hobsbawn E, *Doba revolucija*, Zagreb 1989.
- Храбак Б, *Јевреји у Београду*, Београд 2009.
- Храбак Б, *Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII века, Историјски гласник 1-2*, Београд 1951, 114-117.
- Христов С, *Пиротският окръг и неговото население, Сборникъ, Народни умотворения, наука и книжнина, Книга XI*, София 1894, 287-315.
- Цветкова Б. А, *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век*, София 1975.
- Цветковић Д, *Соколи и соколски слетови 1862–1941–Соколане–Соколски домови–Соколске разгледнице*.
- Цвијић Ј, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I*, Београд 1922.
- Цвијић Ј, *Главне особине централних области Балканског полуострва, Говори и чланци*, Београд 1921.
- Цвитковић И, *Речник религијских појмова*, Нови Сад 2009.
- Çelik Z, *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Washington 1986.
- Цермановић- Кузмановић А, *Текија*, Београд 2004.
- Цуњак М, *Манастир Светог Ђорђа – Темска*, Смедерево 2013.

Челебија Е, *Путопис- одломци о југословенским земљама*, Сарајево 1954.

Челић Ц, Утицаји Турака на материјалну културу југословенских народа, *Енциклопедија Југославије* 8, Загреб 1971.

Челић Ц, Чаршија- четири тока скретања природе и човека, *Архитектура Урбанизам* 64-65, Београд 1973.

Џамбазовски К, Привредне везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља, Београд 1986.

Шкаљић А, *Турцизми у српско-хрватском хрватско-српском језику*, Сарајево 1973.

Škaljić A, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.

Шланг И, *Јевреји у Београду*, Београд 1926.

Шолаја В, Магдић А, Александар Јанковић, *Инжењери у Књажевству/Краљевини Србији од 1834.године до завршетка Првог светског рата*, Београд 1994.

World War I and the end of the Ottomans, From the Balkan Wars to the Armenian Genocide Ed. Kieser H.L, Öktem K and Reinkowski M, London –New York 2015.

Е-извори:

http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00043_19271230|page:5|query

http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/eng/beb5f966-3e5c-49d6-b9f1-be307ff9756a?tk=vrX5Zj5cSda58b4wf_11agAAAABe_yd8.nNAIwJkskmiVTEcxe27MDA&citation_url=/xmlui/handle/nls/1539

<http://www.opus.ub.uni-erlangen.de/opus/volltexte/2006/417>

Биографија

Тијана Зебић рођена је 19. јуна 1989. године у Београду где је завршила основну школу и гимназију. Дипломирала је 2014. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на Одељењу за историју уметности. Тема њеног дипломског рада била је *Црква Христовог рођења у Пироту*, а тему продубљује у оквиру мастер студија на истом одељењу 2015. године. Исте године уписује докторске студије на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета, а за ментора као и до тада бира проф. Др Ненада Макуљевића. Учесник је бројних теренских истраживања у Србији, а основна област научних интересовања Тијана Зебић је усмерена ка проучавању визуелне културе, архитектуре, као и српске сакралне визуелне културе XIX века. Из ових области она је објавила више научних радова у референтним научним часописима. Од 2018. године ангажована је на Факултету дигиталних уметности Универзитета Метрополитан у Београду као асистент на предметима Визуелна култура и Теорија визуелне културе.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Тијана П. Зебић

Број индекса : 61150009

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом *Визуелни идентитет Пирота у XIX веку*

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду,

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског
рада**

Име и презиме аутора: Тијана П. Зебић

Број индекса: 61150009

Студијски програм: Историја уметности

Наслов рада: Визуелни идентитет Пирота у XIX веку

Ментор: Проф. Др Ненад Макуљевић, редовни професор, Одељење за историју уметности,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**. Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада. Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду,

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом: *Визуелни идентитет Пирота у XIX веку* која је моје ауторско дело. Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање. Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду,

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.